

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЮ ЯНЬ

УДК: 159.928-053.066 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ В РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ
ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідні джерела

Лю Янь

Науковий керівник: Массанов Анатолій Вікторович,
доктор психологічних наук, професор

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Лю Янь. Психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей молодших підлітків. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2023.

Дисертацію присвячено вивченню особливостей прояву психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків України та Китаю. Розглядалися можливості залучення дітей до творчої діяльності, що є необхідною умовою розкриття їх творчого потенціалу. Переважна кількість дітей позитивно ставляться до творчої діяльності і розвитку творчих здібностей. Проте, певна частина не наважується з власної ініціативи долучитися до тих чи інших творчих занять. Суттєвою причиною цього є наявність у них психологічних бар'єрів перед творчою діяльністю і, відповідно, перед розвитком своїх творчих здібностей. Специфіка дослідження була пов'язана з тим, що молодші підлітки тимчасово перебували в рекреаційному закладі, який надає дітям можливість відпочивати і навчатися.

Теоретично обґрунтовано та емпірично апробовано те, що суттєвою перешкодою для розвитку творчих здібностей молодших підлітків є психологічні бар'єри, які виражаються в недостатній зацікавленості, несприятливих для розвитку цих здібностей емоційних станів, переживань пов'язаних з сумнівами, браком потрібної інформації та неспроможністю вольової саморегуляції поведінки. Безпосередньою причиною виникнення психологічного бар'єру є несприятливе передбачення дитини, щодо процесу або результату виконання бажаної дії. В дослідженні розвитку творчих

здібностей молодших підлітків психологічні бар'єри у вигляді психічних станів можуть розглядатися як провідні.

Розвиток творчих здібностей виступає як профілактика виникнення і засіб подолання психологічних бар'єрів у творчій діяльності молодших підлітків. Водночас, усунення у школярів схильності до переживання невинуватених психологічних бар'єрів сприяє включенню їх в творчу діяльність, під час якої розвиваються творчі здібності. Розкриття творчого потенціалу впливає на становлення особистості, зокрема підвищуються її можливості до самоактуалізації. Особливо важливо розвивати творчі здібності дітей, які тільки формуються як особистості. Передусім це стосується підліткового віку, коли спостерігається інтенсивне формування особистості яке у своїх загальних рисах завершується в юнацькому віці. Можливості формування і вдосконалення творчих здібностей особистості зберігаються протягом усього її життя. Є певні вікові періоди, що є сенситивні до цього формування. Передусім це шкільний вік. Важливість молодшого підліткового віку для розвитку творчих здібностей визначається тим, що в цьому віці на свідомому рівні проявляються моральні і соціальні установки особистості, активно формується самосвідомість підлітка.

Порівняльний аналіз вираженості психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків української та китайської вибірок дозволив виявити, що найбільш вираженими бар'єрами у молодших підлітків є невпевненість у собі, незацікавленість, страх зробити помилку, небажання ризикувати, а у молодших підлітків китайської вибірки найбільш вираженими є незацікавленість, страх виявитися неуспішним у шкільному навчанні, небажання ризикувати, страх втратити друзів. Але ми можемо спостерігати, що в обох вибірках є однакові бар'єри, які пов'язані з особливостями розвитку дітей цього віку та провідною діяльністю дітей молодшого підліткового віку.

В дисертації було обґрунтовано та розроблено психологічний тренінг з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Система психологічних заходів з нівелювання психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків спрямована на підвищення мотивації цього розвитку, адекватності емоційного і раціонального оцінювання ситуацій, рівня вольової саморегуляції. Означені заходи ведуть до зниження різних страхів перед залученням до творчої діяльності, завдяки якій розвиваються творчі здібності молодших підлітків.

Основними завданнями корекційної програми роботи з психологічними бар'єрами у розвитку творчих здібностей молодших підлітків є робота з: емоційними бар'єрами у творчості (зниження рівня тривожності і страху, підвищення самооцінки і розвиток впевненості в собі, робота з сумнівами); креативними бар'єрами (розвиток творчого мислення, розвиток адекватної самооцінки, підвищення почуття відповідальності); умовами розвитку особистісного та інтелектуального потенціалу молодшого підлітка.

Враховуючи систему психолого-педагогічного супроводу підлітків у рекреаційному закладі, нами враховувались напрямки діяльності педагогів-організаторів, які створюють також умови для розвитку та реалізації творчих здібностей. До таких умов відносяться відвідування підлітками творчих гуртків, конкурсів, різноманітних ігор, участь у концертах, дебатах.

В нашій програмі з психологічної корекції були використані такі форми і методи роботи: групова робота; елементи індивідуальної роботи; «Мозковий штурм»; групова дискусія; ігрова діяльність; тренінгові вправи; окремі вправи з методів арт-терапії і казкотерапії, спільна творча діяльність.

Розроблено корекційно-розвивальний тренінг з подолання небажаних психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків. Основними напрямками роботи при цьому виступили: підвищення

самооцінки і впевненості в собі підлітка; вплив на зниження рівня тривожності, а також робота зі страхами і сумнівами; робота з емоційною сферою і зняття емоційної напруги; розвиток творчих здібностей.

Аналіз результатів діагностики після апробації програми психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків дозволяє говорити про зниження рівня самооціночної, міжособистісної і загальної тривожності, а також підвищення рівня впевненості в собі і, відповідно, нівелювання психологічних бар'єрів в експериментальній групі після проведення розробленого нами тренінгу.

Зокрема, вперше показано, що психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків є складним психічним станом особистості, що базується на динамічному поєднанні мотиваційних, емоційних, когнітивних та вольових станів. Прикладами таких станів, відповідно, можуть бути: недостатня зацікавленість; страх; сумніви; нерішучість та інші. Даний складний психічний стан спостерігається у молодших підлітків, які мають психологічний бар'єр перед можливістю залучитися до творчої діяльності. З'ясовано, що у молодших підлітків зустрічаються психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей; встановлено статистично достовірні відмінності у прояві психологічних бар'єрів в творчій діяльності між молодшими підлітками різного віку. Показано, що найбільший вплив на прояв психологічних бар'єрів мають такі властивості особистості як тривожність, невпевненість у собі, відповідальність, мрійливість, емоційна нестійкість. Протидіють виникненню психологічних бар'єрів самовладання, самостійність, надійність, упевненість у власних силах та інші. Запропоновано систему профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. Ключовим компонентом в її змісті виступили спрямованість на

підвищення мотивації, адекватності емоційного і раціонального оцінювання ситуації, рівня вольової саморегуляції в процесі розвитку їх творчих здібностей. Уточнено зміст психологічного бар'єру в діяльності і спілкуванні особистості який відбиває взаємодію мотиваційних, емоційних, когнітивних та вольових станів. Поглиблено та розширено розуміння про психологічні детермінанти формування бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків до яких відносяться: вірування, переконання, низька самооцінка, страхи, негативний досвід, соціальні стереотипи та очікування. Отримали подальший розвиток методи дослідження психологічних бар'єрів з урахуванням специфіки розвитку творчих здібностей в молодшому підлітковому віці.

Практична значущість одержаних результатів полягає в розробці методів діагностики психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків, а також у побудові та апробації системи для профілактики виникнення і усунення небажаних психологічних бар'єрів під час розвитку творчих здібностей у підлітків. Одержані у дослідженні результати можуть бути включені до навчальних курсів з вікової та педагогічної психології, психодіагностики та психокорекції, а також використані у процесі підготовки практичних психологів у ЗВО.

Ключові слова: творчі здібності, креативність, психічні стани, бар'єри, психологічні бар'єри, розвиток, молодший підлітковий вік.

ANNOTATION

Liu Yan. Psychological barriers to developing the creative abilities of younger adolescents. - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – State Institution «South Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushynsky», Odesa, 2023.

The dissertation is devoted to the study of peculiarities of manifestation of psychological barriers in the development of creative abilities of young teenagers of Ukraine and China. Possibilities of involving children in creative activity were considered, which is a necessary condition for unlocking their creative potential. The overwhelming number of children are positive about creative activity and the development of creative abilities. However, some do not dare to engage in any creative activity on their own initiative. A significant reason for this is the presence of psychological barriers to their creative activity and, accordingly, to the development of their creative abilities. The specificity of the study was due to the fact that the younger teenagers were temporarily in a recreational facility that allowed children to rest and study.

It is theoretically substantiated and empirically tested that the significant obstacle to the development of creative abilities of younger adolescents are psychological barriers that are expressed in insufficient interest, unfavourable for the development of these abilities emotional states, experiences related to doubt, lack of possible information. The immediate cause of the psychological barrier is the unfavorable prediction of the child as to the process or result of performing the desired action. By its nature, a psychological barrier is a mental state that impedes the realization of intention.

The development of creativity acts as a prevention and a means of overcoming psychological barriers in the creative activity of younger teenagers. The elimination of the students' tendency to experience unjustified psychological barriers promotes their inclusion in creative activity during which creative abilities are developed. The unlocking of creative potential influences the development of the individual, in particular, increasing his capacity for self-actualization. It is especially important to develop the creative abilities of children who are only emerging as individuals. This is especially true of adolescence, when there is an intense personality formation which, in its general terms, ends at a young age.

Possibilities of formation and improvement of creative abilities of the person are preserved throughout his life. There are certain ages that are sensitive to this formation. First of all, it is school age. The importance of younger adolescence for the development of creative abilities is determined by the fact that at this age at the conscious level manifested the moral and social attitudes of the individual, actively formed the identity of the teenager.

A comparative analysis of the expression of psychological barriers in the development of creative abilities of younger teenagers of Ukrainian and Chinese samples revealed that the most pronounced barriers for younger adolescents of the Ukrainian sample are self-doubt, lack of interest, fear of making a mistake, unwillingness to risk, and those of younger ones the most pronounced samples are the lack of interest, the fear of failing in school education, the unwillingness to take risks, the fear of losing friends. But we can observe that both samples have the same barriers that are associated with the developmental characteristics of children of this age and the leading activities of young children.

The dissertation substantiated and developed a psychological training on the prevention and emergence of psychological barriers in the development of the creative abilities of younger adolescents in a recreational setting.

The system of psychological measures to eliminate psychological barriers in the development of creative abilities of younger adolescents is aimed at increasing the motivation of this development, the adequacy of emotional and rational assessment of situations, the level of volitional self-regulation. These activities lead to the reduction of various fears of engaging in creative activity, which develops the creative abilities of younger teenagers.

The main tasks of the corrective program of work with psychological barriers in the development of creative abilities of younger adolescents are to work with: emotional barriers in creativity (reducing anxiety and fear, increasing self-esteem and developing self-confidence, working with doubts); creative barriers

(development of creative thinking, development of adequate self-esteem, increase of sense of responsibility); conditions for the development of the personal and intellectual potential of a younger teenager.

Taking into account the system of psychological and pedagogical support of teenagers in a recreational institution, we took into account the directions of activity of teacher-organizers, which also create conditions for the development and realization of creative abilities. Such conditions include attending teenagers creative clubs, competitions, various games, participation in concerts, debates.

Our psychological correction program has used the following forms and methods of work: group work; elements of individual work; "Brain storm"; group discussion; game activity; training exercises; art therapy, fairytale therapy, joint creative activity.

Correctional and developmental training on overcoming unwanted psychological barriers in the development of creative abilities of younger teenagers has been developed. The main directions of work at the same time were: increased self-esteem and confidence in the teenager; the impact on reducing anxiety, as well as dealing with fears and doubts; working with the emotional sphere and relieving emotional tension; development of creative abilities.

Analysis of results of diagnostics after approbation of the program of psychological training on the prevention of the emergence and elimination of psychological barriers in the development of creative abilities of younger adolescents allows to speak about the decrease in the level of self-esteem, interpersonal and general anxiety, as well as increase the level of self-confidence and, accordingly, psychologists in the experimental group after the training we developed.

In particular, it has been shown for the first time that the psychological barrier in the development of creative abilities in younger adolescents is a complex mental state of the individual, based on a dynamic combination of motivational,

emotional, cognitive, and volitional states. Examples of such states may include lack of interest, fear, doubts, indecisiveness, and others. This complex mental state is observed in younger adolescents who have a psychological barrier preventing them from engaging in creative activities. It has been found that of younger adolescents exhibit psychological barriers in the development of creative abilities, and statistically significant differences have been identified in the manifestation of these psychological barriers in creative activities among younger adolescents of different ages. It has been demonstrated that personality traits such as anxiety, self-doubt, responsibility, daydreaming, and emotional instability have the greatest impact on the manifestation of psychological barriers. On the other hand, self-control, independence, reliability, self-confidence, and other qualities counteract the emergence of psychological barriers. A system for preventing and eliminating psychological barriers in the development of creative abilities in younger adolescents has been proposed. The key components of this system involve enhancing motivation, fostering adequate emotional and rational evaluation of situations, and developing volitional self-regulation during the development of their creative abilities. The content of the psychological barrier in their activities and communication has been clarified, reflecting the interaction of motivational, emotional, cognitive, and volitional states. The understanding of psychological determinants contributing to the formation of barriers in the development of creative abilities in younger adolescents has been deepened and expanded. These determinants include beliefs, convictions, low self-esteem, fears, negative experiences, social stereotypes, and expectations. Further development of research methods on psychological barriers has been achieved, taking into account the specificities of creative ability development in early adolescence.

The practical significance of the obtained results lies in the development of methods for diagnosing psychological barriers in the development of creative abilities in young adolescents, as well as in the construction and testing of a system

for preventing and eliminating undesirable psychological barriers during the development of creative abilities in adolescents. The results obtained in the study can be incorporated into courses on developmental and educational psychology, psychodiagnostics and psychocorrection, and can also be used in the training of applied psychologists in higher education institutions.

Keywords: creativity, creativity, mental states, barriers, psychological barriers, development, younger adolescence.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті у фахових виданнях України:

1. Лю Янь. Личностная основа общих творческих способностей. *Наука і освіта*. 2018. 1. С. 71 – 76.
2. Лю Янь. Проблема дослідження психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. 1 (39). С. 77 – 83.
3. Лю Янь. Порівняльний аналіз розвитку творчих здібностей і вираженості психологічних бар'єрів у молодших підлітків України та Китаю. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Т. 12. «Психологія творчості». Вип. 26. С. 157 – 166.

Статті у наукових періодичних виданнях іншої держави:

4. Liu Yan. Psychological barriers in the development of creative abilities of younger teenagers. *Paradigm of Knowledge*. 2019. 1 (33). P. 63 – 72.
5. Лю Янь. Особливості прояву психологічних бар'єрів в розвитку креативності молодших підлітків. *Knowledge, Education, Law, Management* 2022. 4 (48). С. 229 – 234.

Публікації в інших наукових виданнях:

6. Лю Янь. Психологические барьеры в развитии творческих способностей младших подростков в рекреационный период. *Актуальні проблеми*

рекреаційної психології та педагогіки дитинства: матеріали V міжнар. наук. – практ. конференції (м.Одеса, 14 –15 вересня 2018). Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович. 2018. С. 65 – 68.

7. Лю Янь. До проблеми роботи з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості*: Зб. наук. праць за матеріалами II міжн. наук. – практ. конференції (м. Херсон, 26 – 27 вересня 2019 р.) / ред. колегія: О.Є. Блинова, Н.І. Тавровецька (відп. за випуск). Херсон: ФОП Вишемирський В. С. 2019. С. 180 – 184.

8. Лю Янь. Личностные предпосылки развития общих творческих способностей. *Актуальні проблеми практичної психології*: Зб. наук. праць міжн. наук. – практ. Інтернет-конференції (м. Одеса, 20 квітня 2018 р.). С. 53 – 57.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ В РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ.....	21
1.1. Теоретичне вивчення сутності психологічних бар'єрів у діяльності молодших підлітків	21
1.2. Проблема розвитку творчих здібностей особистості	43
1.3. Особливості прояву творчих здібностей у дітей молодшого підліткового віку.....	57
Висновки до першого розділу.....	69
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ В РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ	71
2.1. Організація, етапи та методика емпіричного дослідження.....	71
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у молодших підлітків української вибірки....	79
2.3. Аналіз результатів дослідження психологічних бар'єрів та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків української вибірки.....	90
2.4. Аналіз кореляційних зв'язків між показниками творчих здібностей та індивідуально-особистісних характеристик і психологічних бар'єрів молодших підлітків української вибірки..	111
2.5. Порівняльний аналіз особливостей прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків України та Китаю.....	131
Висновки до другого розділу.....	151
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ З	

РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТА РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЧНИМИ БАР'ЄРАМИ ДЛЯ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ.....	155
3.1. Теоретичне обґрунтування системи психологічного тренінгу з розвитку творчих здібностей та роботи з психологічними бар'єрами у молодших підлітків в умовах рекреаційного закладу.....	155
3.2. Аналіз результатів діагностики після апробації тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей у молодших підлітків української вибірки.....	170
Висновки до третього розділу.....	176
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	203

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей особистості є однією з найбільш актуальних в сучасній психології. Особливо це стосується дітей молодшого підліткового віку. Оскільки, саме цей віковий період відрізняється високою сенситивністю, як до розвитку творчих здібностей, так і до виникнення психологічних бар'єрів. Соціальна ситуація розвитку в цей період багато в чому стає стресовою, що тягне за собою появу психологічних бар'єрів, які, в свою чергу, ускладнюють формування особистості молодшого підлітка і, зокрема, його творчих здібностей.

Психологічні бар'єри мають як негативний, так і позитивний вплив на розвиток особистості і її творчі здібності (Г.О. Балл, А.В. Массанов та ін.). Проте, саме проблема профілактики виникнення і подолання небажаних психологічних бар'єрів є актуальною в теперішній час (Т. Дембо, К. Левін, С.Д. Максименко, А.В. Массанов, Н.В. Підбуцька, Н.І. Пов'якель, А.О. Саннікова та ін.). Розвитком творчих здібностей особистості у психологічній науці займались В.В. Клименко, А.Б. Коваленко, Н.І. Левус В.О. Моляко, А. Олах, С.М. Симоненко, Н.Ф. Шевченко та ін. Питання психології молодших підлітків розглядаються в дослідженнях І.Д. Беха, О.І. Власової, Е.Л. Носенко, М.В. Савчина, О.В. Скрипченко та ін.

Не зважаючи на багаточисельність досліджень з вікової психології, психології творчості та психологічних бар'єрів, залишається потреба в подальшому вивченні психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків.

Зв'язок з науковими планами, програмами, темами. Тема дисертаційного дослідження обрана відповідно до наукової програми кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій «Рекреаційна психологія дитинства», що входить до тематичного плану ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (номер державної реєстрації 0117U000111). Тема

дисертації затверджена вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (протокол № 3 від 23.10.2015 року).

Метою дослідження є вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків; розробка психолого-корекційних засобів розвитку цих здібностей, та усунення небажаних психологічних бар'єрів в цьому процесі.

Відповідно до поставленої мети сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. Розкрити природу психологічних бар'єрів в контексті розвитку творчих здібностей у молодших підлітків.
2. Визначити рівень психологічних бар'єрів та індивідуально-особистісних особливостей досліджуваних.
3. З'ясувати взаємозв'язки між рівнями психологічних бар'єрів, творчих здібностей, індивідуально-особистісних особливостей молодших підлітків
4. Розкрити психологічні умови подолання психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків.
5. Розробити систему психологічного сприяння подолання психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у досліджуваних.

Об'єкт дослідження – творчі здібності молодших підлітків.

Предмет дослідження – психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей молодших підлітків.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення про єдність психіки і діяльності (Г.С.Костюк, В.А. Роменець та ін.); принцип детермінації та суб'єктивної активності в їхньому взаємозв'язку (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.А. Роменець та ін.); принцип системного підходу в психології (І.Д. Бех, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.А. Семиченко, О.В. Скрипченко та ін.); системно-структурний підхід до вивчення здібностей (Г.С. Костюк та ін.); принцип психолого-педагогічного

сприяння становленню і розвитку особистості (М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, Н.Ю. Максимова, М.С. Неймарк, Т.М. Тітаренко, П.Р. Чамата, Н.В. Чепелєва, О.Я. Чебикін та ін.); принцип єдності теорії та практики психолого-педагогічного дослідження (О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко та ін.).

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань використовувався комплекс методів: теоретичні – аналіз, узагальнення і систематизація підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах; емпіричні – спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності; психодіагностичне тестування, в ході якого було використано наступні методики: 1) методики, що спрямовані на діагностику структурних компонентів креативності – Тест креативності П. Торренса, Тест вербальної креативності С. Медника, опитувальник креативності особистості Г. Девіса, самооцінка творчих здібностей О. Тунік; 2) методики, що діагностують особистісні характеристики – 16PF тест Кеттелла (дитячий варіант), шкала особистісної тривожності Г.М. Прихожан, самооцінка впевненості у собі, авторський опитувальник діагностики психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків (А.В. Массанов, Лю Янь); розвивальні - тренінгові завдання для попередження виникнення та подолання психологічних бар'єрів і розвитку творчих здібностей молодших підлітків.

Для обробки первинних даних ми використовували *методи математичної статистики*: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена). Для перевірки вірогідності різниці середніх значень за вибірками ми застосовували t-критерій Стьюдента, U- критерій Манна-Уїтні. Процедура обробки даних проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 13.0 for Windows.

Емпірична база дослідження. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Український дитячий центр «Молода гвардія» (м. Одеса), початкова і неповна середня школи Китайської

Народної Республіки. У проведенні дослідження брало участь 300 молодших підлітків 10-12 років, які складали дві групи: 150 досліджуваних української вибірки та 150 досліджуваних китайської вибірки.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- вперше: показано, що психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків є складним психічним станом особистості, що базується на динамічному поєднанні мотиваційних, емоційних, когнітивних та вольових станів. Прикладами таких станів, відповідно, можуть бути: недостатня зацікавленість; страх; сумніви; нерішучість та інші. Даний складний психічний стан спостерігається у молодших підлітків, які мають психологічний бар'єр перед можливістю залучитися до творчої діяльності; з'ясовано, що у молодших підлітків зустрічаються психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей; встановлено статистично достовірні відмінності у прояві психологічних бар'єрів у творчій діяльності між молодшими підлітками різного віку; показано, що найбільший вплив на прояв психологічних бар'єрів мають такі властивості особистості як тривожність, невпевненість у собі, відповідальність, мрійливість, емоційна нестійкість. Протидіють виникненню психологічних бар'єрів самовладання, самостійність, надійність, упевненість у власних силах та інші; запропоновано систему профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. Ключовим компонентом в її змісті виступили спрямованість на підвищення мотивації, адекватності емоційного і раціонального оцінювання ситуації, рівня вольової саморегуляції в процесі розвитку їх творчих здібностей;

- поглиблено та розширено розуміння про психологічні умови прояву бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків до яких відносяться: переконання, низька самооцінка, страхи, негативний досвід, соціальні стереотипи та очікування;

- отримали подальший розвиток методи дослідження психологічних бар'єрів з урахуванням специфіки розвитку творчих здібностей в молодшому підлітковому віці.

Практична значущість одержаних результатів полягає в розробці методів діагностики психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків, а також у побудові та апробації системи для профілактики виникнення і усунення небажаних психологічних бар'єрів під час розвитку творчих здібностей у підлітків. Одержані у дослідженні результати можуть бути включені до навчальних курсів з вікової та педагогічної психології, психодіагностики та психокорекції, а також використані у процесі підготовки практичних психологів у ЗВО.

Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес: соціально-гуманітарного факультету ДЗ Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (довідка від 28.12.2019 № 3457/27.1); Одеського національного політехнічного університету (довідка від 03.02.2020 № 249112-07); Чорноморського національного університету імені Петра Могили (довідка від 30.01.2020 № 261/Е); гуманітарного факультету Одеського національного політехнічного університету (довідка від 20.01.2020 № 2); Державного підприємства «Український дитячий центр «Молода гвардія» (довідка від 19.12.2019 № 02/01/-16/564-1а).

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на: IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства» (Одеса, 2016); науково-практичній конференції «Правові, психологічні та педагогічні проблеми профілактики правопорушень» (Одеса, 2016); V Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства (Одеса, 2018); II Міжнародній науково-практичній конференції «Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості» (Херсон, 2019); XVI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні проблеми

сприймання» (Київ, 2016); I Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Інноваційні арт-терапевтичні технології – 2019» (Переяслав-Хмельницький, 2019); Науково-практичній конференції «Правові, психологічні та педагогічні проблеми профілактики правопорушень» (Одеса, 2016).

Публікації. Основні результати дисертації відображено у 8 публікаціях, серед яких 3 статті опубліковано у наукових фахових виданнях України, 2 статті у зарубіжних наукових виданнях, 3 статті у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 240 найменувань (з них 58 – іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 235 сторінок, основний зміст викладено на 159 сторінках. Робота містить 35 таблиць та 14 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ В РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

1.1. Теоретичне вивчення сутності психологічних бар'єрів у діяльності молодших підлітків

Пошук можливостей формування творчої особистості здавна турбує психологів, педагогів, та інших фахівців гуманітарної сфери. Високий рівень творчих здібностей у школярів є важливим, з огляду на те, що творча людина ефективна в складних, невизначених ситуаціях, спроможна творчо підходити до професійних та життєвих проблем. Крім того, схильність до творчості виступає важливою умовою особистісного розвитку і реалізації своїх потенційних психологічних можливостей. Така особистість має потребу створювати нові оригінальні продукти, розробляти теоретичні, технологічні питання, які пов'язані з її професійною чи навчальною діяльністю. За такими людьми майбутнє. Створення умов для розкриття творчого потенціалу особистості є важливим завданням вікової та педагогічної психології. Ці завдання мають свою специфіку в залежності від віку особистості. Зокрема, формування особистості в молодшому підлітковому віці пов'язане з духовним зростанням, досягненням успіху в навчальній діяльності, налагодженням спілкування з оточуючими та ін. Однією з важливих умов формування особистості в цей період є розвиток її творчих здібностей і, відповідно, залучення до творчої діяльності. Проте це стикається з проблемою внутрішніх перешкод, чи бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків. Тому доцільно визначити засоби психолого-педагогічної профілактики виникнення й подолання психологічних бар'єрів в формуванні творчої особистості школяра і, зокрема, молодшого підлітка. Ефективне виконання тих чи інших дій, у тому числі, спрямованих на розвиток творчих

здібностей, вимагає від людини психологічної готовності до цього процесу. Суттєвою причиною не готовності є психологічні бар'єри перед виконанням задуманого. Психологічні бар'єри виражаються в її недостатній зацікавленості, негативних емоційних станах, переживаннях пов'язаних з сумнівами, браком потрібної інформації, неспроможністю вольової саморегуляції поведінки тощо [89].

Під психологічним бар'єром дослідники, переважно, розуміють внутрішню перешкоду, що заважає людині успішно виконувати деяку дію [88]. Внутрішні перешкоди спостерігаються у різних видах діяльності особистості, особливо в екстремальних видах, відповідальних ситуаціях та спілкуванні.

Разом з тим природа психологічних бар'єрів трактується у спеціальній літературі неоднозначно, а в деяких випадках суперечливо.

Одну з перших згадок про роль психологічних бар'єрів в житті людини зустрічаємо у Г.В. Лейбніца. Це явище автор розглядає через конфлікт усвідомлення суб'єктом нового матеріалу під впливом запасу попередніх знань [207].

Для психології поняття «бар'єр» не є абсолютно новим. Вперше воно з'явилося в педагогічній антропології. Так, К.Д. Ушинський пов'язував походження діяльності з перешкодами. «Існування перешкод, – писав він, – є необхідна умова існування діяльності, – таку умову, без якої сама діяльність неможлива» [159, с. 421]. Через півстоліття інший учений, З. Фрейд [199], використовував поняття «бар'єр» для аналізу динаміки внутрішнього життя особистості.

Зазначимо, що в сучасній психологічній літературі під бар'єрами розуміються внутрішні перешкоди, які пригнічують активність людини. Серед них відзначаються прояви психічних процесів, станів і властивостей. А саме: особливості сприйняття, уяви, інтелекту, мотивів, стереотипів, установок, темпераменту, рис характеру, відносин з іншими людьми [29, 122,

169 та ін.]. Багато зарубіжних авторів до числа таких бар'єрів відносять і зовнішні бар'єри: соціальні і фізичні [207, 208, 211, 216, 188 та ін.].

В цілому, явища, що в тій чи іншій мірі пов'язані проблемою психологічних бар'єрів в психології почали вивчатися у XX столітті в межах різних концепцій поняття «особистість». Проблема бар'єрів досліджувалася, головним чином, побічно під час розгляду таких явищ, як страх, апатія, тривожність, стрес, взаємонепорозуміння, недоречні психічні стани та інші внутрішні ускладнення, що знижують самопочуття, ефективність діяльності та спілкування, завдають шкоду психічному здоров'ю.

Для визначення витоків поняття «психологічний бар'єр» звернемося до психологічних теорій і концепцій розвитку особистості, запропонованих зарубіжними і вітчизняними психологічними школами.

У психоаналітичних концепціях проблема ускладнень у психічному житті особистості, що має відношення до психологічного бар'єру, розкривається через конфлікт несвідомого і свідомості, через усвідомлення втрати особистістю своїх цінностей, ідеалів, через конфлікт спілкування. Ці конструкції закріплюються в рисах характеру і згодом виступають, як захисні механізми, що перешкоджають розгортанню дій особистості для актуалізації своїх можливостей і здібностей. Так, з погляду З. Фрейда, продуктивність психічної діяльності, а отже приборкання власних психологічних бар'єрів, залежить від здатності індивіда впоратися зі своїми інстинктивними тенденціями за рахунок трансформації їх у прийнятні, з огляду на соціальні вимоги, варіанти активності.

Психологічний бар'єр в концепції К.Г. Юнга – це неузгодженість підструктур особистості (Персони, Тіні, Анімуса, Аніми, Самості), що проявляється як тензійний психічний стан переживання внутрішньої заборони перед виконанням діяльності [206].

В індивідуальній психології А. Адлера [183] можливість виникнення психологічних бар'єрів пов'язана з тим, що особистість не досягла єдності, самопогодження у своєму розвитку, не проявилася як творчий суб'єкт. В

цьому разі вона зазнає внутрішні труднощі при вирішенні питань самовизначення. Крім того, недостатній розвиток соціального інтересу особистості визначає психологічні бар'єри в її комунікативній сфері. Невдалий стиль життя, вироблений в дитинстві, є причиною запрограмованих психологічних бар'єрів у майбутньому. Почуття меншовартості людини визначає її вразливість і відповідні психологічні бар'єри.

Стан тривоги і пов'язані з ним психологічні бар'єри, з якими постійно бореться особистість за допомогою таких стратегій поведінки як спрямованість на людей, від людей чи проти людей, докладно розглядаються в теорії К. Хорні [205].

Огляд теорій пов'язаних з психоаналітичним напрямком свідчить про те, що особистісні проблеми виникають внаслідок розкриття вроджених тенденцій, що стикаються з несприятливими впливами оточуючих людей та труднощів в діяльності. Особистості, які через ці причини не змогли успішно психологічно адаптуватися до зовнішнього середовища, є досить вразливими і часто зазнають психологічні бар'єри. З'ясування підчас відповідної психотерапії конкретних причин нестабільного емоційного стану особистості є першим кроком у відновленні її психічної рівноваги, а отже й створює умови для вирішення проблеми нівелювання небажаних психологічних бар'єрів в діяльності і спілкуванні особистості.

Засновник гуманістичної психології К. Роджерс обґрунтував феноменологічний підхід до розуміння особистості [225]. На думку автора, людина в змозі, переборюючи перешкоди внутрішнього і зовнішнього плану, реалізувати себе як особистість. Внутрішні перешкоди, серед яких і психологічні бар'єри, як несприятливі для діяльності психічні стани, формуються в суб'єкта під впливом значимих оточуючих. Часто психологічні бар'єри зазнають особистості із недостатньою вольовою саморегуляцією, нецілеспрямовані, що є наслідком недоліків виховання в дитинстві. Крім того, К. Роджерс вважає, що умовами виникнення психологічних бар'єрів

виступають перешкоди у спілкуванні, які пов'язані з природною для людини тенденцією судити, оцінювати, схвалювати чи не схвалювати висловлювання іншої людини чи іншої групи [225].

Представник соціально-когнітивного напрямку в теорії особистості А. Бандура [187] ускладнення в психічній діяльності людини пов'язував з недостатньою адаптивністю поведінки відповідно до вимог оточення і власних поглядів на доцільну поведінку. Психологічні бар'єри передусім виникають внаслідок низького рівня самооефективності. Значення має також відсутність навичок самоконтролю та завищені критерії під час самооцінювання власних дій. Отже, шлях до подолання психологічних бар'єрів у межах теорії особистості, розробленої А. Бандурою, це підвищення самооефективності людини, опанування навичками самоконтролю, корекція надмірної тривожності, вдосконалення комунікативних рис тощо.

Дж. Келлі розглядає особистість як сукупність конструктів за допомогою яких вона прогнозує свою поведінку, пізнає ситуацію. Ускладнення, психологічні бар'єри виникають при неможливості усвідомити ситуацію, виробити прийнятну позицію щодо можливих майбутніх подій. Це супроводжується такими явищами, як страх, сумнів, острах нового, нездатність вийти за межі наявної ситуації.

Таким чином, з позицій гуманістичної, соціально-когнітивної психології та особистісного конструктивізму, причини схильності особистості до переживання психологічних бар'єрів зумовлюються, перед усім, її особистісними недоліками. А саме – недостатня вольова саморегуляція, брак цілеспрямованості, низький рівень самооефективності, відсутність навичок самоконтролю, завищені критерії під час самооцінювання власної поведінки, нездатність вийти за межі наявної ситуації, неспроможність усвідомити ситуацію і виробити прийнятну позицію стосовно можливих майбутніх подій.

Отже, огляд результатів досліджень, представлених у зарубіжній психології, засвідчує, що поняття «психологічний бар'єр» як психічний стан,

спеціально не розглядається, проте, психологічні ускладнення в життєдіяльності людини пов'язуються переважно з її психічними властивостями, які, за А.В. Массановим [89], є тільки умовами для виникнення психічних станів на кшталт психологічних бар'єрів.

Вивчення психологічних бар'єрів дозволяє повніше й глибше осягнути їхню сутність, закономірності прояву й визначити шляхи їхнього подолання. Розглянемо основні напрямки розробки проблеми психологічних бар'єрів на пострадянському просторі.

Значно вплинули на пізнання проблеми психологічних бар'єрів положення діяльнісного (Г.С. Костюк [57], С.Д. Максименко [79], В.В. Клименко [83] та ін.), системного (Г.О. Балл [4], І.Д. Бех [7], В.О. Моляко [101] та ін.) та особистісного (М.Й. Боришевський [12] Т.М. Тітаренко [42], Н. В. Чепелєва [117] та ін.) підходів у психології.

Певні психічні стани можуть зупиняти виконання діяльності й тим самим вони виступають як психологічні бар'єри [87].

Природа психологічних бар'єрів пов'язана з мотиваційною сферою особистості. Зокрема суб'єктивні труднощі, що перешкоджають діяльності виникають у результаті трансформування мотивів, їх перебудови, з'ясування ієрархічних зв'язків тощо [163].

Бар'єр як психологічна категорія та його роль у діяльності досліджуються Р.Х. Шакуровим [172], який розглядає бар'єр як елемент системи. У загальному вигляді поняття «бар'єр» автор визначає, як таке відношення між елементами системи, що обмежує свободу одного з них. У системі елементів, на думку Р.Х. Шакурова, бар'єр виконує наступні функції. Стабілізація: бар'єр зупиняє рух, надає йому статику. Корекція: зіткнувшись з перешкодою, рух змінює свій напрямок. Енергетизація: енергія руху накопичується під впливом бар'єра, що стримує. Дозування: перешкоди дозують рух, визначають його міру. Мобілізація: живі організми, зіштовхнувшись з перешкодою, мобілізують свої енергетичні та інші ресурси для подолання перешкоди. Розвиток: зміни, що відбуваються в організмі при

повторних мобілізаціях, закріплюються, що підвищує функціональні можливості живої системи, надає їй нову якість. Гальмування: бар'єр уповільнює рух, затримує активність. Придушення (позбавлення): постійно блокуючи життєдіяльність організму, його запити, бар'єр послаблює і підриває його функціональні можливості [172].

Бар'єри поділяються на: інформаційні і предметно-речові, природні і соціальні, статичні і динамічні, прості і складні, довгострокові і короткострокові, важкі і легкі, привабливі і непривабливі; за сферами суспільних відносин – економічні, політичні, правові, моральні, естетичні, сімейно-побутові, міжособистісно-комунікативні, екологічні, релігійні; стосовно суб'єкта – зовнішні, внутрішні; за видами діяльності – трудові, ігрові, навчальні та ін.

Зміст і призначення діяльності, на думку Р.Х. Шакурова, полягають у подоланні бар'єрів, що заважають задоволенню потреб. При цьому потреба виступає як енергетична основа руху. А причиною є бар'єр. Під його впливом потреба переходить у мотив, який спричиняє діяльність.

Таким чином, Р.Х. Шакуров розглядає бар'єр як психологічну категорію, що є системостворювальною і необхідною умовою саморозвитку особистості.

В дослідженні Р.Х. Шакурова [172] показано потенціал бар'єрів для аналізу діяльності і психологічних станів особистості. Водночас, автор не приділяє уваги з'ясуванню природи психологічного бар'єру як психічного явища.

Психологічні бар'єри можна розглядати як внутрішні перешкоди, що певним чином пов'язані з рисами особистості [112]. Зокрема, внутрішні перешкоди можуть зумовлюватися суперечливими, конфліктними мотивами особистості. Тобто може спостерігатися боротьба мотивів, що гальмує діяльність. Також внутрішні перешкоди безпосередньо можуть виступати як несприятливі для діяльності індивідуально-психологічні риси особистості і уявлення особистості про свій характер. Перешкодами можуть бути ідеали й

моральні переконання особистості. Часто внутрішніми перешкодами виступають негативні очікування від дії. Тобто очікування негативних санкцій, у тому числі несприятливої думки навколишніх, очікування неуспіху своєї дії тощо [112]. На нашу думку, наведені варіанти внутрішніх перешкод особистості доцільно розглядати не як психологічні бар'єри, проте як умови для їх виникнення, враховуючи на те, що ці бар'єри є психічними станами. Психологічні бар'єри не є властивостями особистості, тому що одна й та сама властивість особистості в різних ситуаціях діяльності може або сприяти, або перешкоджати її перебігу.

Психологічні бар'єри можуть сприйматися як особистісні утворення, які чинять перепони самостійним висловлюванням людини та заважають її саморозкриттю. Це ускладнює взаєморозуміння між людьми. Внутрішні психологічні перешкоди, які виставляє особистість збіднює її сутність та веде до ізоляції від оточуючих [84, 140].

Протиріччя на когнітивному рівні спостерігаються у спілкуванні. З.А. Ноліу у зв'язку з цим підкреслював, що бар'єри спілкування виникають тоді, коли особливості знань, розумінь та уявлень про якості кожного учасника спілкування ускладнює чи блокує саме спілкування [109]. З.А. Ноліу також вважає, що виникнення бар'єрів зумовлене потребою особистості зберегти власне «Я» від можливих травмуючих впливів. До таких впливів можна віднести оцінки, що дають інші люди. Зокрема негативні оцінки ставлять під сумнів уявлення особистості про гармонію її якостей та про їх цінність. Психологічні бар'єри у даному випадку перешкоджають зниженню рівня самооцінки і забезпечують сталість структури особистості [109].

У спеціальній літературі відмічається й позитивна роль психологічних бар'єрів, їх значення для забезпечення стійкості особистості. Психологічні бар'єри в психічному житті особистості можуть бути умовами її розвитку. Зокрема, вважається, що усунення в когнітивній діяльності перешкод, під час просування до поставленої мети зумовлює вдосконалення процесів мислення

особистості, особливо творчого мислення (Г.О. Балл [3], К. Duncker [195], Я. О. Пономарьов [119] та ін.). Будь-яка перешкода спричиняє негативні емоційні переживання особистості, що свідчить про наявність психічної напруги, стресу. В індивіда виникає потреба у відновленні втраченої психічної рівноваги. Отже, бар'єри активізують внутрішні можливості суб'єкта, що призводить до особистісного зростання.

Психологічні бар'єри особистості можуть виникати у зв'язку з сприйняттям різного роду нововведень [174]. В цьому випадку психологічні бар'єри являють собою сукупність дій, суджень, понять, очікувань та емоційних переживань особистості, в яких усвідомлено чи не усвідомлено проявляються психічні стани людини, що викликані нововведеннями. Параметрами цих бар'єрів є: по-перше, складові бар'єру фактори, які провокують негативні реакції особистості; по-друге, рівень психологічних бар'єрів, який пов'язаний числом суб'єктів у групі, що мають несприятливі реакції; по-третє, характер бар'єра, тобто форми виявлення негативних реакцій [174].

Причиною внутрішніх перепон можуть бути індивідуально психологічні особливості пізнавальних процесів, а не тільки соціальні фактори чи накопичений досвід [141].

Психологічні бар'єри значно знижують прояви активності особистості, зокрема в пізнавальній діяльності. Водночас подолання бар'єра породжує високу інтелектуальну активність, сприяє проявам творчого мислення [180].

Психологічні бар'єри пізнавальної діяльності пов'язуються з тенденцією людини використовувати штампи. Тобто розв'язання задачі наштовхується на «традиційний» шлях мислення, загальноприйняті та звичні штампи розв'язання тих чи інших когнітивних завдань. У зв'язку з цим виділяються наступні види психологічних бар'єрів: самообмеження, які пов'язані з інертністю і трафаретністю нашого мислення; схиляння перед авторитетами; заборони, які базуються на хибній аналогії. Подолання психологічних бар'єрів можливе у такий спосіб: на початку рішення задачі

піддати аналізу все поле гіпотез незалежно від їх очікуваної продуктивності, і тільки по мірі того, як аналіз просувається, він повинен зосередитися на все більш вузькій сфері, яка має найближче відношення до задачі, яка розв'язується; цілеспрямований видозмін умов задачі; використання понять різного рівня, що дозволяє, переходячи від менш узагальнених понять до більш узагальнених і зворотно, уникнути традиційних шляхів рішення; використання різноманітних підказок [70].

Психологічні бар'єри в навчанні, які функціонують у свідомості учнів є причиною труднощів, помилок, що спостерігається при вивченні навчального матеріалу [148].

В умовах дефіциту інформації, яка є необхідною для організації дій, виникають негативні емоції. Найбільше сильною з них є страх, що виникає за умови нестачі інформації, яка є необхідною для захисту [167].

У дослідженнях О.О. Ухтомського [158] простежується психофізіологічний механізм, що висвітлює природу бар'єрів. Автор вважає, що мотиваційна домінанта визначає вчинок. Мотиваційна домінанта становить інтеграл чільної потреби (домінанта життя або надзадача) і ситуативної домінанти. Свідомість, за участю підсвідомості, активізуючи пам'ять і мислення, прогнозує наслідки дій. Унаслідок цього може виникнути психологічний бар'єр, наприклад, страх. Починається боротьба мотивів, наприклад, боротьба між страхом і почуттям боргу. До боротьби мотивів залучаються механізми волі. Інтелект і воля підсилюють або послаблюють ту або іншу з конкуруючих потреб. Це посилення реалізується через емоції. Прояв і характер емоцій залежать: а) від сили потреби; б) від оцінки ймовірності її задоволення. Домінуюча потреба спрямовує інтуїцію на пошук оптимального рішення проблеми. Якщо чільна потреба сильна, вона автоматично придушує бар'єри. Боротьба мотивів тут відсутня. І чільна потреба безпосередньо трансформується в практичну домінанту. Формування практичної домінанти може виявитися важким завданням для суб'єкта, коли чільна й ситуативна домінанти приблизно рівні за силою й перебувають у

конфліктних відносинах (тобто сильний психологічний бар'єр у вигляді конкуруючого мотиву). Підкреслимо, що людина, як правило, не усвідомлює справжньої причини важкого для неї стану, даючи найрізноманітніші пояснення своєму безцільному й порожньому перебуванню. Тобто вона не усвідомлює, який саме психологічний бар'єр є наявним.

Наявність психологічних бар'єрів обмежує людину в виборі ризикованої поведінки, навіть тоді, коли така поведінка є доцільною. Часто особистість під час відмови від ризикованої поведінки посиляється на страх, боязнь критики, опір змінам, низьку самооцінку, минулі помилки і невдачі, постійні сумніви [9].

Будь-які надмірні прояви характеру людини можуть виступити психологічними бар'єрами. Зокрема, переживання почуття сорому виявляється в скутості в тілі, відчутті своєї слабкості, меншовартості, провини. Згідно зі словником В. Даля, сором це почуття або внутрішнє усвідомлення приниження, самоосудження, каяття. З одного боку, переживання сорому є стимулом до самовдосконалення, що також регламентує нашу соціальну поведінку. З іншого боку, надмірна сором'язливість, що спричиняє виникнення психологічних бар'єрів є наслідком неадекватного сприйняття себе та інших. Тобто надмірно сором'язлива людина сприймає себе в чомусь гіршою, а в чомусь слабкішою, більш залежною від інших людей. Така людина намагається підлаштуватись під інших людей, починає придумувати, якою вона повинна бути, щоб відповідати їхнім уявленням [9]. Часто сором, пов'язаний з непевністю особи, з бажанням всім подобатися. Почуття сорому формується в ранньому дитинстві в ситуаціях, коли дитина робить щось не відповідне до соціальних норм і отримує несхвальну оцінку дорослого [9]. Причиною виникнення психологічного бар'єра може бути неадекватне почуття провини. Провина виявляється при порушенні значущих для індивіда норм моральної поведінки. Почуття провини – це різниця в оцінці того, які ми є, і того, якими бажаємо бути [9]. Причиною виникнення негативних емоційних станів, а

Отже й психологічних бар'єрів особистості може бути почуття образи. Згідно зі словником «образа» – це один з видів психологічного захисту, мета якої знизити психічне напруження. Отже, вагомою причиною виникнення психологічних бар'єрів є негативні емоційні стани (дискомфорт, зниження настрою, тривога, порушення сну), котрі, у свою чергу, можуть бути зумовлені страхом, соромом, провиною, непевністю, образою тощо [9].

У психології взагалі і, особливо в педагогічній, психологічні бар'єри вивчені недостатньо. На наш погляд, саме пояснення шляхів їхньої появи й подолання здатне пролити світло на природу психічних травм і способів саморегуляції як механізмів розвивальної виховної стратегії.

Специфічна особливість прояву психологічних бар'єрів полягає в наявності своєрідної реакції людини на виникнення в процесі діяльності «критичних крапок», в яких визначається бажаний або небажаний для суб'єкта результат. Головною змістовою характеристикою психологічних бар'єрів є внутрішня психічна активність, яка спрямована на усунення порушень, які виникають в діяльності, перебудову смислових структур особистості, що пов'язано з такими змінами в психіці, як відновлення внутрішніх ресурсів, необхідних для подолання критичних ситуацій і забезпечення стійкості професійної діяльності. Актуалізація професійних здібностей, що відбувається під впливом бар'єра сприймається суб'єктом як стан напруження, стресу, дискомфорту і є відхиленням від нормального режиму функціонування [86].

Аналіз позицій різних авторів щодо проблеми психологічних бар'єрів особистості засвідчив, що існують різні погляди на їх природу, на методи їх дослідження та засоби подолання.

Огляд наукових досліджень, які так чи інакше стосуються проблеми психологічних бар'єрів, дозволяє зробити висновок про те, що питання підвищення ефективності психічної діяльності індивіда актуальне протягом багатьох десятиліть. Відповідь на це питання психологи шукають, досліджуючи різні сфери психічної реальності. Чимало досліджень побічно

зачіпають проблему психологічних бар'єрів особистості. Це, передусім, дослідження емоційно-вольової сфери особистості. Напрацювання фахівців - психологів створюють основу для розгортання досліджень природи психологічних бар'єрів особистості в різних видах діяльності. Разом з тим наукових праць безпосередньо присвячених проблемі психологічних бар'єрів є лічені одиниці.

Показано, що неоднакові методологічні підходи до змісту психологічного бар'єру сприяли різному їх тлумаченню в структурі психіки від властивостей до певного стану [49, 19, 28, 127, 157, 21, 47, 65, 112 та ін.]. Така неоднозначність сприяла й різному тлумаченню їх змісту.

Наше розуміння сутності психологічного бар'єру базується переважно на поглядах А.В. Массанова [87] стосовно цього явища. Зокрема, автор [87] зазначав, що структура психологічного бар'єру охоплює психічні стани, які пов'язані з пасивністю мотиву, емоціями, несприятливими для перетворення мотиву у дієвий, браком раціональних доводів для активізації мотиву, неспроможністю вольовим зусиллям досягти дієвості мотиву.

Наведене є наслідком несприятливого передбачення, що виробляється на основі співвіднесення особистістю стосовно бажаної дії – дієвості мотиву, інтенсивності вольових зусиль, емоційної та раціональної оцінок ймовірності її успіху. При цьому передбачення тут відіграє роль визначального у виникненні психологічного бар'єру [87].

Несприятливе передбачення є безпосередньою причиною виникнення психологічного бар'єра у діяльності особистості. Передбачення з'являється внаслідок оцінки суб'єктом діяльності ситуації виконання запланованих дій. Раціональні та емоційні оцінки в сукупності з мотивацією при певному стані вольової активності визначають характер передбачення, і тим самим можуть спричинити переживання, що блокує виконання діяльності. Вольовим зусиллям особистість спроможна як зупинити діяльність, так і активізувати її всупереч впливу інших регуляторів діяльності [87].

Розглядаючи питання про особливості функціонування психологічного бар'єра, зауважимо, що воно набуває актуальності тільки з моменту, коли в особистості з'являється мотив до виконання певної дії. Формування психологічного бар'єра зумовлюється характером передбачення, яке виробляється під впливом внутрішніх (усвідомлення змісту дії, мотив, індивідуально-психологічні особливості особистості, рівень вольової активності) та зовнішніх (ситуація виконання дій) умов. У випадку, коли передбачення сприятливе, психологічний бар'єр не з'являється. Несприятливе передбачення спричиняє появу психологічного бар'єра, що ініціює дії суб'єкта з його подолання.

Якщо означені стратегії поведінки у «бар'єрній» ситуації не допомогли його подолати, то це може призвести до появи фрустрації. У подальшому актуальним для особистості стає питання, як її позбутися.

У своєму дослідженні [89] А.В. Массанов представив модель психологічного бар'єру у вигляді логічного виразу, яка розкриває можливості психологічного впливу на особистість з метою нівелювання її психологічних бар'єрів. Цей вираз має наступний вигляд.

$$(M < K_m) \text{ and } (E < K_e) \text{ and } (P < R_p) \text{ and } (B < K_b)$$

Де:

M – інтенсивність психічного стану, пов'язаного з силою мотиву;

K_m – критична точка сили мотиву; якщо мотив за своєю силою нижче критичної точки або дорівнює їй – то він є пасивним; якщо вище – дієвий.

E – інтенсивність емоцій, пов'язаних з можливістю їх впливу на перетворення мотиву з пасивного в дієвий;

K_e – критична точка інтенсивності сприятливих емоцій; сприятливі емоції за своєю інтенсивністю нижче критичної або дорівнюють їй – не здатні активізувати мотив; вище – активізують мотив через механізм вироблення сприятливого передбачення щодо бажаної дії.

Р – інтенсивність психічного стану, пов'язаного з вагомістю раціональних доводів стосовно можливості перетворення мотиву з пасивного в дієвий;

Кр – критична точка ваги раціональних аргументів; вони за своєю вагою нижче або дорівнюють цій точці – неспроможні підсилити мотив; вище – підсилюють мотив.

В – особливість психічного стану, яка вказує на спроможність силою волі перетворити мотив на дієвий;

Кв – критична точка оптимальності вольового зусилля, завдяки якому підсилюється мотив дії, перетворюючи його на дієвий [89].

Як ми бачимо з логічного виразу для зміни «бар'єрного» психічного стану на готовність діяти достатньо підвищити інтенсивність функціонування будь-якого, бодай одного, компонента психологічного бар'єра, щоб ця інтенсивність стала вище критичної точки.

У зв'язку з цим, наведемо рекомендації з психологічного впливу на мотиваційні, емоційні, когнітивні, вольові регулятори поведінки, які визначають динаміку психологічного бар'єру. Успіх цього впливу позначиться на підсиленні стійкості особистості перед виникненням тих чи інших внутрішніх перешкод.

Так, мотивацію слід підсилювати створенням стійкої ієрархії мотивів, висуванням адекватних близьких та далеких цілей діяльності, плеканням віри в досягнення власних цілей, усвідомленням ймовірності досягнення успіху тощо.

Для підтримки раціональної оцінки: ретельно аналізувати умови виконання завдання; застосовувати практику висування та перевірки гіпотез; створювати план діяльності; виокремлювати показники успішності в тій чи іншій справі тощо.

Задля сприятливої для діяльності емоційної оцінки використовувати засоби встановлення психічної рівноваги, усувати негативні для

життєдіяльності емоційні прояви; застосовувати прийоми самоконтролю та корекції настрою тощо.

Підсилення вольових можливостей пов'язано з вдосконаленням вольових якостей особистості таких як сміливість, наполегливість, стійкість тощо.

Отже, самовиховання, саморегуляція та самокорекція суттєво знижує вірогідність виникнення несприятливого передбачення, а отже й запобігає виникненню недоречних психологічних бар'єрів в життєдіяльності особистості.

Виникнення психологічних бар'єрів також пов'язано з рисами особистості. Формування позитивних рис характеру це водночас і профілактика виникнення небажаних психологічних бар'єрів в тій чи іншій сфері діяльності особистості.

Розвиток властивостей особистості в контексті попередження виникнення психологічних бар'єрів відбувається за такими напрямками як інтелект, риси характеру, воля, спрямованість [89]. Це пояснюється тим, що зріла й стала спрямованість забезпечує визначеність і силу мотивів; розвинений інтелект – об'єктивну оцінку ситуації; риси характеру, зокрема емоційні – адекватне відношення до ситуації; вольові можливості – саморегуляцію поведінки у складних умовах.

Варіантами реагування людини в ситуації, коли вона переживає психологічний бар'єр виступають [89]:

- а) мобілізація сил для подолання психологічного бар'єра;
- б) відкладання на час подолання психологічного бар'єра для того, щоб ще раз оцінити ситуацію або провести додаткову підготовку;
- в) переоцінка ситуації та зміна цілі, або знаходження приводу для відмови від бажаної дії;
- г) переживання стресу, фрустрації, внутрішнього конфлікту, внутрішньої кризи.

Розкриємо більш докладно варіанти реагування особистості на психологічний бар'єр.

Мобілізаційні зусилля особистості спрямовані на структурні компоненти психологічного бар'єра, що веде до зміни психічного стану із несприятливого для діяльності на сприятливий. Зокрема, мобілізація спрямована [89] на такі явища, як:

- переживання, що пов'язані з мотивацією до досягнення цілі;
- переживання, що пов'язані з раціональною та ірраціональною оцінкою умов та наслідків досягнення цілі;
- емоційні реакції на ситуацію досягнення цілі;
- функціональний стан вольових можливостей у ситуації досягнення цілі.

Мету мобілізації досягнуто, якщо вдається знайти раціональні доводи, що спростовують попередню оцінку ситуації виконання діяльності, як таку, що веде до формування психологічного бар'єра. Або у випадку, коли за рахунок активізації емоційної саморегуляції, особистість вгамовує несприятливі для діяльності емоції чи вольовим зусиллям змінює психічний стан з несприятливого на сприятливий. Одночасно в зазначених випадках підвищується сила мотиву до відповідної діяльності.

Підсилення мотивації може розглядатися, як самостійне завдання, виконання якого позитивно впливає на перетворення в інших структурних компонентах психологічного бар'єра і в результаті веде до його подолання.

Тимчасове відкладання подолання психологічного бар'єра робиться, для того, щоби ще раз оцінити ситуацію виконання бажаної дії, провести додаткову підготовку [89].

Узагальнено психологічна підготовка проводиться за такими напрямками: 1) розвиток мотивації; 2) інтелектуальна підготовка; 3) емоційно-вольова підготовка.

Для подолання бар'єру можна також змінити своє ставлення до мети чи зовсім відмовитися від неї. У цьому випадку психологічний бар'єр вже є не

актуальним. Цей спосіб дії доречний у випадку, коли інші способи не діють [89].

Якщо немає можливості у будь який спосіб позбутися чи подолати психологічний бар'єр – з'являється фрустрація. Тобто незадоволена нагальна потреба супроводжується болісним емоційним станом більшої чи меншої інтенсивності в залежності від того, наскільки ситуація є особистісно значимою. Однак, непереборений психологічний бар'єр може стимулювати активність особистості для виходу з фрустраційної ситуації, що в цілому сприятиме зростанню особистості. Разом з тим, можливі і деструктивні дії, що спрямовані на угамування психологічного страждання [89].

Таким чином, профілактика виникнення небажаних психологічних бар'єрів, або їх усунення здійснюється завдяки формуванню в особистості психологічної готовності до певних дій. Це передбачає розвиток індивідуально-психологічних властивостей особистості (А.В. Массанов [89], С.М. Симоненко [144]). Так, вдосконалення привітності, товариськості, схильності до організаторської діяльності не допустить в багатьох випадках виникнення бар'єрів в комунікативній діяльності. Під час формування психологічної готовності до тієї чи іншої діяльності змінюються показники спрямованості особистості. Це відбувається завдяки залучення її до відповідної діяльності [89].

Попереджує появу психологічних бар'єрів особистості контроль над ситуацією, особливо конфліктною. Для цього потрібно виявляти причини конфлікту та знаходження засобів його вирішення [89].

Заглиблення в творчу діяльність також протидіє виникненню тих чи інших психологічних бар'єрів особистості. Це відбувається завдяки емоційному піднесенню, концентрації на предметі творчої діяльності [49].

Ефективна емоційно-вольова саморегуляція особистості дозволяє не допускати у своєму житті більшість психологічних бар'єрів, та долати ті, що виникли. Зміст саморегуляції розкривається через такі дії, як планування, програмування, побудова моделі ситуації виконання дій, виокремлення

показників досягнення цілі, контроль та оцінка результатів, при необхідності корекція системи саморегулювання [142].

Після з'ясування того, який саме психологічний бар'єр переживає людина потрібно цілеспрямовано формувати психічний стан, який нівелює бар'єр. Часто навіть створення стану емоційного підйому буває достатньо, тому, що на тлі цього стану людина стає значно менш чутливою до стресогенних чинників, які сприяють психологічним бар'єрам. Виховні впливи на регулятори поведінки, а саме мотиви, емоційно-вольові та інтелектуальні прояви допомагають досягти потрібного для усунення бар'єру психічного стану.

Бар'єри майже не виникають через застосування ефективних способів діяльності. Наприклад, керуватися правилами від простого до складного, поділяти справи на складові частини та ін.

Існує проблема діагностики психологічних бар'єрів. Кількість літератури з цього питання дещо обмежена. З доступної для нас літератури можна зазначити наступне. О.Б. Радченко [126] створила проєктивну методику для дослідження бар'єрів менеджерів. В пізнавальній діяльності психологічні бар'єри вивчали Н.В. Черненко [48], З.А. Ноліу [109] та ін.

Враховуючи те, що психологічні бар'єри за своєю природою є психічними станами особистості, окреслимо в узагальненому вигляді, які саме стани переживає суб'єкт в складних ситуаціях творчої діяльності. Перед усім – це розгубленість, сумнів, тривога, страх, незацікавленість. Означені психічні стани можна класифікувати як негативні мотиваційно-орієнтовні вольові стани.

Опрацювання матеріалів щодо природи психологічних бар'єрів показало, що в основі переважної більшості бар'єрів лежить той чи інший страх. Зокрема, страх: піти проти думки оточення; бути приниженим; відповідальності; перед проявом самостійності; перед несхваленням; перед труднощами; перед ризиком; перед невизначеністю ситуації; перед можливими труднощами тощо. Крім того психологічний бар'єр може бути

пов'язаний з соціальним страхом (острах людей, конфліктів з ними та ін.) і невпевненістю у своїх силах тощо.

Аналіз доступної для нас спеціальної літератури дозволив створити авторську концепцію дослідження психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей молодших підлітків. Вона розкривається через визначення поняття «психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків» та окресленні його структурних складових.

Психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків – це складний психічний стан особистості який базується на динамічному поєднанні його структурних складових. Ці складові являють собою певну сукупність психічних станів несприятливих для розвитку творчих здібностей, а саме, недостатню зацікавленість в розвитку творчих здібностей, несприятливий емоційний стан для розвитку цих здібностей, стан розгубленості через брак потрібної інформації, стан пов'язаний зі слабкістю вольової саморегуляції.

Різноманітний перелік таких станів можна подати як стани мотиваційні, емоційні, когнітивні, вольові.

Динамічне поєднання станів які зумовлюють психологічний бар'єр проявляється в тому, що вони взаємопов'язані і змінюють одне одного. В наслідок цього молодший підліток, розглядаючи можливість залучитися до тієї чи іншої творчої діяльності, переживає, майже одночасно, недостатню зацікавленість, емоцію страху, сумніви чи розгубленість та неспроможність вольовим зусиллям подолати внутрішні перешкоди перед включенням у творчу діяльність. Порушення під впливом цілеспрямованих виховних заходів або психологічної самообілізації молодшого підлітка взаємодії структурних складових психологічного бар'єру усуває його. Тобто підсилення інтересу, мотиву до творчої діяльності, набуття впевненості, отримання необхідної інформації, підвищення вольових можливостей та самооцінки знімає проблему психологічного бар'єру в розвитку творчих здібностей молодшого підлітка.

Тільки попередження виникнення, усунення чи подолання психологічного бар'єру в розвитку творчих здібностей відкриває можливість перед молодшим підлітком свідомо, самостійно залучатися до творчої діяльності, що веде до розвитку його творчих здібностей.

Провідними детермінантами динаміки психологічного бар'єру у розвитку творчих здібностей молодшого підлітка виступають його впевненість та рівень самооцінки. Решта особистісних властивостей (товариськість, незалежність, розсудливість, сумлінність, практичність, оптимізм, самоконтроль, незворушність тощо) являють собою певний фон на тлі якого формування або зникнення психологічних бар'єрів може прискорюватися чи загальмовуватися.

У своєму дослідженні ми спираємося на визначення психологічного бар'єру як психічного стану. Зауважимо, що психічний стан може виступати і як психологічний бар'єр (особливо в стресових ситуаціях), і як прояв активації такого бар'єру з приводу інформаційної неузгодженості, стереотипності схем розумової обробки інформації, прийняття рішень, способів дій, що не відповідають специфіці поточної ситуації.

Психологічними бар'єрами для вирішення задач і адекватної поведінки можуть бути й певні властивості особистості. Всі означенні варіанти психологічних бар'єрів автором саме і розглядаються у процесі викладення дослідницького матеріалу

Психологічні бар'єри – це різновид психічних станів. Як співвідносяться між собою психологічний бар'єр і властивість особистості? Властивість особистості у разі своєї невідповідності вимогам певної ситуації діяльності може спричинити виникнення несприятливого для діяльності психічного стану, тобто психологічного бар'єру. Водночас, в іншій ситуації діяльності одна й та ж сама властивість може сприяти діяльності.

Наслідком активації бар'єра, як психічного стану, може бути виникнення іншого психічного стану. Цей новий психічний стан може

продовжувати блокувати виконання діяльності, або вже не блокувати. В першому випадку це психологічний бар'єр, в другому ні.

Представлена авторська концепція психологічного бар'єру враховувалася в емпіричній частині нашого дослідження. Позитивні результати формувального експерименту спрямованого на профілактику виникнення та усунення психологічного бар'єру в розвитку творчих здібностей молодшого підлітка будуть свідчити про дієвість нашого розуміння цього явища.

Проблема психологічних бар'єрів не є поширеною стосовно молодшого підліткового віку. Ця проблематика переважно стосується старшого юнацького та дорослого віку у зв'язку з такими питаннями як професійне самовизначення, підготовка до діяльності в екстремальних умовах, в умовах спорту вищих спортивних досягнень тощо. Проте питання про психологічні бар'єри достатньо розглядалися і в таких вікових періодах, зокрема, у молодшому підлітковому віці. Тобто є суб'єктивні труднощі які ускладнюють будь-яку діяльність. Це – тривожність, страх, невпевненість, розгубленість, стрес, страждання, сум тощо. Окремо, ці явища розглядалися у віковій та педагогічній психології. Проте, дослідники часто не використовували поняття, яке узагальнює різні несприятливі для діяльності психічні стани, властивості, процеси. Тобто не вдавалися до складного психічного стану психологічного бар'єру, який обіймає мотиваційні, когнітивні, емоційні, вольові особливості особистості.

Певною аналогією до психологічних бар'єрів є психологічна готовність особистості, яка є протилежним явищем відносно психологічних бар'єрів, що можна означити як неготовність особистості до відповідної діяльності. Поширеним в цьому аспекті є дослідження з психологічною готовністю дитини до школи.

Отже, дослідження психологічних бар'єрів молодших підлітків до розвитку творчих здібностей, сприятиме розкриттю психологічних умов

профілактики та попередження виникнення таких психологічних бар'єрів і їх подолання, якщо вони виникли.

В цілому це забезпечить включення молодших підлітків в творчу діяльність і відповідно створить умови розвитку їх творчих здібностей.

Таким чином, психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків розглядається як психічний стан, який робить неможливим виконання запланованої дії, у нашому дослідженні – заняття творчою діяльністю і розвиток власних творчих здібностей.

1.2. Проблема розвитку творчих здібностей особистості

Формування особистості, створення умов для її самореалізації у житті залежить від багатьох чинників, серед яких приділення уваги розвитку її творчого потенціалу є дуже важливим. Безумовно, це є актуальним для виховання дітей, і безпосередньо підлітків, які знаходяться на відповідальному етапі формування своєї особистості.

В науковій літературі [79, 14, 194, 58, 153, 137, 98, 99, 95, 97, 36, 119, 81, 145, 115 та ін.] зустрічаємо підвалини для розуміння творчих здібностей особистості. Зокрема, творчі здібності розглядаються, як:

- властивості особистості, що зумовлюють її індивідуальні особливості;
- психологічні особливості, що визначають готовність до відповідної діяльності;
- складне психологічне явище з певною структурою яка обіймає загальні, спеціальні здібності та показники мотиваційної сфери особистості;
- якості, що пов'язані зі структурою особистості, яка містить в собі мотиваційні, когнітивні, емоційні, вольові та інші характеристики.

Під час вивчення творчих здібностей дослідники, переважно, до уваги беруть показники інтелектуального розвитку людини, які оцінюються

стандартизованими психологічними тестами і за результатами тестування отримуються кількісні дані (Дж. Гілфорд [203], Ф. Баррон [187], Е. Торренс [232], М. Холодна [164] та ін.). Творчі здібності, враховуючи їх когнітивний компонент, дозволяють відкривати щось нове в тій чи іншій справі, набувати досвід, створювати ідеї, проєкти, відкривати оригінальні підходи до вирішення актуальних проблем, оптимально діяти в ситуаціях невизначеності.

Творче мислення, як невід’ємна складова творчих здібностей проявляється в таких показниках як гнучкість, оригінальність, фантастичність, швидкість, усвідомленість, прагнення до новизни та ін.

Творчі здібності особистості є фактором успіху у творчій діяльності. В свою чергу творча діяльність, за матеріалами досліджень [71, 4, 52 та ін.] складається з творчої позиції, творчої продукції, творчого вираження.

Творче вираження особистості пов’язано з намаганням творчо стверджувати себе в своїй діяльності, спираючись на власну мотивацію, інтереси, схильності та почуття.

Творча позиція – це неупереджене ставлення до дійсності, самостійні, гнучкі дії, незважаючи на думки оточуючих.

Творча продукція особистості є результатом її творчої діяльності, яка виражається в матеріальних та духовних цінностях.

В дослідженнях багатьох психологів [130, 14, 63, 43, 99, 98, 95, 97, 119 та ін.] показано, що творчі здібності взаємопов’язані з характерологічними рисами особистості та особливостями її мотиваційної і когнітивної сфер. Зокрема, до цих характеристик можна віднести: рішучість, самостійність, критичне сприйняття, оригінальність, інтелектуальну відкритість, почуття нового, стійкість перед невизначеністю ситуацій, кмітливість, пізнавальна активність, потреба у самовдосконаленні. У зв’язку з цим творча особистість виступає як стійка і впевнена особистість, яка готова до постійного пошуку в діяльності, яка її цікавить. Невід’ємним для неї є спроможність до самостійних рішень, адекватна поведінка в ситуаціях невизначеності.

Різні аспекти проблеми творчості були об'єктом вивчення. Зокрема, з цим пов'язані дослідження:

- продуктів творчої діяльності [185, 188, 63, 233, 232 та ін.];
- впливу соціальних умов [43, 5, 120 та ін.];
- творчого процесу [188, 98, 119, 232 та ін.];
- інтелекту як чинника творчості особистості [169, 134, 231 та ін.];
- рис особистості [185, 134, 206 та ін.];
- «Я» (self, ego) у творчій діяльності [196, 188, 131 та ін.];
- творчості як умови самоактуалізації [183, 216, 225 та ін.].

У літературі зустрічаються різні підходи до трактування сутності і чинників творчих здібностей. Зокрема, Р. Стернберг [134] виокремлює такі підходи: містичний, комерційний, психоаналітичний, психометричний, пізнавальний, соціально-особистісний і інтегральний. Серед традиційних напрямків розуміння творчих здібностей відзначимо такі: психоаналітичний (З. Фрейд [199]; А. Адлер [183] та ін.); гештальтський (М. Вертгеймер [238] та ін.); гуманістичний (А. Маслоу [216]; Дж. Олпорт [183]; К. Роджерс [225] та ін.).

На пострадянському просторі вчені, розглядаючи проблему розвитку творчих здібностей, базуються на діяльнісному підході, суб'єктному і функціонально-генетичному. У першому випадку творчі здібності являють собою певну сукупність властивостей особистості, що визначають успіх в тій чи іншій творчій діяльності [81, 145, 174 та ін.]. У другому – творчі здібності виступають складовою життєдіяльності людини. Тому вони пов'язані з особливостями цієї життєдіяльності, які відповідають ціннісним орієнтаціям, результатам практичної діяльності в тих чи інших сферах життя [57, 51 та ін.]. У третьому – здібності аналізуються з оглядом на закономірності функціональних систем; серед чинників творчих здібностей важливе місце надається спадковості [4, 155 та ін.].

Творчі здібності проявляються на різних рівнях складності, що пов'язані з діяльністю та її результатом. Це може бути на рівні знаходження оригінальних прийомів в грі, чи рівень наукового відкриття. Проте в будь-якому випадку творчі дії передбачають знаходження, створення нового оригінального вирішення тієї чи іншої проблеми. Тобто спостерігається акт творчості. Тут можна казати про певні індивідуально-психологічні особливості людини, які сприяють використанню в її житті творчих дій. Перед усім це такі психологічні властивості, як гнучкість мислення, спостережливість, аналітичні і комбінаторні здібності, потреба в творчій діяльності та ін.

Крім того, висуваються вимоги до здатності особистості приймати рішення, застосовуючи при цьому різні стратегії. Згідно до В.О. Моляко, до стратегій прийняття рішень у творчій діяльності відносяться:

- стратегія пошуку аналогів, що пов'язана з використанням попереднього досвіду та звичних способів поведінки;
- стратегія комбінаторних дій, що передбачає поєднання і використання різних форм поведінки для побудови нової моделі поведінки;
- стратегія реконструювання, що передбачає перебудову наявної моделі поведінки на протилежно іншу;
- універсальна стратегія в якій поєднуються аналогізування, комбінування та реконструювання;
- стратегія спонтанних підстановок – це програма дій, характер та логічні зв'язки яких важко виявити, відсутня домінуюча тенденція і пошук ведеться неначе наосліп, без плану.

В ході дослідження А.Б. Коваленко [55] було з'ясовано, що успішність розуміння творчих задач залежить від рівня знань і попереднього досвіду особистості. Проте, запас тих чи інших знань ще не забезпечує розуміння. Щоб зрозуміти щось, потрібно активізувати їх, зрозуміти зв'язки між новими і старими даними, що дасть змогу ефективно використати нову інформацію. А.Б. Коваленко зазначає, що розуміння не зводиться до репродукції раніше

пізнаного, а являє собою подальше збагачення знань через розкриття нових для суб'єкта зв'язків речей. Чим багатше у суб'єкта знання і чим повніше він їх використовує при пізнанні нових об'єктів, тим глибше є розуміння цих об'єктів.

У творчих здібностях виокремлюються інтелектуальні і особистісні складові. Останнім часом творчі здібності ототожнюють і з поняттям «креативність», яке вказує на здатність людини до творчості. Креативність пов'язана з дивергентним мисленням, відбиває мотиваційні особливості особистості і є однією з умов її самореалізації.

В цілому, розвиток творчих здібностей, їх природа, на нашу думку, базується на інтелектуальних і характерологічних особливостях особистості, які мають значення для досягнення успіху в діяльності, результатом якої є принципово новий продукт.

Однак, є різні тлумачення понять «творчість» і «здібності». Творчість в психологічних дослідженнях розуміється неоднозначно. Так, в індивідуальній психології творчість допомагає протидіяти комплексу неповноцінності (А. Адлер [183]). В аналітичній психології творчість пов'язана з архетипом колективного несвідомого (К. Юнг [206]). Сходження особистості до «ідеального Я», її саморозкриття становить суть творчого процесу (Р. Ассаджиолі [186]). В гуманістичній психології показано вплив мотивації особистісного зростання, яка не підпорядковується гомеостатичному принципу задоволення, на формування і прояв творчості (Г. Олпорт [184]; А. Маслоу [216]). Творчість виступає як фактор самореалізації особистістю свого внутрішнього потенціалу.

На відміну від творчої діяльності, репродуктивна спрямована на виконання певного завдання і завершується тоді, коли воно виконане. В творчій діяльності досягнення результату є стимулом подальшого пошуку в цій діяльності. Творчість пов'язана з несвідомим. Його механізм полягає у взаємодії активного домінуючого несвідомого з пасивною, субдомінантною свідомістю (Я.О. Пономарьов [119]).

Творчий потенціал ґрунтується на інтелектуальних і характерологічних особливостях особистості. В цілому, здібності – це сукупність психічних властивостей, що співвідносяться з вимогам діяльності і сприяють високому рівню досягнень в ній, легкість і швидкість її здійснення [81].

Творчість ґрунтується не тільки на інтелектуальних здібностях особистості, але й на потребах, мотивації та емоційно-вольових характеристиках людини. Тому що творцю необхідно не тільки володіти деякими здібностями до певного виду діяльності, але й опановувати необхідними вміннями та навичками, вміти працювати, прагнути до завершення розпочатого, незважаючи на активну протидію світу будь-яким змінам [154].

В проблематиці творчих здібностей в кінці минулого століття почали використовувати поняття «креативна особистість». Це риса особистості, що пов'язана з пізнавальною активністю і увагою до побічних явищ, які виникають в творчому процесі.

Розрізняють спеціальні творчі здібності, наприклад, до музики, математики, малювання тощо і загальні творчі здібності. До загальних творчих здібностей відносяться прояви варіативності, гіпотетичність в процесі вирішення завдань, імпровізацію в різних ситуаціях, здатність до переносу [53].

Узагальнюючи різні точки зору щодо проблеми розвитку творчих здібностей, виділимо кілька теоретичних позицій стосовно цього.

Перша позиція вказує на те, що визначальну роль в прояві творчих здібностей мають мотивація, ціннісні орієнтації, властивості особистості. До цих особистісних властивостей відносяться розумова обдарованість, сприйнятливність до проблем, самостійність в неоднозначних випадках. При цьому, розумові здібності є одними з важливих умов творчої активності особистості (А. Маслоу [216]; А. Олах [110] та ін.).

В рамках другої позиції, креативність або творча здатність є фактором, що не залежить від інтелекту. Тобто, кореляція, що існує між рівнем

креативності та інтелектом не є суттєвою (Д. Гілфорд [200]; С. Тейлор [233]; Е. Торенс [232]; Я. О. Пономарьов [119] та ін.).

Представники третьої позиції (Г. Айзенк [196]; Л. Термен [231] та ін.) стверджують, що є прямий зв'язок рівня інтелекту з творчими здібностями.

Таким чином, питання про природу творчих здібностей по теперішній час не має однозначної відповіді. У нашому дослідженні ми дотримувалися першої позиції, яка визначає першорядну роль особистісного фактору в прояві творчих здібностей. У зв'язку з цим закономірно виникає питання про те, які властивості особистості в більшій мірі визначають ці здібності. Розглядаючи проблему особистісної основи творчих здібностей, відзначимо, що в психологічній літературі зустрічаються дві протилежні точки зору. Одна визначає талант як максимальну ступінь здоров'я. Інша – вказує, що талант це хвороба і, що талановиті особистості часто надмірно чутливі. Їм притаманні перепади настрою, вони чутливі до соціальних впливів на результати їх праці.

Зупинимось на позиціях деяких дослідників щодо особистісної основи творчих здібностей.

Багато дослідників [147, 216, 137, 160, 167 та ін.] стверджують, що для творчості неодмінною умовою є мотивація до успіху. Тому серед творчих працівників частіше зустрічається мотивація до успіху. В теперішній час переважає тенденція, яка вказує на те, що відповідна спрямованість особистості є головною ознакою творчої особистості. Крім того, творчій особистості притаманні самостійність, впевненість, орієнтація на власне бачення вирішення творчої проблеми, а не на зовнішні оцінки. І все це виступає важливими особистісними особливостями творчої особистості.

Психологи гуманістичного напрямку стверджують, що творчі люди характеризуються емоційною і соціальною зрілістю, високою адаптивністю, врівноваженістю, оптимізмом. Суперечать цьому, висновки щодо високої тривожності і поганої адаптованості творчих людей у соціальному середовищі, що зазначені у ряді інших досліджень [39].

В дослідженнях Р. Кеттелла за допомогою опитувальника 16 PF особистісна основа творчих здібностей представлена такими рисами як відстороненість, інтелектуальність, здатність до абстрактного мислення, схильність до лідерства, серйозність, соціальна сміливість, чутливість, розвинена увага.

Таким чином, однозначної відповіді на питання, стосовно розвитку творчих здібностей особистості до теперішнього часу немає. В нашій роботі, слідом за А. Маслоу [216], А. Олахом [110] та ін., вважаємо, що творчі здібності особистості базуються на її інтелектуальних та особистісних властивостях, проте, провідним є особистісний чинник.

В якості особливостей розвитку спроможності до творчості виступає залучення особистості до творчої діяльності, в умовах якої розвиваються особистісні та інтелектуальні властивості. Залучення до творчої діяльності для певної категорії дітей може бути проблематичним, зокрема, через психологічні бар'єри. Не тільки залучення особистості до творчої діяльності і процес розвитку її творчих здібностей можуть стикатися з психологічними бар'єрами, але й заняття творчістю супроводжується, час від часу, психологічними бар'єрами.

Психологічні бар'єри часто супроводжують винахідницьку діяльність. Винахіднику потрібно підтримувати впевненість в своїх силах, щоб не переоцінити складність творчої задачі. Важливо бути незалежним від авторитетних осіб, думки або оцінки керівників; безпідставних забобонів в суспільстві. Також шкодить винахіднику стереотипне мислення. Винахідник володіє глибокими знаннями, але маючи психологічні бар'єри у їх застосуванні в тій, чи іншій ситуації, не є продуктивним [150].

Внутрішні бар'єри в творчому мисленні висвітлюються у дослідженнях А. Хола й П. Хілла. На думку авторів до них належать: 1) конформізм; 2) цензура – особливо внутрішня цензура; 3) ригідність; 4) нетерплячість [12].

А. Хол до внутрішніх бар'єрів в творчості відносить: 1) перцептуальні перешкоди, що полягають у викривленому сприйнятті; 2) інтелектуальні

перешкоди, до числа яких відносяться занадто швидка й занадто енергійна критика своїх думок, невиправдане звуження напряму пошуку; 3) психологічні бар'єри, що пов'язані зі страхом висловлюватися першим, щоб не бути осміяним колегами та керівниками, знижену впевненість у собі, наявність критичних здатностей [204].

Крім розглянутих внутрішніх перешкод особистості А. Хол виокремлює перешкоди творчості, що зумовлені зовнішнім середовищем (оточенням). До них, на думку автора, належать соціальне і фізичне оточення. Під першим розуміють соціальні умови і ситуації, що характерні для існуючого державного і суспільного порядку. Під другим – вплив клімату, кількість та якість їжі, комфорт й дискомфорт і інше.

Досліджуючи складності творчої діяльності, П. Хілл виділяє перешкоди як особистого, так і організаційного порядку. До перших належать: 1) ригідність мислення; 2) несвоєчасна зміна засобів виконання завдання, незважаючи на зміну умов діяльності; 3) вузько практичний підхід; 4) недоречна спеціалізація; 5) вплив референтного оточення; 6) страх осуду. Серед організаційних перешкод П. Хілл виділяє: 1) намагання прискорити впровадження ідей в практику; 2) недовіру до нових ідей; 3) надмірне опікування і контроль збоку керівництва за творчим працівником; 4) непохитна підпорядкованість у закладі; 5) недовіра керівництва до підлеглих; 6) відсутність перспективних планів; 7) різні позиції керівництва щодо новітніх пропозицій; 8) критичні складності експерименту; 9) плинність основних позицій; 10) низька ефективної міжособистісної взаємодії в колективі; 11) горизонтальний, а не вертикальний потік нових ідей; 12) керівництво не заохочує працівників до творчості; 13) несприйняття керівництвом нового; 14) відсутність ризику в діях керівництва; 15) неправильний розподіл матеріальних заохочувань; 16) дотримання звичної практики; 17) упереджене ставлення під час прийому на роботу творчих особистостей.

Усунення психологічних бар'єрів у творчості, як зазначав Я. О. Пономарьов [119], потребує знаходження засобів, що ведуть до створення нового, а також використання системи дій, що не допускають помилки інерції мислення, усувають шаблонні прийоми.

Досліджуючи зміст творчої діяльності особистості, ми визначили бар'єри для творчої діяльності, що виступають як психічні стани людини. Це достатньо великий перелік, до якого входять: стани пов'язані зі зневірою у власні сили, інертністю і шаблонністю мислення, сумніви щодо успіхів задуманої справи, страхи стосовно невизначеності ситуації і відповідальності, переоцінювання об'єктивної складності завдання, острахи бути осміяним, підпасти під критику, йти супротив думок оточуючих, страх стикнутися з труднощами або неприємностями, ризикувати, потерпіти поразку.

На нашу думку, особистість, яка має творчі здібності і усвідомлює це, долає різні перешкоди внутрішні, зовнішні, на шляху реалізації себе в творчій діяльності. Внутрішні, вони ж психологічні бар'єри, особистість долає, головним чином, за рахунок сильного мотиву до творчої діяльності. Психологічні бар'єри можуть з'являтися у дітей, які ще не проявили творчих здібностей, проте мають бажання спробувати себе в творчій діяльності. Це бажання, зазвичай виникає з причини наслідування оточуючих, чи під впливом вимог дорослих.

Отже, є діти творчо обдаровані, для яких проблема психологічних бар'єрів не є актуальною. Проте, більшість дітей, які мають середній та низький рівень розвитку творчих здібностей, або вони ще не проявили ці здібності, можуть мати психологічні бар'єри до занять творчістю, які пов'язані з їх невпевненістю, страхом, сумнівами та слабкою мотивацією. Виходячи з природи психологічних бар'єрів, можна сказати, що підвищення рівня творчих здібностей особистості виступає як профілактика виникнення і засіб подолання цих бар'єрів у діяльності. До того ж, нівелювання психологічних бар'єрів сприяє включенню в діяльність, у тому числі, в

творчу діяльність, під час якої розвиваються творчі здібності. Проблема розвитку творчих здібностей особистостей має розглядатися в площині «особистість – соціальне оточення», а не зводитися до вироблення конкретних завдань [27, 29]. Дуже велику роль грає аналіз соціальної ситуації, тобто місця особистості в системі соціальних відносин. Система соціальних взаємозв'язків спонукає до розвитку лише тоді, коли вимоги цієї системи сприймаються як актуальні саме для цієї особистості. Соціальна ситуація розвитку здійснює вплив на розвиток не лише творчих здібностей, але і певних знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій. Це слід враховувати, організовуючи заняття для молодших школярів.

На розвиток творчих здібностей впливає кількість чинників, які по-різному виявляються в кожному конкретному випадку. Чинники, з якими пов'язані творчі здібності в підлітковому віці, умовно поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні детермінанти творчих здібностей – це: статева відмінність, вікові та індивідуально-психологічні особливості, організація розумової діяльності, психопатологічні прояви особистості (акцентуації характеру). До зовнішніх відносяться такі чинники у мікросередовищі, як: система сімейного виховання, спілкування з однолітками, вплив школи. Обов'язково слід брати до уваги ці чинники, щоб проаналізувати і визначити шляхи розвитку і формування творчих здібностей у підлітковому віці [2, 57, 25, 154 та ін.].

Для підліткового віку характерна підвищена інтелектуальна активність, відбувається активне формування психічного розвитку дитини. Це прискорює розвиток творчих здібностей. Таким чином, можна сказати, що підлітковий вік – сприятливий період для розвитку творчих здібностей. Це підтверджує більшість літератури з даної проблематики.

Пошук способів формування творчих здібностей цікавить багатьох дослідників по всьому світі. Найпоширеніші питання для розгляду – тренування інтелекту, розвиток творчого і критичного мислення, розвиток емоційно-особистісної сфери. Вся психолого-педагогічна література вказує

на те, що важливе місце поруч з іншими методами вирішення питань займає проблемне навчання. Використання цього адекватного методу сприяє формуванню творчих здібностей у підлітковому віці. Про успішність цього методу свідчить досвід вітчизняних і закордонних педагогів. Щоб сформувати у школярів якості творчості творчої особистості, слід надавати учням якомога більше можливостей для самостійного вирішення творчих завдань, при цьому спочатку слід пропонувати найпростіші. Навчання дітей-підлітків творчості повинне базуватися на програмному навчальному матеріалі, що охоплює різні предмети, а в разі необхідності і на спеціальній системі завдань. Якщо засвоєння досвіду творчої діяльності відбувається правильно, учні видозмінюють стереотипи мислення, відмовляються від них і виробляють нові підходи та нові змісти, осмислюючи те, що вже було засвоєне раніше [114, 124, 145, 59, 171 та ін.].

Знання, уміння і навички в традиційному навчанні отримуються через репродуктивне засвоєння, яке сприяє розвитку пам'яті і навичок репродуктивного мислення. Творче мислення, до певної міри, є наслідком репродуктивного засвоєння навчального матеріалу. Тобто для будь-якої творчості базу становлять конкретні навички, знання і вміння. Отже, творчі можливості особистості збільшуються в процесі опанування базової освіти. Але це не є достатнім для розвитку творчості особистості та її пізнавальної самостійності [130].

Розвиток творчих здібностей та формування відповідних навичок особистості може здійснюватися з використанням спеціальних евристик, тобто схем організації розумової діяльності, які втілюються за допомогою спеціальних організованих методичних заходів на заняттях.

Основні евристичні методи [185, 194, 214, 232] наступні.

«Метод мозкового штурму», або колективна «мозкова атака», або «брейнстормінг». Цей метод являє собою вдосконалену варіацію сократівського евристичного діалогу. Найкраще підходить для використання у групах, оптимально – від 7 до 13 осіб. Завдяки винахідникам та

експериментальному навчанню в школі відомо, що колективне генерування ідей більш ефективне, ніж індивідуальне. Колективний метод «мозкового штурму» ставить за мету, при розв'язанні творчих завдань, розробити якомога більше різних ідей, адже він по суті є методом генерування ідей. Для усунення негативних моментів традиційного колективного навчання, цей метод супроводжується наступними принципами і правилами: заборонено критикувати ідеї, які пропонують учасники «мозкового штурму», всі можливі репліки і жарти схвалюються. Функцію спрямування ходу дискусії покладено на керівника, який має робити підказки за необхідності, використовувати репліки і ставити учасникам вдалі стимулюючі запитання. Групи переважно гетерогенні (різнорівневі). Тривалість «мозкового штурму» від 15 хвилин до однієї години. Оцінювачами ідей є спеціалісти. Вибір ідей експерти здійснюють в два етапи, перш за все відбираються найоригінальніші ідеї та найбільш раціональні, наостанок – ідеї, що враховують специфіку завдання та мету його розв'язання. При застосуванні методу «мозкового штурму» активізується творча думка, але за умови виконання чотирьох правил:

- відсутня критика, будь-яку думку, не побоюючись, можна висловлювати;
- будь-яке вільне асоціювання заохочується: ідея вважається кращою, якщо здається більш дикою;
- велика кількість ідей, що висувуються, тим краще – чим більше;
- ідеї, що висловлюються іншими членами команди можна покращувати або видозмінювати, комбінувати як завгодно.

Сьогодні «мозковий штурм» не такий популярний, адже виникає низка питань, щоб з'ясувати: які особи увійдуть до групи, які існують шляхи підвищення ефективності їхньої діяльності, які задачі можна розв'язати за допомогою цього методу? Брейнстормінг визнаний ефективним у поєднанні із синектичним методом.

Метод синектики зводиться до того, щоб вивчити проблему якомога глибше та звикнути до неї, перетворити незнайоме на знайоме, і відмовитися

від звичного. Він ґрунтується на послідовному використанні чотирьох видів аналогій: 1. пряма (розв'язання схожих задач), 2. особиста (уявляти себе об'єктом, який змінюється), 3. символічна (коротка образна назва задач) і 4. фантастична (використання казкових персонажів).

Сутність морфологічного аналізу як методу розв'язування творчих задач полягає в тому, що беруться до уваги параметри об'єктів – геометричні розміри, швидкість, вид руху, потужність, освітленість, спосіб обігрівання, охолодження та ін. Будь-який з параметрів – морфологічна ось – може по-різному варіюватися в різних випадках. Визначені можливі варіанти морфологічних осей та зведені разом складаються у морфологічний ящик. Така нова конструкція може виявитися прогресивною, адже маємо взаємодію різних випадкових параметрів морфологічних осей.

Використання методу фокальних об'єктів полягає у тому, що характеристики вільно підібраних слів переносяться на головний об'єкт, який знаходиться в фокусі цих характеристик.

Тим не менш, евристичні підходи не спричинили буму винаходів, адже вони не давали розумних критеріїв для вибору дієвих рішень. Вони лише прискорювали перебір. Необхідність була в окремих універсальних принципах, об'єднаних у єдину загальну теорію, яка б стала інструментом для практичного застосування.

Творча діяльність також використовує прийоми, що допомагають розв'язанню складних, нестандартних завдань або проблем. Розглянемо їх далі.

Запитання. Цей прийом вимагає формулювання якомога більшої кількості запитань, які стосуються певного завдання чи проблеми, і пошуку відповідей до них. «Запитання є повивальною бабкою, яка допомагає народитися новій думці», – так сказав Сократ. Коли не вдається одразу знайти рішення задачі, слід відкласти розв'язання цього питання на деякий час і зайнятись іншими справами. Дещо пізніше варто повернутися до питання, тоді необхідне рішення для розв'язання буде легше знайти.

Фіксація. Для швидкої фіксації думок необхідно завжди мати засіб для записів при собі.

Отже є можливість розвинути у дітей якості творчої особистості. Початком на цьому шляху можуть стати найпростіші завдання, в яких діти здатні проявити себе. Поступово збільшуючи складність, на основі програмного навчального матеріалу і спеціально побудованої системи задач, відбувається ефективне навчання творчості. Діти засвоюють досвід творчої діяльності, відходять від стереотипного мислення, по-новому осмислюють і набувають здатність виробляти нові підходи до отриманих раніше знань. Суттєво підвищити рівень розвитку творчих здібностей можна впроваджуючи програми корекційно-розвивальних занять для підлітків, які мають на меті комплексне формування конвергентного і дивергентного мислення.

Таким чином, аналіз спеціальної літератури з проблеми творчих здібностей особистості дозволив нам визначити власний погляд на природу творчих здібностей, який використовувався під час вирішення теретико-емпіричних задач нашого дисертаційного дослідження. Зокрема, творчі здібності особистості це комплекс когнітивних та особистісних властивостей людини, які сприяють її спрямованості на творчу діяльність та можливості її здійснення. Результатом творчої діяльності є нові, оригінальні продукти. Серед особистісних властивостей для прояву творчих здібностей важливими є спрямованість та емоційно-вольові особливості (ризик, допитливість). Серед когнітивних показників важливими є такі структурні компоненти креативності як: продуктивність, конструктивність, активність, категорійна гнучкість, візуальна оригінальність, вербальна оригінальність.

1.3. Особливості прояву творчих здібностей у дітей молодшого підліткового віку

Можливості формування і вдосконалення творчих здібностей особистості зберігаються протягом усього її життя. Є певні вікові періоди, що сенситивні до цього формування. Передусім, це шкільний вік. Але є різниця щодо умов і особливостей формування творчих здібностей, скажімо, в підлітковому і юнацькому віці. Згідно завдання нашого дослідження розглянемо особливості розвитку творчих здібностей в молодшому підлітковому віці.

Відповідно до вікової класифікації підлітковий вік має кордони приблизно від 10 – 11 до 14 – 15 років. Молодші підлітки, про яких йдеться в цій роботі, це учні 5 – 7-х класів середньої школи, віком 10 – 12 років. Для підліткового періоду характерною рисою є якісні переміни, що зумовлені статевим дозріванням, переходом особи до дорослого життя. Підлітковий час надає людині підвищеної збудливості, імпульсивності та неусвідомленого статевого потягу. Таким чином, інтимно-особистісне спілкування поміж однолітків стає провідною діяльністю особистості у підлітковому віці. Притаманними рисами підлітків є відчуття дорослості, створення референтних груп та «ми» – концепції [138].

Новим специфічним компонентом у свідомості підлітка стає формування уявлення про себе як про дорослу людину, прагнення бути дорослим і демонструвати це оточуючим. Він вже не сприймає себе як дитину і заперечує свою приналежність до дітей, маючи почуття дорослості. Виникає потреба у визнанні і підкріпленні від оточуючих цього статусу. Відчуття повноцінної дорослості немає, тому потреба визнання стає центральною.

Така специфіка підліткового віку детермінує соціальну активність підлітків: вони прагнуть надбати форми поведінки, цінності і способи взаємодії, що існують у дорослому світі. Підліткам необхідно усвідомлювати власну самостійність та незалежність. При цьому, вони вкрай сприйнятливі до оцінок дорослих і негативно сприймають применшення їхніх прав і гідності. Ставлення до них як до дітей відштовхує, сприяє дистанціюванню

підлітків від дорослих. Більше вразливі у цьому віці дівчата, адже вони більш чутливі до критики, глузування і більш стурбовані стосовно того, що про них думають оточуючі. Більшість емоційних реакцій у підлітковому віці зумовлені гормональними і фізіологічними процесами в організмі. Фізіологи вказують на порушення і ослаблення умовного гальмування у пубертатному віці, що виражається у переходах від депресій до екзальтацій і навпаки. Також слід відзначити у цьому віці психічну неврівноваженість, різкі перепади настрою [138].

Така поведінка характерна для усіх підлітків. Поведінкові відхилення, що виявляються в цей вік, є лише маніфестацією недоліків особистісного розвитку, які існували в дошкільному періоді у латентному стані. У хлопців вони зустрічаються в чотири рази частіше. Яскраві прояви в поведінці – чутливість, страх глузування, перепади настрою, заниження самооцінки. Окрім поведінкових розладів існують також і емоційні, які переважають у дівчат. До них відносяться депресії, тривожні стани і страхи.

Основний лейтмотив психічного розвитку у підлітковому віці – становлення нової самосвідомості (дещо нестійкої), зміна «Я-концепції», намагання зрозуміти себе і свої здібності (можливості). В цей період створюються складні форми аналітико-синтетичної діяльності, формується абстрактне, теоретичне мислення. Особливе місце для підлітка займає відчуття приналежності до «підліткової» спільноти, що виникає у цей час. Цінності підліткових груп беруться за основу для власних моральних оцінок. [138].

Характерною рисою для спілкування підлітків є виникнення специфічних відносин у колективах, поява «однолітків-лідерів» та «однолітків-ізгоїв». Комунікація з однолітками стає школою соціальних відносин. Це створює високу емоційну напругу. Отримуючи радість від спілкування, дитина підліток вкладає багато своєї енергії у почуття успіху ідентифікації, або ж отримує страждання відчуження.

Колектив однолітків, в якому знаходиться дитина-підліток, впливає на формування і розвиток особистості. Опиняючись у групі, виникає постійна необхідність спілкування, отже дитина практично застосовує засвоєні норми поведіння.

Розвитку творчих здібностей у підлітковому віці сприяє взаємодія багатьох чинників:

- внутрішні, до яких належать вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості, статеві відмінності, організація розумової діяльності. Це самооцінка, спрямованість особистості, властивості вищої нервової діяльності, акцентуації характеру, агресивність, рівень тривожності, тощо;
- зовнішні, які включають чинники мікросередовища. Це характер і система сімейного виховання, спілкування з однолітками, вплив школи.

Виділимо вікові психологічні особливості молодших підлітків, які стосуються проблеми формування у них творчих здібностей. Серед таких особливостей, незалежно від віку, виокремлюють когнітивні і особистісні властивості людини.

Серед вікових психологічних особливостей ми вибрали такі, які, на нашу думку, пов'язані з розвитком творчих здібностей молодших підлітків. Це такі особливості, як:

- наявність прагнення мати гідний статус у колективі однолітків, поважне становище у родині;
- намагання не відокремлюватись, не почуватися ізгоєм як у класі, так і в інших групах;
- відраза до необґрунтованих заборон;
- схильність переоцінювати свої можливості, уявляючи їх реалізацію у віддаленій перспективі;

- виникнення інтересів, наприклад: колекціонування, захоплення музикою, інтерес до кіномистецтва.

Означені особливості стимулюють молодшого підлітка до самоствердження в колективі однолітків, набуття самостійності у думках і справах, захоплення мистецтвом і формування самооцінки своїх можливостей.

Такі особистісні особливості і зумовлені ними потяги молодших підлітків задовольняються в творчій діяльності і відповідно сприяють розвитку їх творчих здібностей.

Розглянемо докладніше психологічні вікові особливості молодших підлітків, які пов'язані з розвитком у них творчих здібностей. Спочатку приділимо увагу особистісним, а потім інтелектуальним особливостям. Однією з характерних особливостей цього віку є переживання молодшими підлітками неспіху при освоєнні різних навчальних предметів. Невдачі, зазвичай, викликають в учнів різко негативні емоції, відбиваючи в подальшому інтерес до виконання важких завдань. І навпаки, сприятлива ситуація в навчанні – ситуація успіху, яка забезпечує підліткам емоційний підйом.

Молодші підлітки стають винахідливими, сприйнятливими, здатними до аналізу. Важливо відзначити таку вікову особливість молодших підлітків, як здатність до самостійної роботи учнів та самостійне отримання знань. Вони стосуються усієї пізнавальної діяльності учня: отримання нових знань, вирішення різного роду навчальних практичних завдань, акцентування на головному (істотному) у матеріалі, що досліджується, установлення взаємозв'язків між старим матеріалом і знову вивченим [138].

Важливість молодшого підліткового віку визначається і тим, що в ньому закладаються основи і визначаються основні напрямки розвитку моральних і соціальних установок особистості. Відбувається процес формування самосвідомості.

Комунікативна діяльність стає провідною. Молодший підліток отримує необхідні знання про життя, спілкуючись, в першу чергу, зі своїми однолітками. Безсумнівно, що для підлітка є важливою думка про нього групи, в якій він знаходиться.

Однією з важливих вікових особливостей молодших підлітків є прояв самостійності, ініціативи і наполегливості, які можуть надати активний вплив на розвиток творчих здібностей. Для молодших підлітків особливо цікаві такі види і форми діяльності, в яких необхідно проявляти завзятість, самостійність та активність. В цьому віці діти вже можуть бути ініціативними в тих видах занять, в яких колись лише підпорядковувалися вимогам старших. У підлітків спостерігається прагнення до самостійності у висловлюваннях. Часто таке бажання призводить до того, що учні вже не хочуть отримувати знання в готовому вигляді. Подібне прагнення сприятливе для формування творчих здібностей дітей, потреба в творчості, вже може проявлятися у молодших підлітків в процесі навчальної діяльності [11].

Безумовно, важливими для розвитку творчості є такі вікові особливості молодших підлітків, як пізнання себе, своїх власних якостей, потреба оцінки себе збоку, власного «Я» («Я-концепція»). Для молодших підлітків важливо не тільки знати, якими вони є, але й наскільки важливими їх особистісні особливості є для оточуючих, як їх творчість оцінюється іншими. Отже, ці вікові особливості ведуть не тільки до формування у дитини власного ставлення до себе, але і до навчальної діяльності, до особистого розвитку і творчості. Уявлення про особисте «Я» формує критичне ставлення підлітка до власної творчості, до її результатів, до власних можливостей, що є важливим чинником у розвитку творчих здібностей. Негативним в даному випадку є той момент, що крім реального «Я» – уявлення про себе у теперішньому часі, «Я-концепція» вміщує в себе «Я» ідеальне – уявлення про себе в бажаному майбутньому. При завищеному рівні прагнень і браку знань про свої можливості ідеальне «Я» може дуже відрізнитися від реального [11]. В результаті може статися так, що пережитий підлітком розрив між

ідеальним «Я», до якого прагне дитина, або який, як йому здається, вже досягнуто, і реальним своїм становищем веде до втрати впевненості в собі. Наслідком цього є зниження ефективності розвитку творчих здібностей. Для розвитку цих здібностей, потрібно реалізувати наявні можливості. При невпевненості в собі, власних силах і можливостях падає рівень самооцінки, а, отже, у підлітка зникає прагнення до розвитку творчості [11].

Однією з важливих вікових особливостей розвитку особистості молодших підлітків є переміщення їх центру уваги на однолітків [138]. Це пов'язано з провідною діяльністю молодших підлітків, яка стає інтимно-особистісним спілкуванням. З цього випливає, що підлітки можуть спілкуватися під час творчої діяльності і за допомогою результатів своєї творчої діяльності, що, в свою чергу, сприятливо впливає на розвиток творчого потенціалу молодших підлітків.

Спрямованість на результат є важливою умовою успішності творчого процесу, як вказує Я.О. Пономарьов [119]. Серед ускладнень, що виникають під час формування особистісних особливостей молодшого підлітка відзначимо прагнення молодших підлітків у всьому бути схожим на однолітків. У той же час спостерігається бажання виділитися в групі ровесників, що проявляється в прагненні підлітків до визнання значущості їхньої творчості оточуючими. На жаль, не завжди реальна оцінка значущості творчості підлітків збігається з бажаною. Це може привести до підвищеної або, навпаки, зниженої оцінки значущості власної творчості. В результаті, молодші підлітки часто не висловлюють власну думку, не діляться творчими ідеями і не реалізують їх, не показують продукти своєї творчості оточуючим. Виникнути така ситуація може і тому, що підлітки дуже часто не хочуть виділятися з загальної маси. Без всяких сумнівів, очевидно, що боязнь виділитися в групі негативно впливає на розвиток творчого потенціалу, а в деяких випадках гальмує розвиток здібностей.

Розглянемо особливості психічного розвитку підлітків з України та Китайської Народної Республіки. За психофізіологічними особливостями

суттєвих відмінностей між підлітками означених країн немає. Підлітковий вік пов'язаний зі статевим дозріванням, яке впливає на психічні стани, поведінку підлітків, роблячи з одного боку їх неврівноваженими, дратівливими, з іншого боку спроможними до самостійності, налаштованими на вивчення своїх здібностей, вдосконалення себе та пошук свого місця в колективі однолітків. Відмінність у психологічних особливостях підлітків з України та КНР зумовлена ставленням батьків, інших дорослих, суспільства в цілому до особистості підлітка, яка розвивається. Від підлітків з України оточуючі вимагають проявів патріотизму, відповідальності, самостійності, ініціативності, сміливості, творчості у справах тощо. Внаслідок цього у підлітків формується узагальнений ідеал «сильної особистості» до якої вони прагнуть. Таке налаштування підлітка може спричиняти конфлікти перед усім з батьками, які продовжують до нього відноситися як до молодшого школяра. Така ситуація загострення стосунків між підлітком і батьками відома як криза підліткового віку. Але, незважаючи на ці можливі труднощі, підлітки з України в переважній більшості відповідають означеним вище вимогам до їх особистісного розвитку з боку суспільства, та проявляють патріотизм, принциповість, сміливість, відповідальність, цілеспрямованість, творчий підхід до життя, тощо.

Характерологічні особливості підлітків з КНР мають певний відбиток впливу системи навчання і виховання та традицій, які притаманні КНР. Чжао Юн [240] виокремлює певні особливості шкільної системи навчання в КНР. Зокрема, від школярів вимагають бути готовими для систематичного тестування рівня знань. При цьому цінуються когнітивні навички дітей, а саме запам'ятовування, в тому числі і механічне, та точне відтворення навчального матеріалу, репродуктивна уява, навички мисленевого аналізу, засвоєння та використання математичних дій тощо. Водночас, не приділяється увага в навчальній діяльності розвитку творчого мислення, креативності, творчої уяви. Шкільна навчальна програма перевантажена інформацією, яку потрібно засвоїти і використовувати під час тестувань.

Значення результатів тестування на положення дитини у школі та їх значна чисельність сприяє підвищенню рівня тривожності серед підлітків, яка накладається на неврівноваженість, що властива підлітковому віку. Таким чином, контроль батьків та соціуму, в цілому, за розвитком дитини, зокрема в підлітковому віці, проявляється в його дисциплінованості, працелюбності, відповідальності тощо.

Охарактеризувавши найбільш значущі особистісні вікові особливості молодших підлітків, ми приходимо до висновку про те, що в цьому віці в розвитку особистості проглядаються деякі особливості дітей даного віку, які сприяють розвитку творчих здібностей.

Молодші підлітки отримують задоволення коли обмірковують якусь проблему, знаходять оригінальне рішення. В цьому віці з'являються широкі інтереси. Ці інтереси спонукають їх до випробовування себе в різних видах діяльності.

Отже, сприяють залученню молодших підлітків до творчої діяльності – розширення інтересів, різні творчі заняття дітей та задоволення від результату своєї творчості.

Крім того є молодші підлітки, яким притаманна креативність як риса характеру. Такі діти частіше залучаються до творчої діяльності. Діти, які за характером не достатньо креативні цікавляться творчістю, але в них більше психологічних бар'єрів, особливо перед новим в їх діяльності. Сподіватися на високий вольовий самоконтроль, досконалий інтелект, достатній рівень емоційної зрілості молодшого підлітка поки, що не можна, але при належній організації творчої діяльності дітей дорослими вони залучаються до творчої діяльності і розвивають відповідні здібності.

Розглянемо вплив інтелектуальних вікових особливостей молодших підлітків, які мають відношення до розвитку їх творчих здібностей. Теоретичне мислення, яке продовжує розвиватися в цьому віці, дає можливість молодшим підліткам користуватися гіпотезами при вирішенні творчих завдань. У підлітків при вирішенні нових завдань з'являється

можливість вибору оригінальних рішень. Молодший підліток може знаходити різні можливості застосування абстрактних правил для вирішення завдань, що говорить про можливості розвитку здібностей до переносу досвіду.

Оволодіння молодшим підлітком такими розумовими операціями, як класифікація, аналогія і узагальнення сприяє розвитку здатності до зближення понять, що дає можливість аналізувати різні явища і знаходити спільне у віддалених поняттях.

Безумовно, саме розвиток теоретичного мислення дозволяє дати високу якість аналізу абстрактних ідей. Не викликає сумнівів той факт, що успішний розвиток творчих здібностей неможливий без уяви. Саме вона відповідає за те, як у реальному житті будуть з'являтися ті чи інші «продукти» творчої уяви (результати роботи уяви). Саме тому уяві відводиться одна з головних ролей у розвитку творчих здібностей [25, 27, 71 та ін.]. У зв'язку з підвищенням інтелектуального розвитку молодшого підлітка прискорюється і розвиток уяви. Зближуючись з теоретичним мисленням, уява дає активний імпульс до розвитку творчих здібностей [45].

Розвиток уяви в підлітковому віці пов'язаний з тим, що діти прагнуть до досягнення творчого результату. Крім того, молодші підлітки використовують можливості своєї творчої уяви для того, щоб отримати задоволення від самого процесу фантазування, що в певному сенсі нагадує дитячу гру. У своїх фантазіях підліток краще розуміє самого себе і свої бажання, вперше починає уявляти своє майбутнє життя [138].

Істотні зміни в розвитку уяви спостерігаються у підлітків. Уява має чільну роль в структурі творчих здібностей. Якщо говорити про увагу, то у молодших підлітків вона поступово набуває характеру керованих процесів. Увага за своїм змістом не є суто пізнавальним процесом, вона супроводжує сприйняття, мислення, пам'ять і організовує їх. Відбувається значне збільшення обсягу пам'яті, не тільки через поліпшене запам'ятовування інформації, але й завдяки логічному її осмислюванню. Посилюється

прагнення досягти розуміння того, що треба запам'ятати, і відтворювати своїми словами, роблячи при цьому необхідні узагальнення [138].

Нерідко підліток випереджає результати діяльності. Це передбачає прояв творчої спроможності до передбачення, яка базується на такій вищій психічній функції, як творча уява [69].

Показники креативності як риси характеру для 11-12 річних дітей наступні: ризикованість, невдоволення собою, бажання виділитися, цікавість, відкидання тиску, самодостатність, почуття призначеного, почуття краси, незалежність, активність, ініціативність, мотивація досягнення, рівень домагань, самостійність, працьовитість. Внутрішніми умовами прояву творчих здібностей дитини є – достатній рівень цих здібностей в інтелектуальному і характерологічному планах; адекватна чи дещо завищена самооцінка. Позитивна внутрішня позиція до себе та оточуючих; оптимальний рівень особистісної тривожності; емоційна стійкість; товариськість; відсутність невротичних тенденцій в поведінці. Формування особистості молодшого підлітка відбувається під час вирішення таких завдань, як духовне зростання, досягнення успіху в навчальній діяльності, налагодження спілкування з оточуючими та ін. Однією з важливих умов вдосконалення особистості в цей період є її залучення до творчої діяльності. Проте розвиток творчої діяльності стикається з проблемою подолання відповідних психологічних бар'єрів. Тому доцільно розробити засоби психолого-педагогічного супроводу, що дозволяють попереджати й усувати небажані психологічні бар'єри в творчій діяльності особистості. Вирішувати проблему психологічних бар'єрів у творчій діяльності особистості доцільно розпочинаючи з їх діагностики.

Таким чином, розгляд вікових психологічних особливостей молодших підлітків дозволяє визначити наступні особливості, що сприяють розвитку творчих можливостей школярів цього віку:

по-перше, процес розвитку особистості молодших підлітків пов'язаний з їх залученням до культури;

по-друге, ставлення підлітка до власної творчості, напрямок розвитку творчих здібностей і результат творчості визначаються особливостями перебігу творчого процесу в результаті становлення «Я-концепції» підлітка;

по-третє, під впливом «Я-концепції» молодшого підлітка можливі різні суперечності, які ускладнюють розвиток творчого потенціалу через занижену оцінку себе і своєї творчості, невпевненість у власних силах і можливостях;

по-четверте, розвиток теоретичного рефлексивного мислення сприяє прояву таких творчих характеристик, як уважність у пошуках варіантів вирішення творчих задач, критичність мислення, спроможність до перенесення досвіду, зближення понять;

по-п'яте, уява молодшого підлітка переходить на нову ланку розвитку, маючи продуктивніший характер, ніж у дитинстві, але частіше мислення має суб'єктивну форму;

по-шосте, провідною діяльністю підлітка є інтимно-особистісне спілкування, що зумовлює особливості його індивідуальної творчості, а також спрямованість творчості на результат;

по-сьоме, протиріччя, що пов'язане з прагненням підлітка до соціальної мімікрії і водночас бажанням виділитися в групі однолітків знижує ефективність творчої діяльності;

по-восьме, інтелектуальні процеси удосконалюються: сприйняття стає вибіркоким і цілеспрямованим, поліпшується увага, запам'ятовування і відтворення набувають смисловий характер, об'єм пам'яті розширюється, перебудовується мислення;

по-дев'яте, в молодшому підлітковому віці суттєво зростає пізнавальна активність, розширенням інтересів і можливостей, виникають глибокі, дійові, стійкі інтереси; формуються і яскраво проявляються здібності до тих чи інших видів творчої діяльності.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз наукових матеріалів з питань психологічних бар'єрів особистості, творчої діяльності, розвитку творчих здібностей і психології молодших підлітків дозволив зробити наступні висновки.

1. Психологічний бар'єр в розвитку творчих здібностей молодших підлітків – це складний психічний стан особистості, який базується на динамічному поєднанні його структурних складових. Ці складові являють собою певну сукупність психічних станів несприятливих для розвитку творчих здібностей, а саме, недостатню зацікавленість в розвитку творчих здібностей, несприятливий емоційний стан для розвитку цих здібностей, стан розгубленості через брак потрібної інформації, слабкість вольової саморегуляції.

2. Творчі здібності особистості – це комплекс когнітивних та особистісних властивостей людини, які сприяють творчій діяльності. Результатом творчої діяльності є нові, оригінальні продукти. Серед особистісних властивостей для прояву творчих здібностей важливими є спрямованість на творчість та емоційно-вольові особливості. Серед когнітивних показників творчих здібностей важливими є структурні компоненти креативності: продуктивність, конструктивність, активність, категорійна гнучкість, візуальна оригінальність, вербальна оригінальність.

3. Розвиток творчих здібностей позитивно впливає на становлення особистості. Зокрема, підвищуються її можливості в самоактуалізації. Особливо важливо розвивати творчі здібності дітей, які тільки формуються як особистості. Передусім це стосується підліткового віку, коли спостерігається інтенсивне формування особистості, яке у своїх загальних рисах, завершується в юнацькому віці. Важливість молодшого підліткового віку для розвитку творчих здібностей визначається тим, що в цьому віці на свідомому рівні проявляються моральні і соціальні установки особистості, активно формується самосвідомість підлітка.

4. Суттєвою перешкодою для розвитку творчих здібностей молодших підлітків є психологічні бар'єри, які виражаються в недостатній зацікавленості, несприятливих для розвитку цих здібностей емоційних станів, переживаннях пов'язаних з сумнівами, браком потрібної інформації та слабкістю вольової саморегуляції поведінки.

5. Вимоги соціального середовища України та Китайської Народної Республіки відображаються у психологічних особливостях підлітків цих країн. Українське суспільство акцентує на індивідуальному розвитку та самовираженні, тоді як Китайська Народна Республіка звертає більшу увагу на колективізм та суспільній досконалості. В наслідок цього підлітки з України більш схильні до самовираження та самостійності, а підлітки з Китайської Народної Республіки більш схильні до пристосування до соціальних норм та очікувань.

У першому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 14, 19, 21, 25, 27, 28, 29, 36, 39, 42, 43, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 63, 65, 69, 70, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 95, 97, 98, 99, 109, 101, 109, 110, 112, 114, 115, 117, 119, 120, 122, 124, 126, 127, 130, 131, 134, 137, 138, 140, 141, 144, 145, 147, 148, 150, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 164, 167, 169, 171, 172, 174, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 194, 195, 196, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 216, 225, 231, 232, 233].

Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [71, 72, 73, 76, 78].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ В РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація, етапи та методика емпіричного дослідження

У емпіричній частині висвітлено етапи емпіричного дослідження, визначено комплекс методів та методик дослідження, спрямованих на діагностику показників творчих здібностей та рис особистості, а також психологічних бар'єрів, представлені результати вивчення зв'язку психологічних бар'єрів і творчих здібностей у молодших підлітків. Результати теоретичної частини роботи засвідчили, що суттєвою перешкодою для розвитку творчих здібностей молодших підлітків є психологічні бар'єри які виражаються в недостатній зацікавленості, несприятливих для розвитку цих здібностей емоційних станів, переживань пов'язаних з сумнівами, браком потрібної інформації та неспроможністю вольової саморегуляції поведінки [75]. Безпосередньою причиною виникнення психологічного бар'єру є несприятливе передбачення індивіда, щодо процесу або результату виконання бажаної дії. В дослідженні розвитку творчих здібностей молодших підлітків психологічні бар'єри у вигляді психічних станів можуть розглядатися як провідні.

Метою емпіричної частини дослідження є вивчення особливостей прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків.

В емпіричному дослідженні були поставлені наступні задачі:

1. Розробити програму емпіричного дослідження, створити комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику структурних компонентів творчих здібностей, психологічних бар'єрів та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків.

2. Дослідити особливості розвитку творчих здібностей, психологічних бар'єрів та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків.

3. Визначити взаємозв'язки між структурними компонентами творчих здібностей та індивідуально-особистісними характеристиками, а також з психологічними бар'єрами.

4. Провести порівняльний аналіз особливостей впливу психологічних бар'єрів на розвиток творчих здібностей у молодших підлітків України та Китаю.

5. Розробити програму психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків.

Емпіричне дослідження було проведено в три етапи: *перший, підготовчий етап*, під час якого було узагальнено зміст наукових робіт з проблеми дослідження, сформована вибірка досліджуваних та обрані бази для проведення дослідження, підібрано психодіагностичний інструментарій та розроблена процедура емпіричного дослідження, проведено пілотажне дослідження з метою визначення репрезентативності базових методик. При розробці комплексу методик щодо вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків було вивчено існуючі методики, які відповідають висунутим задачам дослідження. Так, до розробленого комплексу методик увійшли наступні:

1. Спостереження, бесіда та аналіз продуктів діяльності. Під час спостереження відбувалось фіксування переживань дітей в різних видах діяльності, під час бесіди з'ясовувались визначені переживання та їх причини.

2. Для діагностики структурних компонентів творчих здібностей використані наступні методики – Тест креативності П. Торренса, Тест вербальної креативності С. Медника, опитувальник креативності особистості Г. Девіса, самооцінка творчих здібностей О. Тунік

3. Для вивчення індивідуально-особистісних характеристик підлітків було обрано методику багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (дитячий варіант), шкалу особистісної тривожності Г.М. Прихожан, самооцінку впевненості у собі. Означені методики були включені до загального комплексу методик у зв'язку з тим, що бар'єр ми розглядаємо як психічний стан, що доведено в теоретичній частині роботи. Так, несприятливі для розвитку творчих здібностей властивості особистості є передумовами виникнення психічних станів, які якраз і є перешкодами в розвитку творчих здібностей. Саме ці стани і є психологічними бар'єрами, які треба досліджувати для з'ясування перешкод в розвитку творчих здібностей в означеному віці.

4. Для вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків був використаний авторський опитувальник (А.В. Массанов, Лю Янь).

5. Методи математичної статистики: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена), непараметричний критерій Манна-Уїтні, критерій Стюдента. Обробка одержаних результатів проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 13,0 for Windows.

Дослідження проводилось з 300 молодшими підлітками 10-12 років, з яких 150 досліджуваних були представниками України та 150 досліджуваних представниками Китайської народної республіки. Кожна вікова група складалась з однакової кількості досліджуваних кожної вибірки (10-річні – 50 досліджуваних, 11-річні – 50 досліджуваних, 12-річні – 50 досліджуваних). Поділ досліджуваних на зазначені вікові групи обумовлений особливостями психодіагностичного дослідження рівня розвитку творчих здібностей та психологічних бар'єрів за визначеними методиками, яке ґрунтується на показниках успішності виконання завдання, успішності поведінки та стосунках дітей. А також були враховані особливості

перебування молодших підлітків в умовах рекреаційного закладу, де рекреанти перебувають 21 день та знаходяться в групах за визначеним віком.

Другий, психодіагностичний етап, – проведення емпіричного дослідження рівня розвитку творчих здібностей, психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків, інтерпретація одержаних результатів з використанням методів статистичної обробки.

Третій, розвивальний етап, включає розробку та апробацію програми психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації.

Представимо психодіагностичні методики, які були застосовані на діагностувальному етапі дослідження.

1. Тест креативності П. Торренса (модифікований варіант М.О. Холодної). Метою означеної методики є діагностика рівня розвитку структурних компонентів креативності. Вивчення структурних компонентів креативності відбувається за такими показниками: продуктивність висунення візуальних гіпотез, візуальна та вербальна оригінальність, категоріальна гнучкість та конструктивна активність. Завданням методики є створення нових образів на основі пред'явлених простих графічних фігур. Досліджуваному пропонується створити по 8 завершених зображень на кожному з 5 запропонованих фігур. Тобто кожний з 5 наданих перцептивних стимулів слід доповнити будь-якими графічними елементами, отримати завершений образ та надати йому назву. Таких зображень повинно бути 40.

Обробка отриманих результатів відбувається за такими показниками:

- продуктивність висунення візуальних ідей – за кожне завершене зображення нараховується 1 бал. загальна кількість балів – 40;
- конструктивна активність – кожне завершене зображення оцінюється від 0 до 3 балів залежно від складності конструктивних перетворень. максимальна кількість балів – 120;

- категоріальна гнучкість – назва кожного завершеного зображення співвідноситься з таблицею категорій предметів та за кожну категорію нараховується 1 бал. максимальна кількість балів – 40;
- вербальна оригінальність – за кожну назву нараховується від 0 до 3 балів, оцінювання результатів відбувається відносно групи;
- візуальна оригінальність – за кожне завершене зображення нараховується від 0 до 3 балів за його оригінальність, оцінювання результатів відбувається відносно групи.

2. Тест вербальної креативності С. Медника (адаптований А.Г. Алексєєвою, Т.В. Галкіною варіант тесту). Метою означеної методики є діагностика рівня розвитку вербальної креативності, а також її структурних компонентів. За С. Медником, вербальна креативність визначається як процес перекомбінування елементів ситуації. Досліджуваному пропонуються трійки слів, які не пов'язані між собою та можуть бути протилежними один одному, між якими треба встановити асоціативний зв'язок за допомогою обрання єдиного для них четвертого слова. Саме це слово має створювати з кожним із трьох слів словосполучення.

Методика містить три серії завдань, які пропонуються досліджуваному через визначений час. Перша серія є тренувальною та складається з 5 трійок слів. Друга серія завдань містить 18 трійок слів, проте, при поясненні завдання не акцентують увагу на створення саме оригінальних результатів. Третя серія містить 20 трійок слів, при наданні інструкції вказується що для досягнення мети треба зробити якомога більше оригінальних відповідей. Дослідження за методикою проводиться індивідуально або в групі не більше 20 підлітків. Перша серія є обов'язковою для проведення за думкою С. Медника. Це обумовлено тим, що виконуючи завдання розминки досліджуванні адаптуються до даної діяльності і в подальшому легко зможуть до неї входити. Після проведення розминки проводиться друга серія завдань, а через 3-5 днів проводиться третя серія.

Для обробки отриманих результатів ми використовували критерії оцінювання, розроблені автором:

1. Вербальна продуктивність вираховується за формулою: $N_a = x/y$, де x – загальна кількість відповідей; y – загальна кількість завдань.

2. Індекс оригінальності – за кожну відповідь нараховуються бали за їх оригінальність, наступним кроком є визначення оригінальності всіх відповідей в роботі. Для кожного стимулу дослідником складається таблиця із списком відповідей та рахується частота його використання за формулою: $Z_i = 1/r$, де Z – індекс оригінальності кожної відповіді; i – номер завдання; r – частота використання кожної відповіді у підлітка відносно вибірки.

3. Індекс унікальності вираховується за формулою : $Z_i = 1/N_{ун}$, де $N_{ун}$ – індекс унікальності, l – кількість унікальних відповідей ($Z_i = 1$).

3. Опитувальник креативності особистості Г. Девіса [132, с. 122]. Означена методика була використана з метою визначення вираженості креативності як якості особистості. Досліджуваному пропонується 21 питання, на які відповідає «так» чи «ні». Результати визначаються за ключем методики.

4. Методика самооцінки творчих здібностей (О. Є. Тунік) [40]. Призначена для вивчення думки досліджуваних про власні творчі здібності. Досліджуваному пропонується 50 питань, на кожне з яких вони дають одне з запропонованих відповідей. Автор методики виокремлює чотири фактори, які тісно пов'язані з творчими проявами особистості: допитливість (Д), уяву (У), складність (С), схильність до ризику (Р).

5. Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (дитячий варіант) [107]. Зазначена методика є модифікацією дорослого варіанту 16-факторного особистісного тесту Р. Кеттелла та спрямована на вивчення рис особистості дітей 8-12 років. В дитячому варіанті тесту Р. Кеттелла 110 суджень, які спрямовані на вивчення різних сторін життя дитини та її взаємодію з іншими людьми. До тесту включені 12 шкал: екстраверсія, впевненість у собі, емоційна незбудливість, незалежність,

розсудливість, сумлінність, сміливість, практичність, оптимізм, самоконтроль, незворушність та інтелектуальна розвиненість. Обробка результатів дослідження відбувається за допомогою оцінювання кожної шкали від 1 до 10 та визначається рівень розвитку кожної риси особистості: низький (від 1 до 3 балів), середній (від 4 до 7 балів) і високий (від 8 до 10 балів). В роботі з українською групою досліджуваних молодших підлітків було використано адаптований тест для української вибірки [https://psychic.at.ua/publ/psikhodiagnostyka/diagnostika_mizhosobistisnikh_stosunkiv/ditjachij_variant_osobistisnogo_testu_r_kettela].

6. Шкала особистісної тривожності Г.М. Прихожан призначена для визначення шкільної, міжособистісної, магічної та загальної тривожності у молодших підлітків (10-12 років). Підліткам пропонуються 40 ситуацій, обставин, з якими вони зустрічаються у житті, які треба оцінити від 0 до 4 на скільки ці ситуації для них неприємні.

7. Методика самооцінки впевненості у собі. Дана методика спрямована на вивчення ступеня впевненості підлітка у своїх силах. Методика розрахована на підлітків 10-13 років, містить 20 суджень, на які треба дати відповідь «так» чи «ні». Виділено три рівні оцінювання впевненості у собі підлітків: високий (17-20 балів), середній (11-16 балів) та низький (1-10 балів).

8. Методика «Неіснуюча тварина» відноситься до розряду проєктивних. Дана методика була використана нами в дослідженні психологічних бар'єрів та особистісних характеристик у зв'язку з тим, що саме проєктивні методики дозволяють запобігти використанню психологічного захисту досліджуваним під час виконання завдання та проявляти особистісні властивості. Досліджуваним пропонується придумати та намалювати неіснуючу тварину та дати їй неіснуючу назву. Опрацювання одержаних результатів відбувалось за наступними показниками: самооцінка, впевненість, незахищеність, тривожність, страхи, агресивність, ворожість, конфліктність, рішучість, здатність до рефлексії, творчі можливості.

9. Авторський опитувальник для діагностики психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків (А.В. Массанов, Лю Янь). Опитувальник складається з 10 питань та розрахований на підлітків 10-14 років. Досліджувані ретроспективно оцінювали власні психічні стани за 10-ти бальною шкалою оцінок. «0» балів – ніколи не переживав цей стан; «10» балів – майже завжди переживав. Дослідження за цим опитувальником може бути як в індивідуальній, так і в колективній формі. Час виконання обстеження до 30 хвилин. Опитувальник містить перелік можливих психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей підлітків: невпевненість у собі, нерішучість, страх зробити помилку, страх відповідальності, стан незацікавленості, страх перед труднощами, небажання ризикувати, відчуття обмежених власних можливостей, побоювання бути невстигаючим у школі, острах втратити друзів. Також досліджуваним пропонується доповнити цей перелік. В опитувальнику окремо містяться питання щодо можливостей розвитку творчих здібностей підлітка вдома і в умовах рекреаційного закладу. Обробка результатів проводиться шляхом підсумовування балів. Мінімально сума, що вказує на вираженість психологічних бар'єрів «0» балів, максимальна «100». Шкала оцінок: низький рівень вираженості психологічних бар'єрів 0 – 30 балів; середній 31 – 70 балів, високий 71 – 100 балів. Крім того, аналізується кожен психологічний бар'єр досліджуваного окремо. За результатами тестування визначається також наявність умов для розвитку творчих здібностей у досліджуваних. Тобто оцінювання за опитувальником відбувається за двома показниками: рівень вираженості психологічних бар'єрів та показник креативного середовища.

У дослідженні з молодшими підлітками китайської вибірки були використані методики діагностики творчих здібностей П. Торренса та особистісний опитувальник креативності Г. Девіса, а також методика діагностики особистісної тривожності Г.М. Прихожан, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», авторський опитувальник для діагностики

психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків (А.В. Массанов, Лю Янь). Для отримання достовірних даних нами було використано адаптовані варіанти методик для китайських досліджуваних, а саме методика діагностики творчих здібностей П. Торренса (в адаптації Чжоу Ян для китайської вибірки), методика діагностики особистісної тривожності Г.М. Прихожан (в адаптації У Цзін для китайських підлітків), методика «Неіснуюча тварина» (в адаптації У Цзін для китайських підлітків). Методику Г. Девіса та авторську анкету діагностики психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків (А.В. Массанов, Лю Янь) було перекладено нами на китайську мову з української мови інструкцію та завдання. Для уточнення перекладу були залучені китайські перекладачі для виконання зворотнього перекладу «back-translation». Зроблені переклади були піддані експертній перевірці щодо правильності перекладу. Методики були проведені з 75 молодшими підлітками китайської вибірки, які не входили в основну групу дослідження з метою визначення завдань, які викликають труднощі їх розуміння та подальшого переформулювання з врахуванням різниць виховання та способу життя в Україні та КНР. Удосконалені форми анкет були проведені двічі з інтервалом в місяць для визначення ретестової надійності та виявлено наступні результати надійності: 0,61 та 0,65 при $p < 0,001$, що свідчить про отримання за методиками результатів дослідження особистісних властивостей, на які вони спрямовані.

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у молодших підлітків української вибірки.

Проведено дослідження особливостей розвитку структурних компонентів креативності у молодших підлітків за методикою П. Торренса. Також для оцінки творчих здібностей досліджуваних були використані: тест

вербальної креативності (RAT) С. Медника, методика самооцінки творчих здібностей О.Є. Тунік та опитувальник для визначення креативності як якості особистості Г. Девіса. Одержані результати у досліджуваних за означеними методиками були оброблені за допомогою кількісного та якісного аналізу (див. табл. 2.1-2.5).

В таблиці 2.1 представлені результати досліджуваних за методикою П. Торренса, які свідчать, що у молодших підлітків 10-12 років серед структурних компонентів креативності на першому місці стоїть показник продуктивності висунення візуальних гіпотез (10 років $X_{cp}=0,57$, 11 років $X_{cp}=0,65$, 12 років $X_{cp}=0,81$), на другому місці – конструктивна активність (10 років $X_{cp}=1,65$, 11 років $X_{cp}=1,87$, 12 років $X_{cp}=2,0$), третім за результатами є вербальна оригінальність (10 років $X_{cp}=1,02$, 11 років $X_{cp}=1,47$, 12 років $X_{cp}=1,48$). На четвертому місці знаходиться візуальна оригінальність (10 років $X_{cp}=0,71$, 11 років $X_{cp}=0,76$, 12 років $X_{cp}=0,86$), найнижчі оцінки виявлені за показником категоріальної гнучкості (10 років $X_{cp}=0,45$, 11 років $X_{cp}=0,35$, 12 років $X_{cp}=0,35$).

Таблиця 2.1.

**Результати дослідження структурних компонентів креативності у
молодших підлітків (за методикою П. Торренса)**

Показники	10 років				11 років				12 років			
	X_{cp}	Me	max	Ст.відх	X_{cp}	Me	max	Ст.відх	X_{cp}	Me	max	Ст.відх
П1	0,57	0,54	0,89	0,17	0,65	0,6	1,00	0,19	0,71	0,7	1,00	0,18
П2	1,65	1,47	2,96	0,47	1,87	1,85	2,9	0,51	2,0	1,95	2,90	0,51
П3	0,45	0,43	0,76	0,14	0,35	0,32	0,73	0,15	0,35	0,32	0,72	0,17
П4	0,71	0,63	1,40	0,27	0,76	0,7	1,52	0,31	0,86	0,78	1,63	0,33
П5	1,02	0,89	2,0	0,41	1,47	1,44	1,95	0,32	1,48	1,46	2,00	0,33

Примітка: П1 – продуктивність, П2 – конструктивна активність, П3 – категоріальна гнучкість, П4 – візуальна оригінальність, П5 – вербальна оригінальність

Так, одержані результати дозволяють нам стверджувати, що у молодших підлітків 10-12 років достатньо розвинута активність перцептивної сфери щодо висунення візуальних гіпотез, а також здатність трансформувати й доповнювати фігури графічними елементами. Це можна пояснити особливостями розвитку мисленнєвої сфери у молодших підлітків. Так, саме в підлітковому віці проявляється здатність оперувати гіпотезами при вирішенні інтелектуальних завдань, а також при рішенні нових задач підліток прагне використовувати різноманітні підходи до її вирішення, намагаючись знайти найбільш ефективний з них [11]. Також встановлено, що у молодших підлітків 10-12 років рівень розвитку оригінальності має середній рівень. Це пов'язано з розвитком інтелектуальної сфери молодших підлітків. Саме у 12 років відбувається пік інтелектуального розвитку (за Я. О. Пономарьовим). І як зазначає Я. О. Пономарьов, творчий процес є результатом взаємодії різних рівнів інтелектуальної діяльності людини [119]. Вчені також виділяють основні властивості інтелектуального розвитку в підлітковому віці: можливості прояву нестандартного підходу до вже відомих проблем; уміння включати приватні проблеми в більш загальні, родові; здатність поставити плідні питання навіть на основі погано сформульованих завдань [86, с. 326].

Виявлено значущі відмінності за показниками продуктивності, конструктивної активності, візуальної оригінальності у молодших підлітків 10 та 12 років ($U=817$, $U=901$, $U=892$ при $p \leq 0,01$), тобто ми можемо стверджувати, що протягом досліджуваного нами віку відбувається розвиток таких структурних компонентів креативності як продуктивність, конструктивна активність та візуальна оригінальність (див. табл. 2.2).

Зазначимо, що структурні компоненти креативності, такі як продуктивність, конструктивна активність та візуальна оригінальність, можуть бути важливими факторами, що визначають і впливають на рівень

креативного потенціалу і виявлення творчого потенціалу особистості. Зазначені компоненти можуть взаємодіяти між собою та залежати від контексту і завдань, з якими стикається особистість. Структурні компоненти креативності можуть бути цілеспрямовано розвинені і удосконалені завдяки тренуванням, навчанню. Молодший підлітковий вік сприйнятливий для розвитку креативності особистості.

Таблиця 2.2.

Відмінності в розвитку показників структурних компонентів креативності у молодших підлітків 10-12 років (за методикою

П. Торренса)

	10/11 років	11/12 років	10/12 років
Продуктивність	1142	1236	817*
Конструктивна активність	1320	1080	901*
Категоріальна гнучкість	1210	1270	1190
Візуальна оригінальність	905*	1330	892*
Вербальна оригінальність	1159	1160	1210
U при $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$,			

У дослідженні рівня розвитку творчих здібностей молодших підлітків була використана методика С. Медника (див.табл.2.3). Одержані результати за даною методикою свідчать, що у досліджуваних 10-12 років найвищі оцінки виявлені за показником вербальної продуктивності (10 років $X_{cp}=0,70$, 11 років $X_{cp}=0,87$, 12 років $X_{cp}=0,81$), середні оцінки за показником вербальної оригінальності (10 років $X_{cp}=0,42$, 11 років $X_{cp}=0,49$, 12 років $X_{cp}=0,38$) та нижче середнього результати за показником унікальності (10 років $X_{cp}=0,35$, 11 років $X_{cp}=0,37$, 12 років $X_{cp}=0,28$). Такий розподіл результатів можна пояснити особливостями розвитку інтелектуальної та особистісної сфер в підлітковому віці. Адже, саме підлітковий вік є

сензитивним для розвитку творчих здібностей та творчості. При формуванні почуття дорослості, яке відбувається саме в підлітковому віці, дитина прагне виділятися серед однолітків, що призводить до продукування значної кількості різноманітних ідей та асоціацій, тому показник продуктивності має вище середнього рівень розвитку [74]. Що стосується показників оригінальності та унікальності, то їх рівень розвитку пов'язаний з особливостями спілкування та поведінки в підлітковому віці. Адже, в цьому віці діти прагнуть приєднуватись до різних субкультур, спілкуватися за інтересами, а також наслідувати поведінку своїх ідеалів, внаслідок чого вони піддаються тиску оточуючих та становляться конформними і все це призводить до шаблонності мислення.

Таблиця 2.3.

**Результати дослідження структурних компонентів креативності у
молодших підлітків (за методикою С. Медника)**

Групи досліджуваних (N=50)	Продуктивність				Оригінальність				Унікальність			
	Х _{ср}	min	max	Ст.відх	Х _{ср}	min	max	Ст.відх	Х _{ср}	min	max	Ст.відх
10 років	0,70	0,05	1,0	0,21	0,42	0,14	0,66	0,12	0,35	0,00	0,55	0,14
11 років	0,87	0,55	1,0	0,12	0,49	0,24	0,81	0,13	0,37	0,05	0,78	0,14
12 років	0,81	0,11	1,0	0,18	0,38	0,04	0,69	0,16	0,28	0,00	0,61	0,17

В таблиці 2.4. представлені результати діагностики рівня розвитку креативності як якості особистості у молодших підлітків за методикою Г. Девіса. За даними таблиці ми можемо спостерігати, що в усіх групах досліджуваних переважає нижче середнього рівень особистісної креативності (10 років $X_{\text{ср}}=10,52$, 11 років $X_{\text{ср}}=10,6$, 12 років $X_{\text{ср}}=11,2$). Це свідчить про нереалізовані творчі можливості досліджуваних, а також можемо говорити що перешкодами цьому виступають особливості характеру підлітків, а саме емоційна вразливість, підвищений рівень самолюбства, залежність, пасивність, відсутність цікавості, ризикованість та ін.

Таблиця 2.4.

Статистичні показники рівня розвитку креативності як якості особистості у молодших підлітків (за методикою Г. Девіса)

Групи досліджуваних (N=50)	X _{ср}	Max	Ст.відх	Рівень	10/11	11/12	10/12
10 років	10,52	11	3,01	н	1228	1042	1005*
11 років	10,6	10	2,53	н			
12 років	11,2	11	1,91	с			
U при p≤0,01, p≤0,05,							

Детальний аналіз результатів дозволили визначити, що 66% досліджуваних 10 років мають низький рівень розвитку креативності як якості особистості, у 34% досліджуваних виявлено середній рівень за означеним показником, проте досліджувані з високим рівнем розвитку відсутні.

Результати у 11-річних молодших підлітків за методикою Г. Девіса відрізняються від результатів 10-річних досліджуваних. Встановлено, що 64% досліджуваних 11 років мають низький рівень розвитку креативності, у

36% досліджуваних – середній рівень розвитку, високий рівень розвитку креативності як якості особистості не виявлено.

Серед підлітків 12 років розподіл рівнів розвитку креативності наступний: низький рівень виявлено у 52% досліджуваних, середній рівень розвитку мають 40% досліджуваних, високий рівень розвитку мають 8% досліджуваних.

За даними рис. 2.1 бачимо, що у досліджуваних 10-12 років переважає рівень розвитку нижче середнього, а також рівень розвитку зростає протягом досліджуваного віку (на рівні $\bar{X}_{\text{ср}}$). Для підтвердження різниці в результатах у досліджуваних було використано критерій Манна-Уїтні. Виявлено статистично значущі відмінності між показниками у молодших підлітків 10 та 12 років ($U=1005$ при $p \leq 0,05$).

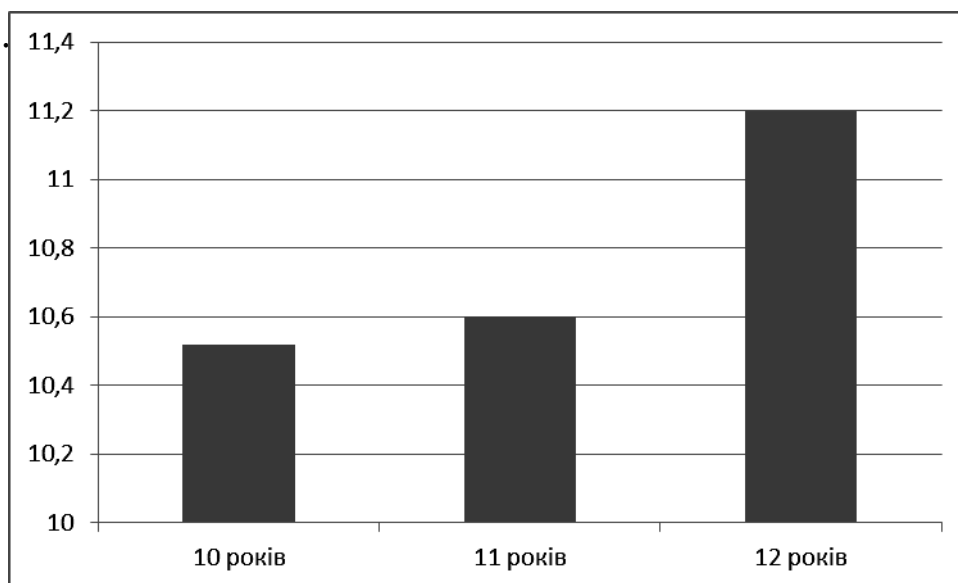

Рис. 2.1. Узагальнення результатів дослідження креативності як якості особистості у молодших підлітків (за методикою Г. Девіса).

Отже, можна зробити висновок, що у досліджуваній групі переважає нижче середнього рівень розвитку креативності як якості особистості та відбувається зростання рівня означеного показника протягом досліджуваного

віку. Такі результати можна пояснити тим, що саме в кризовий період (11-12 років) відбувається розвиток самооцінки.

Особливостями розвитку самосвідомості підлітків є набуття самооцінкою духовних, ідеологічних масштабів. В результаті підліток самовизначається як особистість на більш високому рівні [161].

В таблиці 2.5 наведені результати дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у молодших підлітків за методикою О. Є. Тунік.

Аналіз результатів за окремими показниками особистісних творчих здібностей дозволив визначити, що у молодших підлітків 10-12 років найбільш виражений показник допитливості (10 років $X_{cp}=12,96$, 11 років $X_{cp}=15,4$, 12 років $X_{cp}=14,56$), що свідчить про прагнення дізнатися якомога більше. Це обумовлено особливостями розвитку у зазначеному віковому періоді. Адже саме молодші підлітки шукають нові шляхи (способи) мислення, люблять вивчати нові речі та ідеї, шукають різні можливості вирішення завдань. Але у підлітків 10 років на другому місці за результатами є показник складності ($X_{cp}=11,04$), тобто проявляють інтерес до складних речей та ідей; третім є показник ризику ($X_{cp}=10,88$), що свідчить про недостатню наполегливість та можливість відстоювати свої ідеї; останнім є показник уяви ($X_{cp}=10,64$), тобто у досліджуваних низький рівень розвитку уяви.

У досліджуваних 11 років другим за результатами виступає показник уяви ($X_{cp}=10,96$), що вказує на середній рівень розвитку уяви, та майже однакові результати за показниками ризику ($X_{cp}=10,56$) та складності ($X_{cp}=10,48$), тобто молодші підлітки 11 років рідко ставлять перед собою складні завдання та вивчають щось нове без сторонньої допомоги.

Дещо інакший розподіл показників у підлітків 12 років: другим за результатами є показник ризику ($X_{cp}=13,6$), третім виступає показник складності ($X_{cp}=12,16$), найнижчі результати за показником уяви ($X_{cp}=10,88$).

Такий розподіл результатів за показниками можна пояснити особливостями розвитку особистісної та інтелектуальної сфер у підлітковому віці.

Таблиця 2.5.

Результати дослідження творчих здібностей у молодших підлітків (за методикою О.Є. Тунік)

Групи досліджуваних (N=50)	Ризик			Допитливість			Складність			Уява		
	Х _{ср}	Max	Ст. відх.	Х _{ср}	Max	Ст. відх.	Х _{ср}	Max	Ст. відх.	Х _{ср}	Max	Ст. відх.
10 років	10,88	10	5,28	12,96	13	4,39	11,04	12	4,69	10,64	12	4,64
11 років	10,56	11	4,31	15,4	18	5,29	10,48	12	5,53	10,96	11	5,43
12 років	13,6	15	3,48	14,56	15	3,87	12,16	12	4,57	10,88	10	4,11

Так, саме в цьому віці відбувається самовизначення підлітка як особистості на більш високому рівні. А також, в зазначеному віці відбувається розвиток уяви, яка, в свою чергу, надає поштовх для розвитку творчих здібностей.

Одержані результати за методикою О. Є. Тунік (див. рис.2.2) свідчать, що серед молодших підлітків 10 років у 6% досліджуваних – високий рівень розвитку творчих здібностей, у 58% досліджуваних – середній рівень розвитку, а у 36% досліджуваних – низький рівень. Серед молодших підлітків 11 років середній рівень розвитку творчих здібностей виявлено у 68% досліджуваних, низький рівень у 32% досліджуваних. Проте є різниця в рівні розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 12 років, а саме

переважає середній та вище середнього рівні розвитку творчих здібностей. Так, 6% досліджуваних 12 років мають високий рівень розвитку творчих здібностей, 82% досліджуваних мають середній рівень розвитку і лише у 12% досліджуваних виявлено низький рівень.

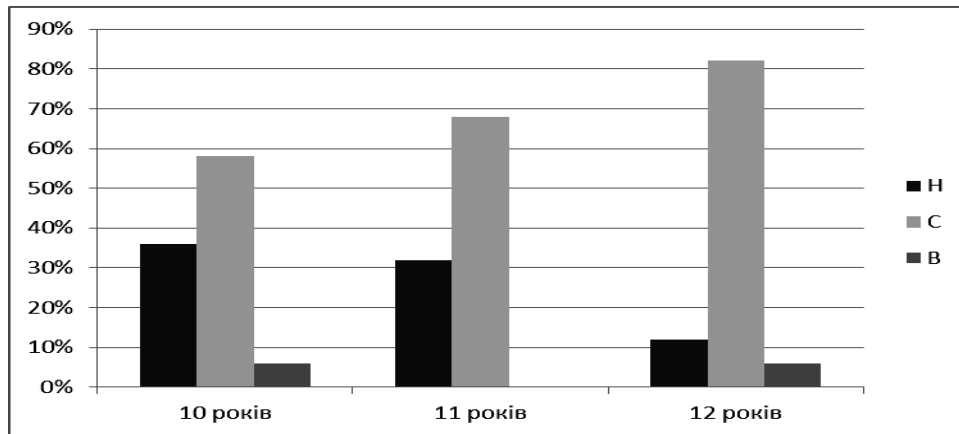

Рис. 2.2. Розподіл рівнів розвитку творчих здібностей у молодших підлітків (за методикою О. Є. Тунік)

Для перевірки відмінностей в оцінках показників творчих здібностей за методикою О.Є. Тунік в роботах молодших підлітків нами було використано критерій Манна-Уїтні (див. табл. 2.6).

Виявлено статистично значущі різниці в роботах у молодших підлітків 10 та 11 років, 10 та 12 років за показником допитливості ($U=842$, $U=974$ при $p \leq 0,01$). Статистично значущі різниці виявлені за показником ризику у досліджуваних 11 та 12 років ($U=748$ при $p \leq 0,01$), 10 та 12 років ($U=810$ при $p \leq 0,01$), тобто ми можемо говорити про зростання рівня розвитку таких компонентів творчих здібностей як ризик та допитливість.

Також, виявлені статистично значущі різниці в оцінках за показником творчих здібностей у молодших підлітків 11 та 12 років, 10 та 12 років ($U=966$, $U=1006$ при $p \leq 0,05$).

Отже, ми можемо говорити про те, що протягом досліджуваного віку, а саме 10-12 років, відбувається зростання рівня розвитку творчих здібностей та їх окремих компонентів у досліджуваних.

Таблиця 2.6.

Відмінності в розвитку показників творчих здібностей у молодших підлітків 10-12 років (за методикою О. Є. Тунік)

Показники	10/11 років	11/12 років	10/12 років
Ризик	1196	748**	810**
Допитливість	842**	1040	974*
Складність	1220	1040	1156
Уява	1198	1250	1236
Творчі здібності	1202	966*	1006*
** U при $p \leq 0,01$. * U при $p \leq 0,05$.			

Для визначення взаємозв'язків між структурними компонентами творчих здібностей у молодших підлітків було застосовано критерій Спірмена (див. Додаток Б).

В роботах молодших підлітків 10 років виявлені позитивні кореляційні зв'язки між такими структурними компонентами креативності як вербальна продуктивність та категоріальна гнучкість ($r=0,53$, при $p \leq 0,01$), вербальна оригінальність ($r=0,47$, при $p \leq 0,01$), унікальність ($r=0,48$, при $p \leq 0,01$); між унікальністю та категоріальною гнучкістю ($r=0,33$, при $p \leq 0,05$); схильністю до ризику та креативністю як якістю особистості ($r=0,39$, при $p \leq 0,01$). Від'ємні зв'язки наявні між категоріальною гнучкістю та креативністю як якістю особистості ($r=-0,28$, при $p \leq 0,05$), допитливістю ($r=-0,35$, при $p \leq 0,05$), то при достатньо високому рівні креативності як якості особистості та допитливості буде знижуватись рівень категоріальної гнучкості.

В роботах молодших підлітків 11 років значущі зв'язки виявлені між показниками вербальної продуктивності та візуальної продуктивності ($r=0,37$, при $p \leq 0,01$), категоріальної гнучкості ($r=0,87$, при $p \leq 0,01$), візуальної

оригінальності ($r=0,31$, при $p \leq 0,05$), вербальної оригінальності ($r=0,73$, при $p \leq 0,01$), унікальності ($r=0,48$, при $p \leq 0,01$); між оригінальністю та категоріальною гнучкістю ($r=0,49$, при $p \leq 0,01$), вербальною оригінальністю ($r=0,72$, при $p \leq 0,01$), унікальністю ($r=0,91$, при $p \leq 0,01$).

В роботах молодших підлітків 12 років значущі зв'язки виявлені між показниками вербальної продуктивності та візуальної продуктивності ($r=0,41$, при $p \leq 0,01$), категоріальної гнучкості ($r=0,75$, при $p \leq 0,01$), візуальної оригінальності ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$), вербальної оригінальності ($r=0,58$, при $p \leq 0,01$), унікальності ($r=0,34$, при $p \leq 0,05$); між візуальною продуктивністю та креативністю як якості особистості ($r=0,34$, при $p \leq 0,05$); між допитливістю та конструктивною активністю ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$), візуальною оригінальністю ($r=0,35$, при $p \leq 0,05$); між уявою та конструктивною активністю ($r=0,38$, при $p \leq 0,01$), візуальною оригінальністю ($r=0,36$, при $p \leq 0,01$).

2.3. Аналіз результатів дослідження психологічних бар'єрів та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків

Відповідно до мети дослідження, нами було проведено діагностику індивідуально-особистісних характеристик, до яких входять і психологічні бар'єри молодших підлітків. При цьому психологічні бар'єри виступали як складні психічні стани особистості, перебіг яких пов'язаний з одного боку з властивостями особистості, перед усім, її характерологічних рис, з другого – від зовнішньої ситуації поведінки та діяльності молодшого підлітка. Діагностування провідних психологічних бар'єрів молодших підлітків в розвитку творчих здібностей відбувалося за допомогою ретроспективних оцінок тих чи інших психологічних бар'єрів, що спостерігалися у досвіді обстежуваного.

Дослідження індивідуально-особистісних характеристик здійснювалося за допомогою методики Р. Кеттелла, методики Г.М. Прихожан, методики самооцінки впевненості в собі, проективної методики «Неіснуюча тварина»

та авторського опитувальника для діагностики психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків.

За даними таблиці 2.7 ми можемо стверджувати, що у досліджуваних 10-12 років виявлено середній рівень розвитку означених рис особистості. Проте в роботах досліджуваних 10-12 років звертають на себе увагу фактори, які мають більш високі та низькі значення (на рівні $X_{\text{ср}}$).

Таблиця 2.7.

Результати дослідження індивідуально-особистісних характеристик у молодших підлітків (за методикою Р. Кеттелла)

Показники	Групи досліджуваних								
	Підлітки 10 років			Підлітки 11 років			Підлітки 12 років		
	$X_{\text{ср}}$	Мах	Ст. відх.	$X_{\text{ср}}$	Мах	Ст. відх.	$X_{\text{ср}}$	Мах	Ст. відх.
I	5,6	10,00	2,55	5,44	9,00	2,06	5,29	10,00	2,42
II	4,4	9,00	2,72	4,8	9,00	1,37	5	8,00	1,56
III	4,28	8,00	1,92	5,32	9,00	1,88	4,8	9,00	2,13
IV	4,24	8,00	1,67	4,24	7,00	1,37	4,56	7,00	1,69
V	5	8,00	1,37	4,96	7,00	1,32	5	7,00	1,45
VI	4,44	7,00	1,54	6,32	8,00	1,47	5,72	8,00	1,32
VII	6	8,00	1,59	5,92	8,00	1,33	6,44	10,00	1,78
VIII	6,04	9,00	1,15	6,44	9,00	1,51	6,12	9,00	1,67
IX	6,16	10,00	1,88	6,24	9,00	1,31	5,56	9,00	1,89
X	4,48	8,00	1,94	5,12	10,00	2,27	4,48	8,00	1,78
XI	5,2	9,00	2,08	5,28	9,00	1,65	5,36	8,00	1,36

Примітка: I – екстраверсія, II – впевненість у собі, III – емоційна стійкість, IV – незалежність, V – розсудливість, VI – сумлінність, VII – сміливість, VIII – практичність, IX – оптимізм, X – самоконтроль, XI – нервова врівноваженість.

Розглядаючи результати досліджуваних 10 років (див.рис.2.3), ми спостерігаємо, що найбільш високі оцінки є за показниками сміливості (шкала VII), практичності (шкала VIII), оптимізму (шкала IX), найнижчі оцінки – за показниками впевненості у собі (шкала II), емоційної стійкості (шкала III), незалежності (шкала IV), сумлінності (шкала VI), самоконтролю (шкала X). Більш високі значення за показником сміливості, практичності та оптимізму свідчать про те, що у більшості досліджуваних розвинені такі індивідуально-психологічні якості, як сміливість, рішучість, мрійливість, мають занижений настрій.

Більш низькі значення за шкалами: впевненість у собі, емоційна стійкість, незалежність, сумлінність, самоконтроль свідчать, що досліджувані недостатньо впевнені у собі, спокійні, можуть бути стриманими або, навпаки, безпечними та схильними до ризику, не завжди відповідальні та сумлінні, іноді відсутній контроль своєї поведінки.

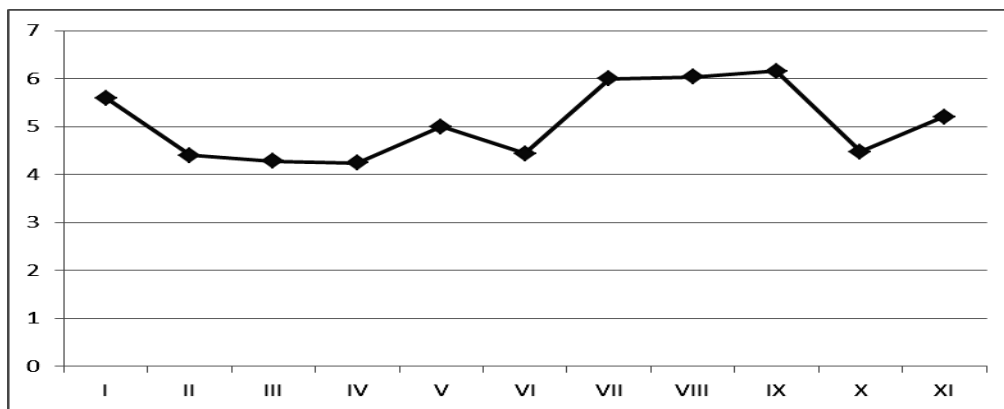

Рис.2.3. Профіль особистості за методикою Р. Кеттелла у молодших підлітків 10 років

Одержані результати за методикою Р. Кеттелла у досліджуваних 11 років дозволили визначити (див.рис.2.4, що високі значення за показниками сумлінності (шкала VI), практичності (шкала VIII), оптимізму (шкала IX), низькі оцінки за показниками впевненості у собі (шкала II), незалежності (шкала IV), розсудливості (шкала V).

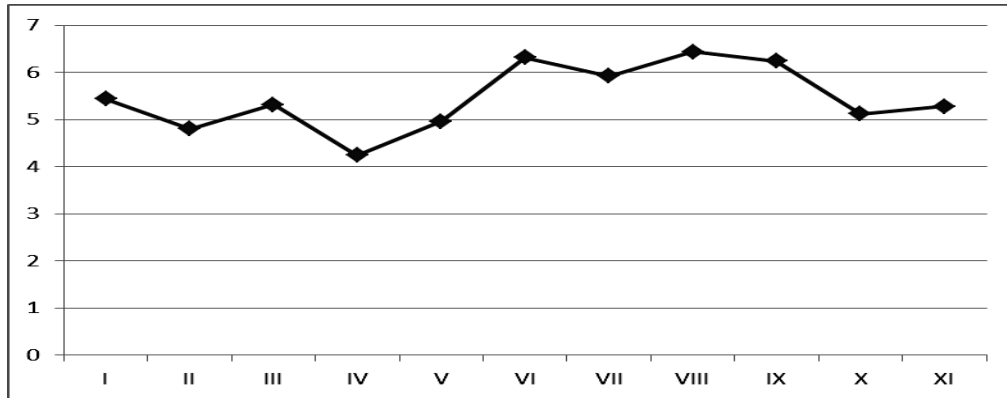

Рис.2.4. Профіль особистості за методикою Р. Кеттелла у молодших підлітків 11 років

Тобто, досліджуваним 11 років властиві сумлінність, старанність, відповідальність, вони достатньо довірливі, схильні до впливів середовища, потребують підтримки, можуть мати занижений настрій. Вони можуть гостро реагувати на свої невдачі, не завжди контролюють свої емоції, можуть бути безпечними, відрізняються авантюризмом та невиправданим оптимізмом.

Розглядаючи результати вивчення індивідуально-психологічних рис досліджуваних 12 років було виявлено достатньо високі значення за показниками сміливості (шкала VII) та практичності (шкала VIII), достатньо низькі значення за показниками емоційної стійкості (шкала III), незалежності (шкала IV) та самоконтролю (шкала X) (див.рис.2.5). Досліджуваним 12 років властиві сміливість, рішучість, мрійливість, довірливість, а також піддаються впливу середовища. Їм характерні схильність до ризику, безпечність та невміння контролювати свою поведінку.

Застосування авторського опитувальника для вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків (Лю Янь, А.В. Массанова) дозволило отримати наступні дані. Максимальні та мінімальні оцінки за цим опитувальником складають 0 і 100 балів. Середня оцінка складає 54,9 балів. Медіана дорівнює 45 балів. Стандартне відхилення

(σ) дорівнює 0,04. Це вказує на те, що вибірка досліджуваних, за означеним показником однорідна.

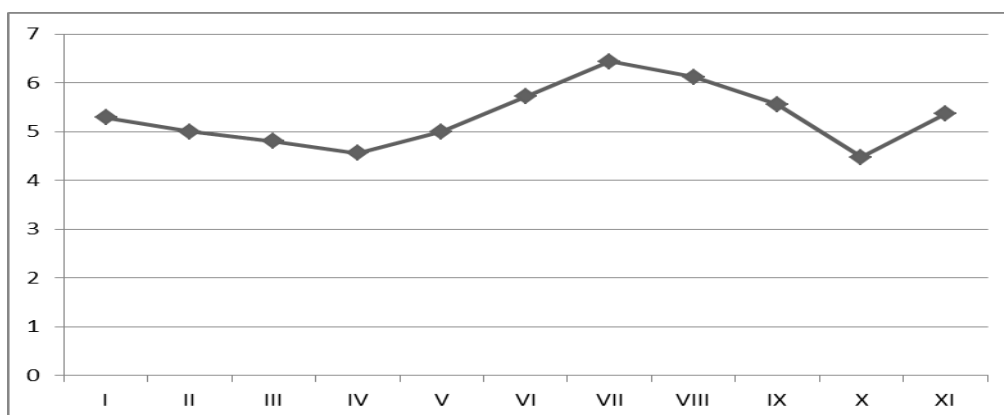

Рис.2.5. Профіль особистості за методикою Р.Кеттелла у молодших підлітків 12 років

За результатом тестування (див. табл. 2.8) виявлено 26% досліджуваних від загальної кількості підлітків з високим рівнем вираженості психологічних бар'єрів; 65% досліджуваних – з середнім рівнем; з низьким рівнем – 9% досліджуваних.

Таблиця 2.8.

Розподіл досліджуваних в залежності від рівня вираженості психологічних бар'єрів

Рівень	Кількість досліджуваних (загальна вибірка)	
	в абс. цифрах	в %
Високий	39	26
Середній	97	65
Низький	14	9
ВСЬОГО	150	100

Низький рівень вираженості психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків сприяє наступному. Підліток спроможний вільно розкривати свої таланти і вміння. Це дозволяє йому розвиватися та реалізовувати свій потенціал в творчій діяльності. Також можна очікувати розвиток креативності та інноваційних рішень у підлітків. Для таких підлітків притаманно мати позитивний менталітет і віру у свої можливості. Це допомагає їм долати труднощі та виклики з більшим оптимізмом. Підлітки з низьким півнем вираженості психологічних бар'єрів більш ефективні в питаннях самовизначення у особистісно значимих ситуаціях. Це полегшує процеси їх цілепокладання. Загалом, відсутність психологічних бар'єрів може допомогти людині стати більш впевненою, креативною та задоволеною життям, що сприяє її особистісному зростанню та досягненню успіху.

Наслідками високого рівня вираженості психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків проявляється у наступному. Підліток може не бачити або недооцінювати свої можливості. Він може відмовлятися від викликів або важких завдань, не вірячи у свою здатність впоратися з ними. Психологічні бар'єри сприяють формуванню негативної самооцінки і обмеженню можливостей підлітка для саморозвитку та навчання нових навичок. Підліток з психологічними бар'єрами часто уникає нових викликів і залишатися в комфортній, але обмеженій зоні комфорту. Велика кількість психологічних бар'єрів може підсилювати у підлітка страх перед невдачею. Наявність бар'єрів може призводити до постійного стресу та незадоволеності, оскільки особистість може постійно боротися зі своїми обмеженнями та внутрішніми конфліктами. Такий підліток може не бачити або не використовувати ситуативні можливості, які виникають перед ним. Загалом, наявність великої кількості психологічних бар'єрів у особистості може стати перешкодою для особистісного зростання, досягнення успіху та задоволеності в житті. Ці бар'єри можуть утруднювати прогрес та розвиток, тому важливо працювати над їх подоланням та розв'язанням. Процес

саморефлексії, психологічна підтримка та пошук нових викликів можуть допомогти знизити кількість психологічних бар'єрів і відкрити нові горизонти для особистого розвитку.

Після визначення рівня вираженості психологічних бар'єрів молодших підлітків досліджувалися їх психологічні властивості, які мають відношення до появи психологічних бар'єрів. Зокрема, виявлявся характер зв'язку між рівнем вираженості психологічних бар'єрів досліджуваних і рисами особистості, які були вивчені за допомогою тесту Р. Кеттелла.

Зауважимо, що окрім рис особистості поява психологічних бар'єрів залежить від різноманітних чинників, які можуть бути індивідуальними, соціокультурними тощо. Це можуть бути травматичні події або негативний досвід у минулому особистості, що перешкоджає її розвитку та досягненню цілей. Такий досвід може бути пов'язаний з життєвими втратами, зневагою з боку оточуючих, недостатньою підтримкою референтних осіб тощо. Мають значення для появи психологічних бар'єрів і культурні норми, стереотипи або традиції, що можуть обмежувати людину, створюючи тим самим психологічні бар'єри, зокрема перед виявленням свого потенціалу. Часто особистості будь-якого віку можуть уникати ризику або нових викликів через страх неуспіху або страх втрати своєї ідентичності. Це може призвести до створення психологічних бар'єрів, які перешкоджають розвитку та прогресу. Бар'єри виникають і в ситуації, коли особистість не може здійснити самовизначення, зокрема особистісне. Внаслідок цього в неї немає чітких орієнтирів для прояву власної активності, що не дозволяє долати психологічні бар'єри в діяльності і спілкуванні особистості. Наведені чинники можуть взаємодіяти між собою і різноманітними способами впливати на появу психологічних бар'єрів. Водночас в нашому дослідженні, враховуючи вікові особливості молодшого підліткового віку, акцент робимо на індивідуально-психологічних особливостях особистості, зокрема на характерологічних рисах особистості, які вивчаються за допомогою методики Р. Кеттелла.

Результати дослідження зв'язку між рівнем вираженості психологічних бар'єрів досліджуваних і рисами особистості засвідчили наступне. Як бачимо з таблиці 2.9 зворотній зв'язок на статистично значимому рівні встановлено між низьким рівнем вираженості психологічних бар'єрів досліджуваних і факторами розважливості ($p < 0,01$); оптимізм ($p < 0,01$); практичність ($p < 0,05$). Існує прямий зв'язок між низьким рівнем психологічних бар'єрів і факторами екстраверсія ($p < 0,05$) та сумлінність ($p < 0,01$).

Тобто низький рівень вираженості бар'єрів пов'язаний, переважно, з такими їх характеристиками як простота, безпосередність у поведінці, відсутність схильності до «самокопання» в собі, впевненість, безстрашність.

Отже ми бачимо, що риси, такі як простота, безпосередність, відсутність схильності до «самокопання» в собі, впевненість і безстрашність, можуть протидіяти виникненню психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків. Це пояснюється наступним. Коли особистість є прямолінійною і відкритою, вона зазвичай менше схильна до утрудненого аналізу себе і внутрішньої самокритики. Простота дозволяє бачити речі такими, які вони є, і не перебільшувати свої недоліки або обмеження. Якщо особистість не схильна до «самокопання» і занурення в негативні думки про себе, вона може більше зосередитися на своїх сильних сторонах і позитивних аспектах. Це може сприяти підвищенню самооцінки та позитивному мисленню. Впевненість в собі допомагає підлітку приймати власні рішення і ставити перед собою амбітні цілі. Впевнена особистість не ставить перед собою зайвих обмежень і вірить у свою здатність досягти успіху. Безстрашність допомагає особистості не боятися нових викликів і ризикувати. Це дає можливість випробовувати нові ідеї і досліджувати нові шляхи без страху перед можливими невдачами.

Надалі досліджувані були розподілені в залежності від рівня вираженості психологічних бар'єрів на три умовні групи з високим, середнім та низьким рівнем бар'єрів (див. рис. 2.6).

**Кореляційні зв'язки між рівнем вираженості психологічних бар'єрів
досліджуваних та рисами особистості за тестом Р. Кеттелла**

Риси особистості	Низький рівень вираженості психологічних бар'єрів
Екстраверсія	0,18*
Впевненість у собі	-0,12
Емоційна стійкість	-0,02
Незалежність	-0,14
Розважливість	-0,23 **
Надійність	0,21**
Сміливість	0,02
Практичність	-0,16*
Оптимізм	-0,27* *
Самоконтроль	0,14
Напруженість	-0,12

Примітка: n = 150; позначка * – коефіцієнт кореляції на рівні $p < 0,05$.

** – коефіцієнт кореляції на рівні $p < 0,01$.

Результати обрахування t-критерію Стюдента з метою визначення статистичної значимості відмінностей рис особистості у досліджуваних з різним рівнем вираженості психологічних бар'єрів засвідчили, що досліджувані з низьким рівнем бар'єрів, порівняно з тими, хто має високий рівень, проявили значно кращі результати за емоційною стійкістю ($t_{\text{емп.}} = 4,3$; при $p < 0,01$). На рівні тенденцій виявлені наступні відмінності в рисах особистості досліджуваних, розподілених за рівнем вираженості психологічних бар'єрів. Так, досліджувані з низьким рівнем психологічних бар'єрів переважають досліджуваних з середнім і високим рівнем за такими показниками: впевненість, соціальна сміливість. Їм також властивий

оптимізм. Проте підлітки з низьким рівнем вираженості психологічних бар'єрів поступаються досліджуваним з середнім і високим рівнем за показником сумлінності. Досліджувані з середнім рівнем переважають осіб з високим за показником емоційної стійкості. Таким чином, досліджувані з низьким рівнем вираженості психологічних бар'єрів суттєво відрізняються від решти з високим рівнем емоційної стійкості.

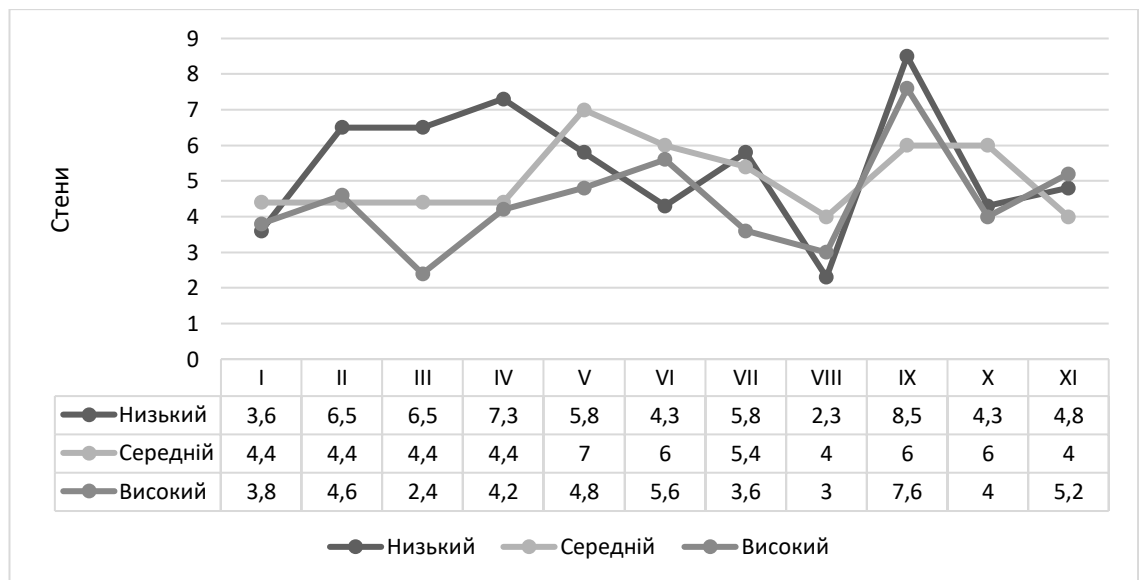

Рис. 2.6. Профілі факторів особистості (за методикою Р.Кеттелла) досліджуваних з низьким рівнем вираженості психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей, є середніми та високими.

Примітка: I – екстраверсія, II – впевненість у собі, III – емоційна стійкість, IV – незалежність, V – розсудливість, VI – сумлінність, VII – сміливість, VIII – практичність, IX – оптимізм, X – самоконтроль, XI – нервова врівноваженість.

Одержані результати за авторською методикою вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 10-12 років дозволили виявити також наступне. Серед досліджуваних 10 років 68% підлітків відвідують різноманітні позакласні заняття – гуртки та секції, 32% досліджуваних на гуртки не ходять; серед 11-річних

досліджуваних 76% підлітків займаються в позакласних гуртках та секціях, 24% підлітків не відвідують жодного позакласного гуртка; серед досліджуваних 12 років 80% підлітків відвідують гуртки та секції, а 20% підлітків не відвідують гуртки.

Вивчаючи детально результати за означеною методикою у кожній віковій групі (див. табл. 2.10), ми з'ясували, що молодші підлітки 10 років не відвідують позакласні гуртки, посилаючись на те, що вони мають обмежені можливості (35%), займаються додатково з репетитором (15%), невпевнені, що зможуть (50%). Це були відповіді підлітків, які відносяться до «соціальних категорій», тобто вони з неповних, багатодітних та малозабезпечених родин. Проте ці досліджувані із задоволенням відвідували творчі гуртки та секції у таборі під час відпочинку та прагнули відвідувати декілька гуртків та секцій. У досліджуваних 10 років найбільш популярними були наступні гуртки: «стилістика» (35%), «країна бісеру» (25%), «творчі долоньки» (фотоаматори) (15%), театральна студія (10%), спортивне орієнтування (5%). Пояснюючи вибір цих гуртків, досліджувані вказували, що «це цікаво» (65%), «подобається» (25%), «люблять робити щось нове і цікаве» (10%), «хочу займатися іншим видом творчої діяльності» (5%). Виявлено, що досліджувані 10 років мають бажання продовжувати займатися у своєму гурту (32%), обрати інший гурток (32%), мають бажання спробувати піти на творчий гурток (32%), почати ходити на декілька гуртків (4%).

Аналіз результатів за анкетною психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей дозволив встановити, що підлітки 11 років, які не відвідують позакласні гуртки чи секції пояснюють це тим, що «це не цікаво мені» (45%) та «не знаю, що мені більше подобається» (55%).

Це можна пояснити особливостями сімейного середовища, у якому ці діти виховуються в родинях «соціальних категорій» (неповні, багатодітні та малозабезпечені).

Таблиця 2.10.

**Результати дослідження психологічних бар'єрів у молодших підлітків
(за авторським опитувальником)**

Виявлені психологічні бар'єри	10 років	11 років	12 років
Обмежені можливості	35%	15%	20%
Невпевненість	50%	10%	20%
Незацікавленість	10%	45%	10%
Страх зробити помилку	15%	55%	10%
Не бажання ризикувати	10%	15%	15%
Відсутність креативного середовища	20%	20%	40%
Почуття провини	10%	10%	5%
Низька самооцінка	15%	15%	5%

Як зазначає О.Є. Тунік, саме ситуація в сім'ї, яка є середовищем для формування особистості підлітка, значно впливає на розвиток творчих здібностей підлітка та формує у нього психологічні бар'єри [40]. Проте, всі досліджувані 11 років під час перебування в таборі відвідували творчі та спортивні гуртки. Серед найбільш популярних для дітей були гуртки за напрямками: «стилістика» (24%), театральна студія (16%), спортивне орієнтування (16%), «країна бісеру» (12%), «творчі долоньки» (фотоаматори) (12%). Обираючи гурток, досліджувані 11 років пояснювали це тим, що саме такий вид діяльності їм подобається виконувати, вони люблять займатися творчими справами, саме це їм цікаво. Тобто, молодші підлітки 11 років змогли спробувати свої творчі здібності у тому виді діяльності, який їм до вподоби. Це також підтверджується тим, що діти висловили бажання змінити позакласний гурток зі спортивного на творчий (24%), додатково ходити на творчий гурток (8%), почати відвідувати творчі гуртки (24%).

У досліджуваних 12 років причиною не відвідувати позакласні гуртки та секції є відсутність гуртків (40%), «є справи важливіші» (10%), «не впевнені, що зможемо це робити» (20%), «друзі не ходять, та я не ходжу» (15%). Серед секцій та гуртків табору підлітки 12 років частіше обирали творчі гуртки порівняно з спортивними. Серед найбільш популярних для досліджуваних були гуртки за напрямками: геокешинг (45%), «стилістика» (20%), «країна бісеру» (15%), «творчі долоньки» (фотоаматори) (10%), журналістика (10%).

Отже, результати дослідження психологічних бар'єрів у молодших підлітків дозволили встановити, що 21% досліджуваних має психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей, серед яких найбільш вираженими є не впевненість у собі, обмежені можливості, незацікавленість, страх зробити помилку, небажання ризикувати. Тобто, перешкодами в розвитку творчих здібностей молодших підлітків виступають психологічні бар'єри, засновані на особистісних факторах.

Вивчення рівня тривожності у молодших підлітків відбувалось за допомогою методики Г.М. Прихожан (див.табл.2.11).

За даними таблиці 2.11 ми можемо спостерігати, що у молодших підлітків переважає нормальний рівень тривожності за всіма показниками (на рівні X_{cp}). Проте, порівнюючи групи досліджуваних, нами було встановлено, що у всіх групах досліджуваних 10-12 років більш високі оцінки отримала шкала самооціночної тривожності ($X_{cp}=5,04$, $X_{cp}=5,52$, $X_{cp}=4,56$), але у досліджуваних 10 та 11 років другою за значимістю виступає міжособистісна тривожність ($X_{cp}=4,84$, $X_{cp}=5,51$), а третьою є шкільна тривожність ($X_{cp}=4,12$, $X_{cp}=4,84$). У підлітків 12 років розподіл результатів дослідження тривожності відрізняється від попередніх двох груп, а саме шкільна тривожність має середній рівень розвитку ($X_{cp}=4,56$), та міжособистісна тривожність ($X_{cp}=3,6$) має нижче середнього рівень розвитку.

Таблиця 2.11.

**Рівень тривожності у молодших підлітків (за методикою
Г. М. Прихожан)**

Групи досліджуван их	Шкільна тривожність			Самооціночна тривожність			Міжособистісна тривожність			Загальна тривожність		
	X _{ср}	М	Me	X _{ср}	М	Me	X _{ср}	М	Me	X _{ср}	М	Me
10 років	4,12	4	3,26	5,04	6	3,11	4,84	4	3,34	4,8	5	3,28
11 років	4,84	5	3,28	5,52	6	3,42	5,51	5	3,89	5,68	5	3,33
12 років	4,56	4	2,62	4,56	4	3,12	3,6	2	3,34	3,64	3	2,66
10/11	1060			1146			1114			1054		
11/12	1220			1040			906*			832*		
10/12	1084			1144			958*			1006*		

Примітка: X_{ср} – середнє арифметичне, М – мода, Me – медіана.

Також, нами було виявлено статистично значущі відмінності в оцінках досліджуваних 11 та 12 років за показниками міжособистісної тривожності (U=906, при $p \leq 0,05$), загальної тривожності (U=958 при $p \leq 0,05$), у підлітків 10 та 12 років за означеними показниками (U=832, U=1006 при $p \leq 0,05$), що свідчить про тенденцію до зниження тривожності протягом досліджуваного віку.

Також було вивчено ступінь впевненості молодших підлітків у своїх силах та виявлено (див. табл. 2.12), що у молодших підлітків переважає середній ступінь впевненості у собі, тобто обирають завдання більш легкі, а не складні, прагнуть обговорювати свої дії з друзями та однолітками, не завжди рішучі та самостійні. Це пов'язано з особливостями розвитку особистості в підлітковому віці, а саме, основним протиріччям в цьому віці є прагнення походити на однолітків та разом із цим виділятися серед них. Саме це призводить до того, що підлітки бажають визнання високої значимості та цінності результатів своєї індивідуальної творчості.

Таблиця 2.12.

Результати дослідження ступеня впевненості у собі у молодших підлітків (за методикою самооцінка впевненості у собі)

Групи досліджуваних	Ступінь впевненості			
	X_{cp}	Me	Ст.відх	
10 років	12,84	14	4,14	Середній
11 років	12,24	12	3,31	Середній
12 років	12,24	12	2,54	Середній

Примітка: X_{cp} – середнє арифметичне, Me – медіана.

Детальний аналіз результатів вивчення ступеня впевненості у собі свідчить, що серед досліджуваних 10 років 18% підлітків мають високий ступінь впевненості у собі, тобто вони самостійні та рішучі при прийнятті відповідальних рішень. 50% досліджуваних 10 років мають середній ступінь впевненості у собі – підлітки потребують обговорення своїх дій з однолітками. У 32% досліджуваних переважає низький ступінь впевненості у собі, що вказує на занижений рівень прагнень, невпевненість у своїх силах.

Серед досліджуваних 11 років 10% підлітків мають високий ступінь впевненості у собі, вони прагнуть вирішувати завдання більш складні, впевнені у своїх силах, самостійні та рішучі. 52% досліджуваних мають середній ступінь впевненості у своїх силах, що вказує на недостатню самостійність та рішучість при рішенні складних завдань. Низький ступінь впевненості у собі виявлено у 38% досліджуваних 11 років, тобто вони дуже критичні по відношенню до себе, невпевнені у своїх силах, нерішучі.

Результати досліджуваних 12 років дозволили виявити високий ступінь впевненості у 4% досліджуваних, середній ступінь впевненості – у 78% досліджуваних та низький ступінь впевненості у своїх силах мають 18% досліджуваних.

Так, ми можемо говорити про деяке зниження рівня впевненості у своїх силах протягом досліджуваного віку, проте воно не значне. Що підтверджується незначущими різницями за даним показником у досліджуваних 10 та 11 років ($U=1100$ при $p \leq 0,01$), 11 та 12 років ($U=1226$ при $p \leq 0,01$), 10 та 12 років ($U=1030$ при $p \leq 0,01$).

Вивчення індивідуальних особливостей молодших підлітків також відбувалось за допомогою методики «Неіснуюча тварина» (див.табл.2.13). Так, нами були виокремлені наступні показники особистісних проявів емоційно-психічних станів молодших підлітків: тривожність, ворожість, негативізм, агресивність, впевненість, демонстративність, чуттєвість, сензитивність, рефлексивність, зацікавленість в інформації, екстраверсія та інтроверсія.

На ознаки тривожності в роботах досліджуваних вказували такі особливості малюнків: велика кількість органів чуття на голові тварини; відкритий рот без язика та зубів; замальований рот округлої форми; промальовані радужки очей; характер малювання ліній фігури та багаторазове обведення фігури; особливість цілісності фігури; визначення тематики створеної тварини.

Ознаками ворожості в малюнках досліджуваних є: визначення тематики створеної тварини.

Ознаками негативізму в малюнках досліджуваних є: спрямованість захисних елементів на малюнку неіснуючої тварини.

Ознаками агресивності в малюнках досліджуваних є: намальований рот із зубами; наявність ріг на голові; наявність пазурів, щетини, голок на тулубі; особливості промальовування контурів фігури тварини; визначення тематики створеної тварини; наявність знарядь нападу.

Ознаками впевненості/невпевненості в малюнках досліджуваних є: розташування малюнку на папері; наявність елементів, які малюються над фігурою тварини; характер нажиму при малюванні ліній.

Ознаками демонстративності в малюнках досліджуваних є: наявність прикрашаючих деталей.

Ознаками чуттєвості в малюнках досліджуваних є: велика кількість органів чуття на голові тварини, наявність рота з промальованими губами.

Ознаками рефлексивності в малюнках досліджуваних є: в який бік повернена голова; наявність та розташування хвостів.

Ознаками зацікавленості в інформації в малюнках досліджуваних є: наявність вух; наявність промальованих вій; опорна частина фігури; наявність елементів, які малюються над фігурою тварини.

Ознаками контролю в малюнках досліджуваних є: характер поєднання тулуба з опорною частиною тварини; наявність елементів, які малюються над фігурою тварини.

Ознаками творчого початку в малюнках досліджуваних є: різноманітність форм та розташування опорної частини тварини.

Таблиця 2.13

Результати дослідження особистісних проявів негативних емоційно-психічних станів молодших підлітків (за методикою «Неіснуюча тварина»)

Групи досліджуваних	Показники			
	Тривожність	Ворожість	Негативізм	Агресивність
10 років	42%	20%	15%	18%
11 років	47%	42%	20%	18%
12 років	30%	20%	15%	23%

За результатами методики «Неіснуюча тварина» у молодших підлітків було виявлено, що серед негативних емоційно-психічних станів, які можуть перешкоджати розвитку творчих здібностей у досліджуваних, найбільш вираженим є тривожність (10 років – 42%, 11 років – 47%, 12 років – 30%),

проте такі стани як ворожість, агресивність та негативізм мають майже однакову вираженість. Так, високий рівень тривожності ми також можемо пояснити особливостями адаптації до умов рекреаційного закладу, нижче середнього показники агресивності свідчать про деяку емоційну зрілість в даному віці.

Одержані результати за означеною методикою свідчать, що серед молодших підлітків 10 років 60% досліджуваних невпевнені у собі, мають низьку самооцінку, нерішучі, незацікавлені в своєму соціальному положенні, у них відсутня тенденція до самоствердження; у 37% досліджуваних спостерігаються показники стійкої тенденції до діяльності, проте у 35% досліджуваних навпаки – тенденція до рефлексії, роздумів, боязнь перед активними діями; у 47% досліджуваних виявлено показники легкості виникнення страхів та побоювань, недовіри, тривоги, а у 18% досліджуваних – захисну вербальну агресію; у 42% досліджуваних є почуття тривожності, вони бояться агресії з боку інших; 32% досліджуваних властиві конформність суджень та установок в прийнятті рішення, стаціонарність, банальність; 20% досліджуваних незадоволені собою та пригнічені, мають почуття каяття; творчі можливості виявлені лише у 21% досліджуваних.

Детальний аналіз рисунків молодших підлітків 11 років дозволив виявити наступні характеристики у досліджуваних: невпевнені у собі, низька самооцінка, нерішучість, незацікавленість своїм соціальним положенням, відсутність тенденції до самоствердження спостерігається у 53% досліджуваних; у 37% досліджуваних спостерігаються показники стійкої тенденції до діяльності, проте у 35% досліджуваних навпаки – тенденція до рефлексії, роздумів, боязнь перед активними діями; у 47% досліджуваних виявлено показники легкості виникнення страхів та побоювань, недовіри, тривоги, а у 18% досліджуваних – захисну вербальну агресію; у 42% досліджуваних є почуття тривожності, вони бояться агресії з боку інших; 32% досліджуваних властиві конформність суджень та установок в прийнятті рішення, стаціонарність, банальність; 20% досліджуваних незадоволені

собою та пригнічені, мають почуття каяття; творчі можливості виявлені лише у 21% досліджуваних.

В роботах досліджуваних 12 років виявлено, що 40% досліджуваних мають занижену самооцінку, невпевнені у собі та нерішучі; у 30% досліджуваних є ознаки нерішучості та страхів; 23% досліджуваних проявляють недовіру та вербальну агресію; творчі можливості виявлені у 31% досліджуваних.

Також нами було вивчено взаємозв'язок між показниками індивідуально-психологічних характеристик досліджуваних 10-12 років (див. додаток Б).

У досліджуваних 10 років виявлені тісні зв'язки між шкільною тривожністю та практичністю ($r=0,30$, $p\leq 0,05$), самооціночною тривожністю та незалежністю ($r=0,47$, $p\leq 0,01$), розсудливістю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$), міжособистісною тривожністю та сміливістю ($r=0,28$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,33$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю та незалежністю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$), практичністю ($r=0,36$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,32$, $p\leq 0,05$), тобто рівень прояву шкільної, самооціночної, міжособистісною, загальної тривожності буде залежати від таких індивідуально-психологічних рис, як незалежність, сміливість, нервова врівноваженість та практичність.

Зворотні зв'язки виявлені між показниками шкільної, загальної тривожності та самоконтролем ($r=-0,48$, $r=-0,43$, $p\leq 0,01$), самооціночної тривожності та сумлінності ($r=-0,38$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 10 років. Це свідчить, що при високому самоконтролі та сумлінності буде знижуватися рівень тривожності у підлітків 10 років.

Статистично значущі зв'язки виявлені між показниками самооцінки впевненості у собі та екстраверсією ($r=0,31$, $p\leq 0,05$), впевненістю у собі ($r=0,52$, $p\leq 0,01$), емоційною стійкістю ($r=0,39$, $p\leq 0,05$), сміливістю ($r=0,31$, $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,28$, $p\leq 0,05$), тобто зростання рівня самооцінки впевненості у собі у підлітків 10 років буде залежати від розвитку таких

характеристик, як відкритість, доброзичливість, впевненість у собі, емоційна врівноваженість, рішучість, вміння контролювати свою діяльність.

В роботах досліджуваних 10 років виявлено зворотній зв'язок між показниками впевненості у своїй силі та шкільною тривожністю ($r=-0,37$, $p\leq 0,05$), це означає, що при високому рівні шкільної тривожності буде знижуватися рівень впевненості у своїх силах.

Виявлені значущі зв'язки між показником «креативне середовище» та самоконтролем ($r=0,43$, $p\leq 0,01$) в роботах підлітків 10 років, тобто вміння контролювати свою поведінку впливає на рівень прояву та розвитку творчих здібностей в креативному середовищі. А зворотній зв'язок виявлено в роботах досліджуваних 10 років між рівнем вираженості психологічних бар'єрів та самоконтролем ($r=-0,38$, $p\leq 0,05$), що свідчить про зниження самоконтролю під час переживання психологічних бар'єрів.

В роботах 11-річних підлітків статистично значущі зв'язки виявлені між показниками практичності та шкільною тривожністю ($r=0,28$, $p\leq 0,05$), самооціночною тривожністю ($r=0,46$, $p\leq 0,01$), міжособистісною тривожністю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$), тобто рівень тривожності буде зростати при зростанні рівня мрійливості, непрактичності підлітків.

Зворотні значущі зв'язки виявлені між показниками емоційної стійкості, сміливості та шкільною тривожністю ($r=-0,33$, $r=-0,25$, $p\leq 0,05$), самооціночною тривожністю ($r=-0,48$, $r=-0,39$, $p\leq 0,01$), міжособистісною тривожністю ($r=-0,40$, $r=-0,36$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю ($r=-0,39$, $r=-0,38$, $p\leq 0,05$), це свідчить про те, що при зниженні рівня емоційної стійкості та сміливості у підлітків 11 років буде зростати рівень тривожності.

Статистично значущі зв'язки виявлені між показниками самооцінки впевненості у собі та розсудливістю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$), тобто при розвитку серйозності та розсудливості буде зростати рівень впевненості у досліджуваних 11 років. Зворотній зв'язок виявлено між показниками самооцінки впевненості у собі та нервовою врівноваженістю ($r=-0,35$,

$p \leq 0,05$), тобто при підвищенні нервової напруженості буде знижуватися рівень впевненості у собі. Також зворотній зв'язок виявлено між показниками впевненості у собі та самооціночною тривожністю ($r = -0,35$, $p \leq 0,05$), міжособистісною тривожністю ($r = -0,30$, $p \leq 0,05$), загальною тривожністю ($r = -0,30$, $p \leq 0,05$), тобто при зростанні рівня тривожності відбувається зниження рівня впевненості у собі підлітків 11 років.

Зворотні зв'язки виявлені в роботах досліджуваних 11 років між показниками екстраверсії, впевненості у собі та психологічних бар'єрів ($r = -0,32$, $r = -0,29$, $p \leq 0,05$), тобто при наявності таких індивідуально-психологічних характеристик, як екстраверсія та впевненість буде спостерігатися низький рівень психологічних бар'єрів.

Кореляційний аналіз результатів за методиками в роботах досліджуваних 12 років дозволив визначити наявність статистично значущих зв'язків між показниками оптимізму, нервової врівноваженості та шкільною тривожністю ($r = 0,33$, $r = 0,10$, $p \leq 0,05$), самооціночною тривожністю ($r = 0,33$, $r = 0,27$, $p \leq 0,05$), загальною тривожністю ($r = 0,33$, $r = 0,28$, $p \leq 0,05$), тобто на зростання рівня тривожності впливає занижений настрій та нервова напруженість.

Зворотній зв'язок виявлено в роботах підлітків 12 років між показниками екстраверсії та шкільною тривожністю ($r = -0,36$, $p \leq 0,05$), самооціночною тривожністю ($r = -0,39$, $p \leq 0,05$), міжособистісною тривожністю ($r = -0,43$, $p \leq 0,05$), загальною тривожністю ($r = -0,44$, $p \leq 0,05$); розсудливістю та міжособистісною тривожністю ($r = -0,38$, $p \leq 0,05$), загальною тривожністю ($r = -0,31$, $p \leq 0,05$); впевненістю у собі та шкільною тривожністю ($r = -0,37$, $p \leq 0,05$), самооціночною тривожністю ($r = -0,51$, $p \leq 0,01$), міжособистісною тривожністю ($r = -0,45$, $p \leq 0,01$), загальною тривожністю ($r = -0,48$, $p \leq 0,05$). Тобто негативний вплив на рівень тривожності мають такі характеристики, як екстраверсія та розсудливість, розважливість та серйозність, а також впевненість у своїх силах.

Статистично значущі зв'язки виявлені між показником психологічних бар'єрів та сміливістю ($r=0,34$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 12 років. Тобто, нерішучість та сором'язливість досліджуваних прямо взаємопов'язані з психологічними бар'єрами. Незалежність не співвідноситься з високим рівнем психологічних бар'єрів, про що свідчить наявність зворотних значущих зв'язків між показниками психологічних бар'єрів та незалежністю ($r=-0,35$, $p\leq 0,05$).

2.4. Аналіз кореляційних зв'язків між показниками творчих здібностей та індивідуально-особистісних характеристик і психологічних бар'єрів молодших підлітків української вибірки.

З метою вивчення особливостей взаємозв'язку між творчими здібностями, психологічними бар'єрами та рисами особистості, на яких ці бар'єри базуються у молодших підлітків, нами було використано кореляційний аналіз між показниками за методиками дослідження творчих здібностей та індивідуально-особистісних характеристик.

Виявлено значимі коефіцієнти кореляцій у досліджуваних 10 років між показниками креативності як риси особистості та впевненістю у собі ($r=0,30$, $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,40$, $p\leq 0,05$), розсудливістю ($r=0,36$, $p\leq 0,05$), сміливістю ($r=0,33$, $p\leq 0,05$), тобто означені індивідуально-психологічні особливості мають позитивний вплив на розвиток творчих здібностей у досліджуваних 10 років. Статистично незначущі зв'язки виявлені між показником креативності як риси особистості та екстраверсією ($r=0,23$, $p\leq 0,05$), незалежністю ($r=0,27$, $p\leq 0,05$), що свідчить про недостатній вплив означених індивідуально-психологічних рис на рівень розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 10 років. Значущий зворотній зв'язок виявлено між показником креативності як риси особистості та непрактичністю ($r=-0,33$, $p\leq 0,05$), тобто перешкодою в розвитку творчих

здібностей у молодших підлітків 10 років є мрійливість та непрактичність дитини.

Таблиця 2.14.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 10 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методикою Р. Кеттелла)

Показники особистісних характеристик	Показники за методикою П. Торренса	Показники за методикою С. Медника		Методика Г. Девіса
	Категоріальна гнучкість	Оригінальність	Унікальність	
r_2				0,30*
r_3				0,40*
r_4				0,27
r_5		-0,30*	-0,23	0,36*
r_6	-0,41*			
r_7				0,33*
r_8				-0,33*

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_2 – впевненість у собі; r_3 – емоційна незбудливість; r_4 – незалежність; r_5 – розсудливість; r_6 – сумлінність; r_7 – сміливість; r_8 – практичність; r_9 – оптимізм; r_{10} – самоконтроль; r_{11} – незворушність.

Позитивний зв'язок виявлено в роботах молодших підлітків 10 років між показниками продуктивності, конструктивної активності (за методикою П. Торренса) та незалежністю ($r=0,25$, $r=0,19$, $p \leq 0,05$), сміливістю ($r=0,24$, $r=0,17$, $p \leq 0,05$), практичністю ($r=0,23$, $p \leq 0,05$), але цей зв'язок не є значущим. Це свідчить про недостатній вплив означених рис особистості на рівень розвитку продуктивності та конструктивної активності.

Значущий зворотній зв'язок виявлено між показниками вербальної оригінальності, унікальності та розсудливістю ($r=-0,30$, $r=-0,23$ $p\leq 0,05$), категоріальною гнучкістю та сумлінністю ($r=-0,41$, $p\leq 0,05$), тобто розсудливість та сумлінність виступають перешкодою для розвитку структурних компонентів вербальної креативності. Також зворотній зв'язок виявлено між показниками категоріальної гнучкості та невпевненістю у собі ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$), нерішучістю ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$); унікальністю та розсудливістю ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$), але він не значущий.

Також вивчено зв'язок між показниками творчих здібностей та рівнем тривожності, впевненості у собі, показником психологічних бар'єрів в творчості у молодших підлітків 10 років (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.15.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 10 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методиками самооцінки впевненості, методики Г. М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П. Торренса					Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	
r_1	0,38*					-0,31*
r_2	0,20					-0,08
r_3	0,35*					-0,03
r_4	0,34*					-0,32*

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність.

Значущий зв'язок виявлено між показниками продуктивності та шкільною тривожністю ($r=0,38$, $p\leq 0,05$), міжособистісною тривожністю ($r=0,35$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю ($r=0,34$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 10 років. Тобто, ми можемо говорити про значний вплив рівня тривожності на продуктивність нових візуальних гіпотез.

Значущий зворотній зв'язок в роботах досліджуваних 10 років виявлено між показником креативності як якості особистості та шкільною тривожністю ($r=-0,31$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю ($r=-0,32$, $p\leq 0,05$), тобто високий рівень тривожності негативно впливає на розвиток творчих здібностей.

В таблиці 2.16 представлені кореляційні зв'язки між показниками творчих здібностей та особистісними характеристиками у досліджуваних 10 років. Значущі зв'язки виявлені між показником схильності до ризику та екстраверсією ($r=0,61$, $p\leq 0,01$), впевненістю у собі ($r=0,43$, $p\leq 0,05$), розсудливістю ($r=0,36$, $p\leq 0,05$), сміливістю ($r=0,32$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,42$, $p\leq 0,05$); між допитливістю та незалежністю ($r=0,34$, $p\leq 0,05$), розсудливістю ($r=0,31$, $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,33$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,29$, $p\leq 0,05$); між складністю та екстраверсією ($r=0,28$, $p\leq 0,05$), розсудливістю ($r=0,28$, $p\leq 0,05$); між уявою та екстраверсією ($r=0,33$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,27$, $p\leq 0,05$), вказують на зв'язок емоційно-вольових властивостей особистості з рівнем розвитку творчих здібностей у досліджуваних 10 років.

Зворотній значущий зв'язок виявлено між показником уяви та сумлінністю ($r=-0,39$, $p\leq 0,05$). Це означає, що сумлінність, старанність та відповідальність заважають розвитку уяви у досліджуваних 10 років.

Значущі зв'язки виявлені в роботах підлітків 10 років між показниками схильності до ризику та самооцінкою тривожністю ($r=0,51$, $p\leq 0,01$), міжособистісною тривожністю ($r=0,40$, $p\leq 0,05$), загальною тривожністю

($r=0,37$, $p \leq 0,05$), тобто рівень розвитку показників творчих здібностей залежить від рівня тривожності.

Таблиця 2.16.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 10 років (за методиками О. Є. Тунік та методикою Р. Кеттелла)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r_1	0,61**	0,04	0,28*	0,33
r_2	0,43*			
r_4		0,34*		
r_5	0,36*	0,31*	0,28*	0,22
r_6				-0,39*
r_7	0,32*	0,16	0,24	0,02
r_9	-0,13	0,33*	0,14	-0,04
r_{11}	0,42*	0,29*	0,17	0,27

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 - екстраверсія; r_2 - впевненість у собі; r_4 - незалежність; r_5 - розсудливість; r_6 - сумлінність; r_7 - сміливість; r_9 - оптимізм; r_{11} - незворушність; Р - схильність до ризику, Д - допитливість, С - складність, У - уява

Виявлено позитивний значущий зв'язок між показниками допитливості, уяви та показником креативного середовища ($r=0,48$, $r=0,40$, $p \leq 0,01$), що свідчить про значний вплив креативного середовища на розвиток означених показників творчих здібностей у досліджуваних.

Зворотній значущий зв'язок виявлено між показниками допитливості, складності, уяви та показником психологічних бар'єрів ($r=0,47$, $r=0,31$, $r=0,44$, $p \leq 0,05$, $p \leq 0,01$), а саме при зростанні кількості психологічних бар'єрів відповідно знижується рівень розвитку творчих здібностей.

Проведений аналіз результатів дозволив виявити взаємозалежність між структурними компонентами творчих здібностей та такими індивідуально-

особистісними характеристиками досліджуваних 10 років як екстраверсія, впевненість у собі, емоційна стійкість, розсудливість, сміливість, нервова врівноваженість. Психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у досліджуваних 10 років є сумлінність, безпечність, загальна тривожність, а також шкільна тривожність.

Таблиця 2.17.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та особистісними характеристиками у молодших підлітків 10 років (за методиками О. Є. Тунік та методиками Г. М. Прихожан, самооцінка впевненості, психологічні бар'єри)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r ₁		0,24		
r ₂		0,51**		
r ₃	0,32*	0,40*		
r ₄		0,37*		
r ₆	0,27*	0,48**		0,40*
r ₇		-0,47*	-0,31*	-0,44

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r₁ – шкільна тривожність; r₂ – самооціночна тривожність; r₃ – міжособистісна тривожність; r₄ – загальна тривожність; r₆ – креативне середовище; r₇ – показник психологічних бар'єрів, Р – схильність до ризику, Д – допитливість, С – складність, У – уява.

Вивчено вплив індивідуально-особистісних характеристик на рівень розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 11 років (див. табл. 2.18-2.22).

В роботах молодших підлітків 11 років виявлено значущий зв'язок між показниками продуктивності та самоконтролем ($r=0,28$, $p \leq 0,05$); між візуальною оригінальністю та практичністю ($r=0,32$, $p \leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,28$, $p \leq 0,05$), між вербальною продуктивністю та впевненістю у собі

($r=0,28$, $p\leq 0,05$), екстраверсією ($r=0,28$, $p\leq 0,05$); між креативністю як якістю особистості та емоційною стійкістю ($r=0,31$, $p\leq 0,05$), незалежністю ($r=0,49$, $p\leq 0,01$), розсудливістю ($r=0,31$, $p\leq 0,05$), тобто рівень розвитку творчих здібностей залежить від таких індивідуально-особистісних характеристик як екстраверсія, впевненість у собі, незалежність, емоційна стійкість, розсудливість та практичність. Це можемо пояснити наступним. Екстраверти характеризуються більшою схильністю до спілкування з іншими, відкритістю до нового досвіду та здатністю виявляти ініціативу. Це може допомагати їм швидше обмінюватися ідеями з іншими, знаходити нові підходи до проблем та знаходити натхнення у зовнішньому світі. Впевненість у собі дозволяє підлітку вірити у свої здібності та відкривати свій творчий потенціал. Впевненість у своїх здібностях допомагає виходити за межі відомого і ризикувати, випробувати нове і розвиватися. Незалежність дозволяє особистості довіряти своїм внутрішнім переконанням і не піддаватися впливу зовнішніх думок та очікувань. Це може стимулювати незалежне мислення та створення оригінальних творчих ідей. Емоційна стійкість допомагає особистості краще впоратися з ризиками, невдачами та труднощами, які можуть виникати у творчому процесі. Це дозволяє зберігати мотивацію та продовжувати рухатися вперед, незважаючи на перешкоди. Розсудливість дозволяє збалансувати творчий потенціал із реальними можливостями і обставинами. Це допомагає приймати обдумані рішення і виявляти реалістичний підхід до творчого процесу. Практичність дозволяє перетворювати творчі ідеї у практичні результати. Особистість може більш ефективно втілювати свої творчі думки в діяльність і забезпечувати їх реалізованість.

Також, зв'язки виявлені в роботах досліджуваних 11 років між категоріальною гнучкістю та впевненістю у собі ($r=0,20$, $p\leq 0,05$); між креативністю як якістю особистості та сміливістю ($r=0,27$, $p\leq 0,05$), проте він незначущий.

Таблиця 2.18.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 11 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методикою Р. Кеттелла)

Показники особистісних характеристик	Показники за методикою П. Торренса			Показники за методикою С. Медника	Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Візуальна оригінальність	Продуктивність	
r ₁				0,23	
r ₂				0,28	-0,08
r ₃					0,31*
r ₄					0,49*
r ₅					0,31*
r ₆					-0,42*
r ₇					0,26
r ₈			0,32*		-0,39*
r ₉			0,21		
r ₁₀	0,26				
r ₁₁		-0,20			

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r₁ екстраверсія; r₂ – впевненість у собі; r₃ – емоційна незбудливість; r₄ незалежність; r₅ – розсудливість; r₆ – сумлінність; r₇ – сміливість; r₈ – практичність; r₉ – оптимізм; r₁₀ – самоконтроль; r₁₁ – незворушність.

Від'ємний зв'язок виявлено між показниками креативності як якості особистості та сумлінності ($r=-0,42$, $p\leq 0,01$), непрактичності ($r=-0,39$, $p\leq 0,05$), тобто рівень розвитку креативності як якості особистості буде знижуватись під впливом таких рис особистості як сумлінність, непрактичність та мрійливість.

Таблиця 2.19.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 11 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методиками самооцінки впевненості, методики Г. М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П.Торренса			Показники за методикою С.Медника			Методика Г.Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Візуальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
r ₁			0,32*				-0,40*
r ₂			0,28*				-0,36*
r ₃			0,28*				-0,30*
r ₄			0,26				-0,37*
r ₅			0,18				0,26
r ₆	-0,19	-0,31*					-0,16
r ₇		0,24					0,35*

Примітка: * статистично значущі розходження ($p \leq 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p \leq 0,01$; r₁ – шкільна тривожність; r₂ – самооціночна тривожність; r₃ – міжособистісна тривожність; r₄ – загальна тривожність; r₅ – самооцінка впевненості; r₆ – креативне середовище; r₇ – показник психологічних бар'єрів.

В роботах підлітків 11 років виявлені значущі зв'язки між показниками візуальної оригінальності та шкільною тривожністю ($r=0,32$, $p \leq 0,05$), самооціночної тривожності ($r=0,28$, $p \leq 0,05$) та міжособистісною тривожністю ($r=0,28$, $p \leq 0,05$), тобто у досліджуваних 11 років на рівень розвитку візуальної оригінальності позитивний вплив має тривожність.

Зворотні значущі зв'язки виявлені між показниками креативності як якості особистості та шкільної тривожності ($r=-0,40$, $p \leq 0,05$), самооціночної

тривожності ($r=-0,36$, $p\leq 0,05$), міжособистісної тривожності ($r=-0,30$, $p\leq 0,05$), загальної тривожності ($r=-0,37$, $p\leq 0,05$), показником психологічних бар'єрів ($r=-0,35$, $p\leq 0,05$), тобто рівень розвитку творчих здібностей буде низьким при високому рівні прояву тривожності та наявності психологічних бар'єрів у досліджуваних 11 років.

Встановлені значущі зв'язки між показниками схильності до ризику та сміливістю ($r=0,33$, $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,34$, $p\leq 0,05$); між допитливістю та екстраверсією ($r=0,28$, $p\leq 0,05$), практичністю ($r=0,37$, $p\leq 0,05$); складністю та екстраверсією ($r=0,49$, $p\leq 0,01$), сміливістю ($r=0,39$, $p\leq 0,05$); уявою та екстраверсією ($r=0,42$, $p\leq 0,01$), сміливістю ($r=0,38$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 11 років, що вказує на взаємозалежність між компонентами творчих здібностей та означених індивідуально-особистісних характеристик.

Зворотні зв'язки виявлені між показниками схильності до ризику та безконтрольністю ($r=-0,45$, $p\leq 0,01$); уявою та сумлінністю ($r=-0,31$, $p\leq 0,05$), тобто на рівень розвитку структурних компонентів творчих здібностей негативний вплив мають такі характеристики, як безконтрольність та сумлінність у досліджуваних 11 років.

Виявлено тісні зв'язки між показниками допитливості та креативного середовища ($r=0,40$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 11 років. Так, рівень розвитку допитливості у досліджуваних буде залежати від креативного середовища, в якому досліджувані розвиваються.

Виявлені зворотні зв'язки між показниками схильності до ризику та самооцінкою впевненості ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$); між складністю та креативним середовищем ($r=-0,21$, $p\leq 0,05$); між уявою та шкільною тривожністю ($r=-0,21$, $p\leq 0,05$), креативним середовищем ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$) але вони не значущі. Це свідчить, що у досліджуваних 11 років впевненість, тривожність та креативне середовище не мають значного негативного впливу на розвиток творчих здібностей.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 11 років (за методиками О.Є. Тунік та методикою Р. Кеттелла)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r ₁		0,28*	0,49*	0,42*
r ₂	-0,40*	0,19		
r ₃				
r ₄				
r ₅				
r ₆			-0,22	-0,31*
r ₇	0,33*	-0,16	0,39*	0,38*
r ₈	0,17	0,37*		
r ₉	0,34*			
r ₁₀	-0,45*			
r ₁₁	0,18			

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r₁ екстраверсія; r₂ – впевненість у собі; r₃ – емоційна незбудливість; r₄ – незалежність; r₅ – розсудливість; r₆ – сумлінність; r₇ – сміливість; r₈ – практичність; r₉ – оптимізм; r₁₀ – самоконтроль; r₁₁ – незворушність; Р – схильність до ризику, Д – допитливість, С – складність, У – уява.

Отже, ми можемо стверджувати, що у молодших підлітків 11 років тісні зв'язки є між показниками творчих здібностей та самоконтролем, практичністю, оптимізмом, екстраверсією, впевненістю у собі, сміливістю, креативним середовищем. Так, психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 11 років виступають психічні стани виникнення яких, у відповідних ситуаціях, провокують такі властивості особистості як сумлінність, невпевненість у собі, мрійливість, шкільна тривожність, самооціночна тривожність, міжособистісна тривожність та загальна тривожність.

Таблиця 2.21.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 11 років (за методиками О.Є. Тунік та методиками Г.М. Прихожан, самооцінка впевненості, психологічні бар'єри)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r_1				-0,21
r_2				-0,19
r_3				
r_4				
r_5	-0,23			
r_6		0,40*	-0,21	-0,23
r_7			0,22	

Примітка: * статистично значущі розходження ($p \leq 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p \leq 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – самооцінка впевненості; r_6 – креативне середовище; r_7 – показник психологічних бар'єрів; Р – схильність до ризику, Д – допитливість, С – складність, У – уява.

В роботах підлітків 12 років тісні зв'язки виявлені між показниками продуктивності, конструктивної активності та нервовою врівноваженістю ($r=0,28$, $r=0,28$, $p \leq 0,05$); між візуальною оригінальністю та самоконтролем ($r=0,30$, $p \leq 0,05$); між креативністю як якістю особистості та емоційною стійкістю ($r=0,36$, $p \leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,35$, $p \leq 0,05$), тобто рівень розвитку творчих здібностей у досліджуваних 12 років залежить від означених емоційно-вольових якостей.

Наявний зв'язок в роботах досліджуваних 12 років між таким структурним компонентом творчих здібностей як категоріальна гнучкість та сумлінністю ($r=0,22$, $p \leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,20$, $p \leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,24$, $p \leq 0,05$); між показником візуальної оригінальності та нервовою

врівноваженістю ($r=0,20$, $p\leq 0,05$); між показником вербальної оригінальності, креативністю як якістю особистості та сумлінністю ($r=0,20$, $r=0,20$, $p\leq 0,05$); унікальністю та впевненістю у собі ($r=0,20$, $p\leq 0,05$), проте він не є значущим.

Від'ємні зв'язки виявлені між показниками вербальної оригінальності, унікальності та емоційною збудливістю ($r=-0,49$, $r=-0,38$, $p\leq 0,01$), креативністю як якістю особистості та розсудливістю ($r=-0,29$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 12 років. Також зворотні зв'язки виявлені між такими показниками як конструктивна активність, візуальна і вербальна оригінальність та розсудливістю ($r=-0,24$, $r=-0,21$, $r=-0,25$, $p\leq 0,05$), категоріальна гнучкість та сором'язливість ($r=-0,21$, $p\leq 0,05$), вербальна оригінальність, унікальність та сумлінність ($r=-0,21$, $r=-0,22$, $p\leq 0,05$), креативність як якість особистості та практичність ($r=-0,23$, $p\leq 0,05$), але вони не значущі. Тобто означені індивідуально-психологічні характеристики не завжди виступають перешкодами в розвитку творчих здібностей у підлітків 12 років.

Виявлено тісні зв'язки між показниками конструктивної активності, візуальної оригінальності та міжособистісною тривожністю ($r=0,28$, $r=0,28$, $p\leq 0,05$) в роботах досліджуваних 12 років. Тобто рівень міжособистісної тривожності має достатній зв'язок між зростанням рівня візуальної оригінальності та конструктивної активності. Цей факт можна пояснити наступним чином. Підлітки з вищим рівнем тривожності можуть бути схильні до більш інтенсивного реагування на навколишні подразники, що може сприяти виявленню нових, оригінальних ідей та візуальних образів. Крім того особи з підвищеною міжособистісною тривожністю можуть розвивати механізми адаптації до стресу, які допомагають їм ефективніше долати труднощі і стимулюють їх активність у творчій діяльності.

Міжособистісна тривожність може впливати на рівень зосередженості особистості на ті чи інші завдання. Високий рівень тривожності може змушувати людину більше уваги приділяти деталям і шукати нові способи розв'язання проблем.

Таблиця 2.22.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 12 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методикою Р. Кеттелла)

Показники особистісних	Показники за методикою П. Торренса					Показники за методикою С. Медника			Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
r ₁									
r ₂								0,23	
r ₃							-0,49*	-0,38*	0,36*
r ₄									
r ₅		-0,24		-0,21			-0,25		-0,29*
r ₆			0,22		0,20		-0,21	-0,22	0,20
r ₇			-0,21						
r ₈									-0,23
r ₉			0,20						
r ₁₀			0,24	0,30*					0,35*
r ₁₁	0,26	0,26		0,20					

Примітка: * статистично значущі розходження ($p \leq 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p \leq 0,01$; r₁ – екстраверсія; r₂ – впевненість у собі; r₃ – емоційна незбудливість; r₄ – незалежність; r₅ – розсудливість; r₆ – сумлінність; r₇ – сміливість; r₈ – практичність; r₉ – оптимізм; r₁₀ – самоконтроль; r₁₁ – незворушність.

Також підвищений рівень міжособистісної тривожності може підтримувати підлітка у прагненні досягти успіху і впевненості в собі, що стимулює активність і креативність.

Проявилися зв'язки між візуальною оригінальністю та самооціночною тривожністю ($r=0,21$, $p \leq 0,05$), між конструктивною активністю та загальною тривожністю ($r=0,22$, $p \leq 0,05$), між категоріальною гнучкістю та креативним середовищем ($r=0,20$, $p \leq 0,05$), але вони не значущі.

Таблиця 2.23.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 12 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса та методиками самооцінки впевненості, методики Г. М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П. Торренса					Показники за методикою С. Медника			Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
r_1	-0,07	-0,007	-0,07	0,03	-0,04	-0,07	-0,09	-0,05	0,04
r_2	0,06	0,14	-0,01	0,21	0,002	-0,03	-0,05	-0,03	0,04
r_3	0,04	0,27	0,004	0,28*	0,02	-0,04	0,01	0,03	-0,10
r_4	0,12	0,22	0,03	0,14	0,03	-0,02	-0,01	-0,008	0,03
r_5	0,10	-0,004	0,14	0,03	0,07	0,07	0,13	0,02	0,15
r_6	0,15	0,16	0,20	0,11	0,04	0,14	-0,22	-0,18	0,01
r_7	0,00	-0,04	-0,10	-0,01	0,008	-0,11	0,08	-0,04	0,24

Примітка: * статистично значущі розходження ($p \leq 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p \leq 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооцінчна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – самооцінка впевненості; r_6 – креативне середовище; r_7 – показник психологічних бар'єрів.

Виявлено у підлітків 12 років значущий зв'язок між уявою та практичністю ($r=0,39$, $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,39$, $p\leq 0,05$), нервовою врівноваженістю ($r=0,36$, $p\leq 0,05$), допитливістю та нервовою врівноваженістю ($r=0,41$, $p\leq 0,05$), тобто практичність, оптимізм, нервова врівноваженість позитивно впливає на розвиток уяви та допитливості.

Значущий зворотній зв'язок виявлено між показниками: схильність до ризику та розсудливість ($r=-0,34$, $p\leq 0,05$), песимізм ($r=-0,33$, $p\leq 0,05$); допитливість та інтроверсія ($r=-0,38$, $p\leq 0,05$), невпевненість ($r=-0,38$, $p\leq 0,05$), розсудливість ($r=-0,46$, $p\leq 0,01$); складність та розсудливість ($r=-0,34$, $p\leq 0,05$); уява та інтроверсія ($r=-0,37$, $p\leq 0,05$), невпевненість ($r=-0,41$, $p\leq 0,05$), розсудливість ($r=-0,44$, $p\leq 0,05$), сміливість ($r=-0,28$, $p\leq 0,05$). Отже, перешкодами в розвитку творчих здібностей у підлітків 12 років виступають розсудливість, песимізм, невпевненість, інтроверсія. Це пов'язано з тим, що надмірна розсудливість може пригнічувати творчість, оскільки підлітки можуть відчувати страх перед нестандартним вибором або ризикованою ситуацією. Вони можуть уникати нових ідей або експериментів з острахом зробити помилку, що обмежує їх творчий потенціал. Песимізм і негативний погляд на світ можуть зменшити мотивацію підлітків розвивати свої творчі здібності. Відчуття, що їхні зусилля все одно призведуть до невдачі або неодмінно призведуть до негативних результатів, можуть зменшити бажання спробувати щось нове чи невизначене. Низька самооцінка і невпевненість можуть перешкоджати підліткам у розкритті свого творчого потенціалу. Вони можуть не вірити в себе, свої здібності і ідеї, що може завадити розвитку їх творчості та участі в творчих проектах. Інтроверсія може призводити до того, що підлітки уникають групової діяльності і спілкування, де часто виникає взаємодія та обмін ідеями. Вони можуть бути схильними до праці наодинці, що обмежує їх доступ до нових перспектив і ідей. Водночас наведені індивідуально психологічні особливості підлітків не є остаточними перешкодами для розвитку творчих здібностей. Нівелювати несприятливі для розвитку творчих здібностей властивості особистості підліткам зазвичай

допомагає підтримка, заохочення оточення та можливості для самовираження. Важливо створювати сприятливе середовище, де підлітки можуть експериментувати, висловлювати свої ідеї і переконуватися в своїх можливостях. Батьки та вчителі, можуть відігравати важливу роль у сприянні творчому розвитку підлітків, надаючи підтримку, схвалення і визнання їхніх зусиль.

Таблиця 2.24.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 12 років (за методиками О. Є. Тунік та методикою Р. Кеттелла)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r ₁		-0,38*	-0,27	-0,37*
r ₂		-0,38*	-0,24	-0,41*
r ₃				
r ₄				
r ₅	-0,34*	-0,46*	-0,34*	-0,44
r ₆	-0,21			
r ₇				-0,28*
r ₈		0,21		0,39*
r ₉	-0,33*	0,22		0,39*
r ₁₀		-0,005		0,09
r ₁₁		0,41*		0,36*

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r₁ екстраверсія; r₂ – впевненість у собі; r₃ – емоційна незбудливість; r₄ незалежність; r₅ – розсудливість; r₆ – сумлінність; r₇ – сміливість; r₈ – практичність; r₉ – оптимізм; r₁₀ – самоконтроль; r₁₁ – незворушність; Р – схильність до ризику, Д – допитливість, С – складність, У – уява.

Значущі зв'язки виявлені між показниками схильності до ризику, складності та самооцінкою впевненості ($r=0,43$, $r=0,45$, $p \leq 0,05$), допитливістю, уявою та міжособистісною тривожністю ($r=0,44$,

$r=0,39, p \leq 0,05$) в роботах підлітків 12 років, що вказує на взаємозв'язок таких показників як творчі здібності та самооцінка впевненості й міжособистісна тривожність.

Таблиця 2.25.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та індивідуально-особистісними характеристиками у молодших підлітків 12 років (за методиками О.Є. Туник та методиками Г.М. Прихожан, самооцінка впевненості, психологічні бар'єри)

	Показники творчих здібностей			
	Р	Д	С	У
r_1			-0,20	
r_2				0,21
r_3		0,44*		0,39*
r_4				0,24
r_5	0,43*	0,20	0,45*	0,05
r_6				0,22
r_7		0,26		

Примітка: * статистично значущі розходження ($p < 0,05$); ** статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – самооцінка впевненості; r_6 – креативне середовище; r_7 – показник психологічних бар'єрів; Р – схильність до ризику, Д – допитливість, С – складність, У – уява.

Отже, доведено, що у підлітків 12 років при високих рівнях сформованості нервової врівноваженості, самоконтролю, емоційної стійкості буде зростати рівень розвитку творчих здібностей. Тобто, психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у підлітків 12 років виступають емоційна нестійкість, розсудливість, інтроверсія, невпевненість у собі, песимізм.

Одержані результати проведеного кореляційного аналізу показників структурних компонентів творчих здібностей та показників психологічних

бар'єрів у молодших підлітків 10-12 років дозволили виявити індивідуально-психологічні характеристики та риси, які мають значущий вплив на розвиток творчих здібностей, як позитивний, так і негативний. А саме, тісні зв'язки виявлені між креативністю як якістю особистості та впевненістю у собі, емоційною стійкістю, сміливістю, незалежністю, самоконтролем; продуктивністю, конструктивною активністю та незалежністю, сміливістю, практичністю, самоконтролем, нервовою врівноваженістю; візуальною оригінальністю та практичністю, оптимізмом, самоконтролем; вербальною оригінальністю та екстраверсією, впевненістю у собі. Також тісні зв'язки виявлені між схильністю до ризику та екстраверсією, впевненістю у собі, сміливістю, оптимізмом, нервовою врівноваженістю; допитливістю та незалежністю, оптимізмом, нервовою врівноваженістю, екстраверсією, практичністю; складністю та екстраверсією, сміливістю; уявою та екстраверсією, сміливістю, нервовою врівноваженістю, практичністю, оптимізмом.

Зворотні зв'язки в роботах досліджуваних 10-12 років виявлені між такими показниками – креативністю як якістю особистості та розсудливістю, сумлінністю, практичністю; категоріальною гнучкістю та невпевненістю у собі, сумлінністю, сором'язливістю; вербальної оригінальності, унікальності та емоційною збудливістю, розсудливістю (на рівні $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$). Також зворотні зв'язки виявлені в роботах молодших підлітків 10-12 років між схильністю до ризику та невпевненістю у собі, розсудливістю, невмінням контролювати себе; допитливістю та інтроверсією, невпевненістю у собі, розсудливістю; складністю та розсудливістю; уявою та інтроверсією, невпевненістю у собі, розсудливістю, сумлінністю. Як відмічають психологи, розвиток творчих здібностей залежить від впливу оточуючих [69]. Як доведено в дослідженнях Т. Амабіль, перешкодою для прояву креативності може виступати незначний вплив оточуючих [185]. Тобто, перешкодами в прояві креативності особистості є знання наперед визначеної винагороди, змагання, обмеження часу, настанови та ін.

Виявлені тісні зв'язки між рівнем творчих здібностей та міжособистісною тривожністю, самооціночною тривожністю, впевненістю у собі, а також від'ємні зв'язки із загальною та шкільною тривожністю в роботах досліджуваних 10-12 років. Бар'єри креативності, по суті, є фільтрами для прояву креативності в різних ситуаціях (нестандартне рішення задачі, наукове відкриття, створення нового продукту художньої творчості або оригінальний спосіб комунікації). Проте, їх виникнення обумовлено внутрішніми (особистісними) та зовнішніми (ситуативними) чинниками.

В роботах молодших підлітків 10-12 років виявлені тісні зв'язки між показниками творчих здібностей та показником креативного середовища, впевненістю у собі. Тобто при наявності креативного середовища та зразка творчої поведінки буде зростати рівень творчих здібностей. Це також можна пояснити тим, що умовами розвитку творчих здібностей виступають приклад творчої поведінки від оточуючих та підтримка такої поведінки, наявність авторитету та значний вплив сім'ї на дитину, особливості розвитку творчих здібностей під час шкільного навчання (О.Є. Тунік). Науковцями виокремлюються такі психологічні умови розвитку креативності у підлітків, як позитивні взаєностосунки з батьками, підтримка самостійності та ініціативи з боку батьків та вчителів, створена позитивна атмосфера та сприятливий клімат в класному колективі, адекватна самооцінка, внутрішня мотивація до творчої діяльності, а також побудована модель розвитку креативності підлітка в учбово-виховному процесі.

Від'ємні зв'язки є між структурними компонентами творчих здібностей та показниками психологічних бар'єрів у роботах досліджуваних 10-12 років. Тобто причинами виникнення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у підлітків 10-12 років є критика, конкуренція, дефіцит часу або інших ресурсів, ситуація жорсткої оцінки.

2.5. Порівняльний аналіз особливостей прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків України та Китаю

З метою вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків України та Китаю нами було проведено порівняльний аналіз результатів отриманих за відповідним авторським опитувальником, проективним тестом «Неіснуюча тварина» та методиками П. Торренса, Г. Девіса, Г.М. Прихожан.

В таблицях 2.26 і 2.27 представлені результати вивчення рівня розвитку творчих здібностей та особистісних характеристик у молодших підлітків китайської вибірки.

Таблиця 2.26.

Рівень розвитку творчих здібностей молодших підлітків з Китайської Народної Республіки (за методиками П. Торренса, Г. Девіса)

Групи досліджуваних (N=50)	Методика П. Торренса					Методика Г. Девіса			
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	$\bar{X}_{\text{ср}}$	М	Ст.відх.	Рівень
10 років	0,52	1,5	0,60	0,79	1,30	11,72	12	2,72	С
11 років	0,56	1,6	0,62	0,82	1,36	11,46	12	2,51	С
12 років	0,65	1,8	0,65	0,89	1,42	12,12	12	2,66	С

За даними таблиці 2.26 та рис. 2.7 ми можемо говорити, що у молодших підлітків 10-12 років китайської вибірки переважає середній рівень вираженості креативності як якості особистості. Це свідчить про

наявність творчих здібностей у досліджуваних. Більш детальний аналіз дозволяє визначити, що серед 10-річних досліджуваних китайської вибірки 8% мають низький рівень вираженості креативності як якості особистості, 76% досліджуваних мають середній рівень розвитку даного показника, у 16% переважає високий рівень. Так, найбільш вираженими якостями творчої особистості досліджувані 10 років китайської вибірки визначили розвинуте почуття краси, прагнення експериментувати, бажання виділитися серед інших, не бути альтруїстом, прагнення до групової роботи, самодостатність, почуття призначення. Найменш вираженими якостями виявилися прийняття безладу, ризикованість, невдоволеність собою, допущення помилок.

Серед 11-річних досліджуваних китайської вибірки у 10% виявлено низький рівень вираженості креативності як якості особистості, у 82% досліджуваних середній рівень вираженості означеного показника, у 8% досліджуваних високий рівень означеного показника. Більш детальний аналіз робіт досліджуваних вказаної групи свідчить, що найбільш вираженими характеристиками творчої особистості є альтруїзм, допитливість, схильність до індивідуальної роботи, самодостатність, почуття краси, прагнення експериментувати, потреба в активності. Найменш вираженими є такі якості творчої особистості як прийняття безладу, ризикованість, невдоволеність собою, непопулярність, заперечення тиску, ділові помилки.

Встановлено, що серед 12-річних молодших підлітків китайської вибірки 10% мають низький рівень за даним показником, 70% досліджуваних мають середній рівень, а 20% досліджуваних – високий рівень. Характеристиками творчої особистості у 12-річних досліджуваних китайської вибірки є бажання виокремитися, альтруїзм, допитливість, прагнення до індивідуальної роботи, почуття краси, потреба в активності, а також порядок у справах, неризикованість, задоволеність собою, популярність.

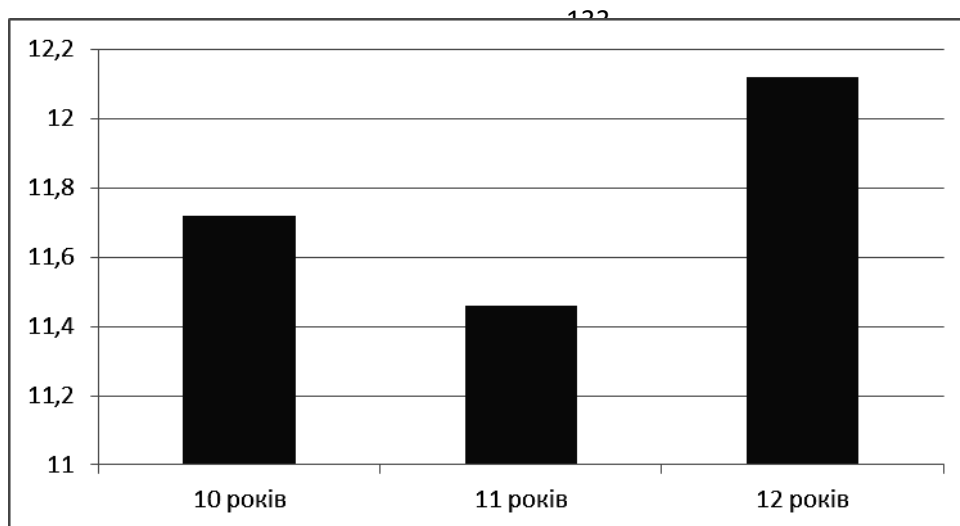

Рис. 2.7. Узагальнення результатів дослідження креативності як якості особистості у молодших підлітків китайської вибірки (за методикою Г. Девіса).

Отже, ми можемо спостерігати, що протягом досліджуваного віку зростає рівень вираженості креативності як якості особистості у досліджуваних китайської вибірки, а також дещо змінюються характеристики творчої особистості у молодших підлітків. Також, виявлено статистично значущі різниці (за критерієм Манна-Уїтні, $p < 0,05$) за показником вираженості креативності як якості особистості у молодших підлітків китайської вибірки, а саме рівень вираженості вище у 12-річних ніж у 10-річних досліджуваних.

Аналіз результатів дослідження особливостей розвитку структурних компонентів творчих здібностей у досліджуваних 10 років китайської вибірки дозволив встановити (див. табл. 2.26), що найбільші високі оцінки отримали показники конструктивної активності ($X_{cp}=1,50$) та вербальної оригінальності ($X_{cp}=1,3$), другим за результатами виступають показник продуктивності ($X_{cp}=0,52$) та візуальної оригінальності ($X_{cp}=0,79$), третім за результатами є категоріальна гнучкість ($X_{cp}=0,6$). В роботах молодших підлітків 11 років китайської вибірки розподіл структурних компонентів творчих здібностей наступний: на першому місці знаходяться конструктивна активність ($X_{cp}=1,6$) та вербальна оригінальність ($X_{cp}=1,36$), на другому місці

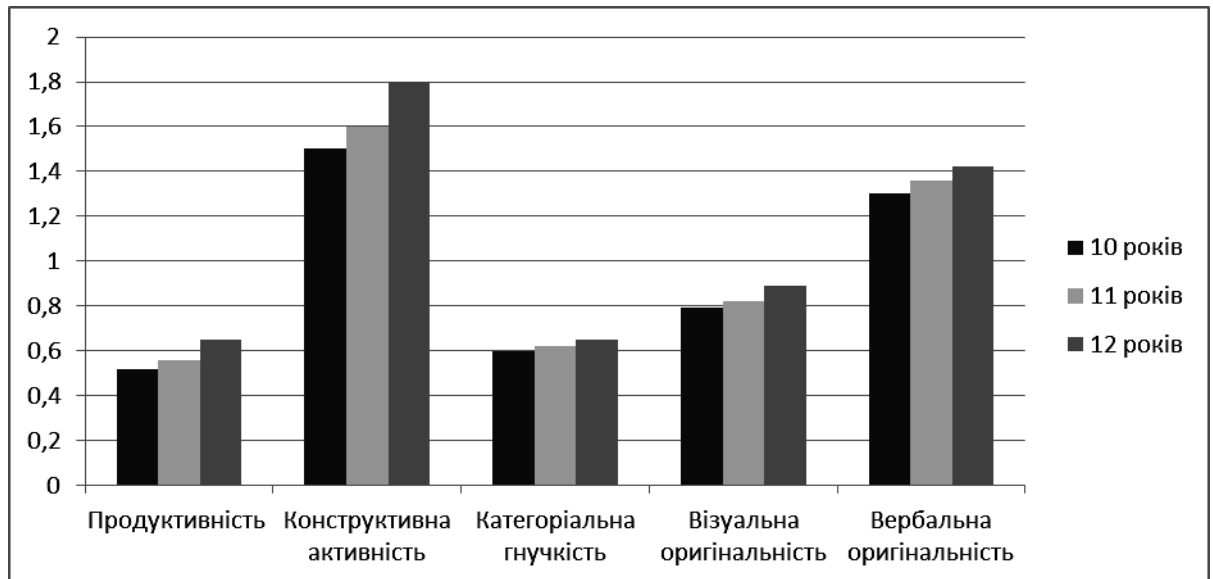
знаходяться показники продуктивності ($X_{cp}=0,56$) та візуальної оригінальності ($X_{cp}=0,82$), на останньому місці – показник категоріальної гнучкості ($X_{cp}=0,62$). Однаковий розподіл показників компонентів творчих здібностей, виявлений і у досліджуваних 12 років – конструктивна активність ($X_{cp}=1,8$) та вербальна оригінальність ($X_{cp}=1,42$), потім показники продуктивності ($X_{cp}=0,65$) та візуальної оригінальності ($X_{cp}=0,89$), на останньому місці – показник категоріальної гнучкості ($X_{cp}=0,65$).

Отже, у молодших підлітків 10-12 років китайської вибірки високі оцінки виявлені за показниками конструктивної активності ($X_{cp}=1,5$, $X_{cp}=1,6$, $X_{cp}=1,8$) та вербальної оригінальності ($X_{cp}=1,30$, $X_{cp}=1,36$, $X_{cp}=1,42$), другими за результатами виявилися показники продуктивності ($X_{cp}=0,52$, $X_{cp}=0,56$, $X_{cp}=0,65$) та візуальної оригінальності ($X_{cp}=0,79$, $X_{cp}=0,82$, $X_{cp}=0,89$), на останньому місці знаходиться показник категоріальної гнучкості ($X_{cp}=0,60$, $X_{cp}=0,62$, $X_{cp}=0,65$). Такий розподіл показників пов'язаний з особливостями шкільної системи навчання в Китаї. Як зазначає Чжао Юн, зміни шкільного навчання в країні призвели до того, що школярів готують правильно відповідати на конкретні питання, тому що іспити проводяться в формі тестів. Але практично не приділяється увага розвитку оригінальності мислення та творчості. Чжао Юн вказує, що теперішня система навчання в Китаї базується на страху та зубрінні матеріалу, не передбачає індивідуального підходу та система атестації оцінює лише когнітивні навички [75]. Тобто, система навчання базується на механічному запам'ятовуванні. Проте, на сьогоднішній день, починають використовувати в навчанні систему М. Монтесорі та Вальдорфську систему навчання, які поки що використовуються лише в приватних школах.

Також, одержані результати свідчать, що протягом досліджуваного віку відбувається розвиток означених компонентів творчих здібностей у молодших підлітків китайської вибірки, особливо цей стрибок спостерігається у віці 11 та 12 років

Рис. 2.8. Узагальнення результатів дослідження креативності у молодших підлітків китайської вибірки (за методикою П. Торренса).

За даними рис. 2.27 ми можемо спостерігати, що протягом

досліджуваного віку у представників китайської вибірки відбувається розвиток структурних показників креативності. Для підтвердження нами було використано критерій Манна-Уїтні. Виявлені статистично значущі відмінності між показниками продуктивності у молодших підлітків 10 та 11 років ($U=1060$ при $p<0,05$), 10 та 12 років ($U=1037$ при $p<0,05$); конструктивної активності у молодших підлітків 10 та 12 років ($U=1130$ при $p<0,05$), візуальної оригінальності у молодших підлітків 10 та 11 років ($U=1095$ при $p<0,05$).

Результати дослідження рівня тривожності (за методикою Г.М. Прихожан) у молодших підлітків китайської вибірки представлені в таблиці 2.27.

Встановлено, що у молодших підлітків 10 років китайської вибірки найбільш вираженою є шкала міжособистісної тривожності ($\bar{X}_{\text{ср}} = 6,3$), яка має середній рівень та вказує, що їм характерна деяка тривожність у спілкуванні з ровесниками. Другим показником за результатами є шкільна тривожність ($\bar{X}_{\text{ср}} = 6,1$), тобто тривогу у досліджуваних 10 років викликають

ситуації, пов'язані зі школою, успіхом у навчанні та спілкування з вчителями. Третім за результатами у 10-річних досліджуваних стоїть показник самооціночної тривожності ($X_{\text{ср}} = 5,7$), тобто найменш тривожними для досліджуваних є ситуації, які пов'язані із уявленням себе.

Таблиця 2.27.

Показники рівня тривожності у молодших підлітків китайської вибірки (за методикою Г.М. Прихожан)

Групи досліджуваних	Шкільна тривожність	Самооціночна тривожність	Міжособистісна тривожність	Загальна тривожність
10 років	6,1	5,7	6,3	6,0
11 років	5,5	5,8	6,1	5,8
12 років	5,4	6,2	5,8	5,8

Виявлено, що у молодших підлітків 11 років китайської вибірки найбільш вираженою є шкала міжособистісної тривожності ($X_{\text{ср}} = 6,1$), що вказує на наявність певної тривоги та страху в спілкуванні з однолітками. Другим за результатами у досліджуваних 11 років виступає показник самооціночної тривожності ($X_{\text{ср}} = 5,8$), що свідчить про можливість виникнення тривоги в ситуаціях, які актуалізують уявлення про себе. Третім показником у молодших підлітків 11 років виступає шкільна тривожність ($X_{\text{ср}} = 5,5$), тобто досліджувані емоційно стримані в ситуаціях, пов'язаних зі школою.

Досліджено рівень тривожності у молодших підлітків 12 років китайської вибірки та встановлено, що першим за результатами виступає показник самооціночної тривожності ($X_{\text{ср}} = 6,2$), тобто підвищений рівень

тривоги в ситуаціях пов'язаних з уявленням про себе. Другим показником за результатами у 12-ти річних молодших підлітків китайської вибірки є міжособистісна тривожність ($X_{\text{ср}} = 5,8$), тобто досліджувані тривожаться в ситуаціях, які пов'язані зі спілкування з великою кількістю людей. Третім показником за результатами у 12-ти річних підлітків виступає шкільна тривожність ($X_{\text{ср}} = 5,4$), яка найбільш проявляється в ситуаціях, які пов'язані з написанням контрольних робіт та отриманням оцінок за них.

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівнів тривожності у молодших підлітків 10-12 років китайської вибірки (див.рис. 2.9) дозволив виявити зміни в перевазі того чи іншого виду тривожності. Так, у молодших підлітків 10 та 11 років найбільш вираженою є міжособистісна тривожність, а у 12-річних досліджуваних найбільш вираженою є самооціночна тривожність. Проте, для молодших підлітків 11 та 12 років найменш вираженою є шкільна тривожність, а для 10-річних досліджуваних – самооціночна тривожність. Як пояснюють науковці (за У Цзін), це пов'язано з особливостями соціальної ситуації розвитку китайських молодших підлітків, а саме соціально-економічними та психологічними причинами [75]. Також, Юн Чжао вказує, що китайські школярі постійно знаходяться в стресі, що пов'язано з постійною системою тестування в школі.

Результати, отримані за методикою «Неіснуюча тварина» у молодших підлітків 10 років китайської вибірки дозволяють говорити, що найбільш вираженим є показник переживання страху (60%). Другим показником виступає страх та тривога (20%), а найменш вираженим у досліджуваних 10 років такі показники як легкість виникнення побоювань і страхів (17%) та різка тривожність (16%). Також виявлено, що серед досліджуваних 10 років 65% досліджуваних невпевнені у собі, мають низьку самооцінку, нерішучі, незацікавлені в своєму соціальному положенні, у них відсутня тенденція до самоствердження, а у 30% досліджуваних спостерігаються показники стійкої тенденції до діяльності. 25% досліджуваних 10 років китайської вибірки

незадоволені собою та пригнічені, мають почуття каяття; творчі можливості виявлені лише у 25% досліджуваних.

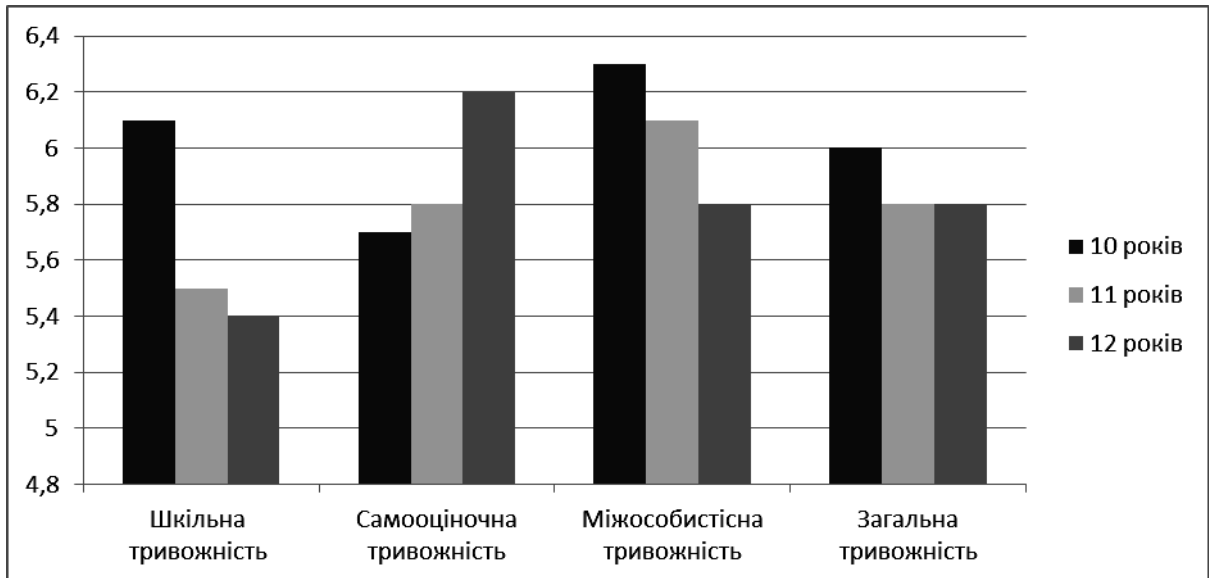

Рис. 2.9. Порівняльний аналіз рівнів шкільної, самооціночної та міжособистісної тривожності у молодших підлітків китайської вибірки (за методикою Г. М. Прихожан).

У молодших підлітків 11 років китайської вибірки найбільш вираженим виступає показник переживання страху (60%). Другим по вираженості виступає показник легкості виникнення побоювань та страхів (20%), третім за оцінками – показник страху та тривоги (18%). Трохи нижче результати за показником різкої тривожності (18%). Також виявлені почуття тривожності та страху агресії з боку інших у 37% досліджуваних; 29% досліджуваних властиві конформність суджень та установок в прийнятті рішення, стаціонарність, банальність; 25% досліджуваних незадоволені собою та пригнічені, мають почуття каяття; творчі можливості виявлені лише у 27% досліджуваних.

В роботах молодших підлітків 12 років китайської вибірки переважає показник переживання страху (57%). Другими за результатами виступають показники легкості виникнення побоювання та страху (22%) й страху і

тривоги (19%). Менш вираженим в роботах 12-річних підлітків є показник різкої тривожності (16%). Також встановлено, що 20% досліджуваних проявляють недовіру та вербальну агресію; творчі можливості виявлені у 30% досліджуваних.

Аналіз результатів за авторською анкетною вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 10-12 років китайської вибірки дозволив виявити, що серед досліджуваних 10 років 90% підлітків відвідують гуртки та секції, 10% досліджуваних на гуртки не ходять; серед 11-річних досліджуваних 95% підлітків займаються в гуртках та секціях після школи, 5% підлітків не відвідують жодного гуртка, серед досліджуваних 12 років 13% підлітків не відвідують гуртки та секції, а 87% підлітків відвідують гуртки.

Вивчаючи детально результати за означеною методикою у кожній віковій групі, ми з'ясували, що молодші підлітки 10 років китайської вибірки якщо не будуть відвідувати гуртки, то це буде пов'язано з тим, що вони не хочуть нікуди ходити, хочуть лише навчатися (30%), вважають, що у школі більш цікаво і лише в школі можна навчатися (20%), у інших місцях крім школи відчують загрозу тому і не ходять на гуртки (25%), у школі є багато друзів (20%). Проте, досліджуваним, які не відвідують творчі гуртки та секції, серед найкращих гуртків, на які б вони ходили виокремили танці, пін-понг, баскетбол, футбол, спів та малювання. Також встановлено, що серед найбільш популярних секцій та гуртків у 10-річних є пін-понг, танці, малювання, спів та фізична культура, гра на китайському музичному інструменті. У 40% досліджуваних 10 років бажані гуртки відрізняються від того, які вони відвідують.

Отримані дані за анкетною психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей показали, що підлітки 11 років китайської вибірки, причиною невідвідування гуртків вказують «не знаю» (15%), «не хочу навчатися, а хочу гуляти» (20%), «треба навчатися» (15%), «більше часу можна проводити з друзями» (55%). Виявлено, що серед найбільш популярних секцій та гуртків

у 11-річних є каліграфія, танці, футбол, гра на фортепіано, малювання, шахи, англійська мова. Проте більшість досліджуваних 11 років хотіли би змінити творчий гурток на інший, серед яких виокремлюють танці, фортепіано, гра на гітарі, туризм, гра на китайському музичному інструменті.

В роботах підлітків 12 років китайської вибірки визначено з чим пов'язано невідвідування гуртків – «є багато друзів і хочеться більше з ними спілкуватися» (30%), «уроки є найважливішими» (15%), «хочу більше займатися в школі» (15%). Так, серед найбільш популярних гуртків і секцій, які відвідують 12-річні підлітки є музей, літній табір, плавання, література, гра на барабанах, шахи, баскетбол. Проте, практично відсутні у досліджуваних 12 років бажання змінити гурток чи секцію на інший.

Ми можемо спостерігати, що протягом досліджуваного віку у молодших підлітків китайської вибірки відбувається зміна в виборі гуртків та секцій, а також прагнення не ходити взагалі на секції, а відпочивати та спілкуватися з ровесниками. Такі результати пояснюються особливостями шкільного навчання. Адже, діти у школі перебувають з восьмої ранку до третьої-четвертої години вечора, а після школи повертаються додому та виконують багаточисельні домашні завдання. На вихідних школярі в більшості відвідують репетиторів, а також відвідують музичну школу, школу мистецтв та спортивні секції. Але все це вони виконують під натиском своїх батьків, які розказують їм про те, що вони не зможуть вступити до університету, не склавши іспити в школі, забуваючи про те, що життєвий успіх ще залежить від інших соціальних навичок.

Нами також вивчено особливості взаємозв'язку між показниками творчих здібностей та психологічними бар'єрами, рисами особистості, на яких ці бар'єри базуються у молодших підлітків китайської вибірки (див. табл. 2.28 – 2.30).

За даними таблиці 2.28 видно, що значущі зв'язки є між показником продуктивності до висунення візуальних гіпотез та загальною тривожністю ($r=0,29$, $p<0,05$); між показником креативного середовища та продуктивністю

($r=0,33$, $p<0,05$), конструктивною активністю ($r=0,38$, $p<0,05$), тобто ми можемо говорити, що при наявності креативного середовища та помірного рівня тривожності буде зростати рівень структурних компонентів творчих здібностей у досліджуваних.

Таблиця 2.28.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та особистісними характеристиками у молодших підлітків 10 років китайської вибірки (за методиками П. Торренса, Г. Девіса та методиками Г.М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П. Торренса					Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	
r_1	-0,32*	0,13	0,07	-0,19	0,27	-0,34*
r_2	0,18	0,10	0,11	0,04	0,12	0,11
r_3	-0,31*	-0,09	0,01	-0,12	-0,06	-0,32*
r_4	0,29*	0,18	0,16	0,15	0,18	-0,37*
r_5	0,33*	0,38*	0,20	0,24	0,13	0,29
r_6	-0,34*	-0,31*	-0,16	-0,30*	0,09	-0,35*

Примітка: * – статистично значущі розходження при $p < 0,05$; ** – статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – креативне середовище; r_6 – показник психологічних бар'єрів.

Зворотній значущий зв'язок виявлено між показниками шкільної тривожності та продуктивності ($r=-0,32$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,34$, $p<0,05$); між міжособистісною тривожністю та продуктивністю ($r=-0,31$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-$

0,32, $p < 0,05$); між загальною тривожністю та креативністю як якістю особистості ($r = -0,37$, $p < 0,05$); між показником психологічних бар'єрів та візуальною оригінальністю ($r = -0,30$, $p < 0,05$), продуктивністю ($r = -0,34$, $p < 0,05$), конструктивною активністю ($r = -0,31$, $p < 0,05$), креативністю як якістю особистості ($r = -0,35$, $p < 0,05$), саме означені особистісні характеристики негативно впливають на розвиток структурних компонентів творчих здібностей та креативності у досліджуваних 10 років китайської вибірки.

В таблиці 2.29 представлені результати вивчення взаємозв'язків між структурними компонентами творчих здібностей та особистісними характеристиками підлітків 11 років китайської вибірки.

Таблиця 2.29.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та особистісними характеристиками у молодших підлітків 11 років китайської вибірки (за методиками П. Торренса, Г. Девіса та методиками Г.М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П. Торренса					Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	
r_1	-0,34*	-0,05	0,18	-0,37*	-0,22	-0,39*
r_2	-0,14	-0,15	-0,03	-0,13	-0,10	-0,07
r_3	-0,33*	-0,10	-0,05	-0,38*	-0,32*	-0,41*
r_4	0,09	0,07	0,24	0,05	-0,13	0,10
r_5	0,35*	0,31*	0,27	0,36*	0,22	0,20
r_6	-0,39*	-0,29*	-0,27	-0,34*	-0,28*	-0,42**

Примітка: * – статистично значущі розходження при $p < 0,05$; ** – статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – креативне середовище; r_6 – показник психологічних бар'єрів.

Виявлені взаємозв'язки в роботах молодших підлітків 11 років китайської вибірки між показниками креативного середовища та продуктивністю ($r=0,35$, $p<0,01$), візуальною оригінальністю ($r=0,36$, $p<0,05$), конструктивною активністю ($r=0,31$, $p<0,05$), що свідчить про залежність рівня розвитку показників творчих здібностей від середовища, в якому розвивається підліток.

Значущі зворотні зв'язки у молодших підлітків 11 років китайської вибірки між показниками шкільної тривожності та продуктивності ($r=-0,34$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,37$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості; між міжособистісною тривожністю та продуктивністю ($r=-0,33$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,38$, $p<0,05$), вербальною оригінальністю ($r=-0,32$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,41$, $p<0,05$); між психологічними бар'єрами та продуктивністю ($r=-0,39$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,34$, $p<0,05$), вербальною оригінальністю ($r=-0,28$, $p<0,05$), конструктивною активністю ($r=-0,29$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,42$, $p<0,05$), тобто рівень розвитку структурних компонентів творчих здібностей буде знижуватись при зростанні кількості психологічних бар'єрів та рівня тривожності у досліджуваних 11 років.

Значущий зв'язок виявлено у молодших підлітків 12 років китайської вибірки (див. табл. 2.30) між показниками креативного середовища та продуктивністю ($r=0,32$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=0,36$, $p<0,05$), конструктивною активністю ($r=0,30$, $p<0,05$), креативністю як якістю

особистості ($r=0,31$, $p<0,05$), тобто креативне середовище сприяє розвитку творчих здібностей досліджуваних 12 років.

Зворотній значущий зв'язок виявлено між показниками шкільної тривожності та конструктивною активністю ($r=-0,29$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,36$, $p<0,05$), вербальною оригінальністю ($r=-0,30$, $p<0,05$); між міжособистісною тривожністю та продуктивністю ($r=-0,35$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,29$, $p<0,05$), категоріальною гнучкістю ($r=-0,37$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,30$, $p<0,05$); між рівнем психологічних бар'єрів та продуктивністю ($r=-0,35$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,32$, $p<0,05$), вербальною оригінальністю ($r=-0,30$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,39$, $p<0,05$), між самооціночною тривожністю та продуктивністю ($r=-0,29$, $p<0,05$), візуальною оригінальністю ($r=-0,34$, $p<0,05$), вербальною оригінальністю ($r=-0,30$, $p<0,05$), креативністю як якістю особистості ($r=-0,37$, $p<0,05$), тобто рівень розвитку творчих здібностей буде знижуватись при зростанні рівня психологічних бар'єрів та рівня тривожності у досліджуваних 12 років.

Проведено порівняльний аналіз результатів вивчення рівня розвитку структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків української та китайської вибірок (див. табл. 2.28 та рис. 2.10 – 2.12).

За даними таблиці 2.31 ми можемо спостерігати, що рівень розвитку креативності, як якості особистості, вище у представників китайської вибірки в порівнянні з представниками української вибірки, що підтверджується наявністю статистично значущих відмінностей в оцінках за показником у досліджуваних китайської та української групи 10, 11, 12 років ($U=997$, $U=956$, $U=923$ при $p<0,05$).

Аналіз результатів дослідження рівня розвитку структурних компонентів творчих здібностей за методикою П. Торренса дозволив встановити наступне.

Показники кореляційних зв'язків між творчими здібностями та особистісними характеристиками у молодших підлітків 12 років китайської вибірки (за методиками П. Торренса, Г. Девіса та методиками Г.М. Прихожан, психологічні бар'єри)

Показники мотиваційної сфери	Показники за методикою П. Торренса					Методика Г. Девіса
	Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	
r_1	-0,07	-0,29*	-0,12	-0,36*	-0,30*	0,11
r_2	-0,29*	-0,12	-0,03	-0,34*	-0,30*	-0,37*
r_3	-0,35*	0,13	-0,37*	-0,29*	-0,17	-0,30*
r_4	0,05	-0,09	-0,12	0,10	-0,11	-0,16
r_5	0,32*	0,30*	0,27	0,36*	0,20	0,31*
r_6	-0,35*	-0,14	0,10	-0,32*	-0,30*	-0,39*

Примітка: * – статистично значущі розходження при $p < 0,05$; ** – статистично значущі розходження при $p < 0,01$; r_1 – шкільна тривожність; r_2 – самооціночна тривожність; r_3 – міжособистісна тривожність; r_4 – загальна тривожність; r_5 – креативне середовище; r_6 – показник психологічних бар'єрів.

В роботах досліджуваних 10 років виявлені різниці в рівнях розвитку таких структурних компонентів творчих здібностей як продуктивність ($X_{cp}=0,57$ та $X_{cp}=0,52$), конструктивна активність ($X_{cp}=1,65$ та $X_{cp}=1,5$), тобто рівень розвитку означених показників вище у представників української вибірки. Але, за такими показниками як категоріальна гнучкість ($X_{cp}=0,45$ та $X_{cp}=0,6$), візуальна оригінальність ($X_{cp}=0,71$ та $X_{cp}=0,79$), вербальна оригінальність ($X_{cp}=1,02$ та $X_{cp}=1,30$) рівень розвитку вище у представників китайської вибірки, в порівнянні з українською вибіркою. Також, було

виявлено статистично значущі відмінності в оцінках за показниками візуальної та вербальної оригінальності у досліджуваних китайської та української групи 10 років ($U=1028$, $U=1036$ при $p<0,05$), тобто рівень розвитку означених показників вище у представників китайської вибірки.

Таблиця 2.31.

Порівняльний аналіз результатів за методиками П. Торренса та Г. Девіса у молодших підлітків української та китайської вибірок

Показники	Групи досліджуваних								
	10 років			11 років			12 років		
	УВ	КВ	U	УВ	КВ	U	УВ	КВ	U
Продуктивність	0,57	0,52	890	0,65	0,56	967*	0,71	0,65	814
Конструктивна активність	1,65	1,5	1001	1,87	1,6	1002	2,0	1,8	902
Категоріальна гнучкість	0,45	0,6	805	0,35	0,62	937*	0,35	0,65	942*
Візуальна оригінальність	0,71	0,79	1028*	0,76	0,82	997*	0,86	0,89	1004*
Вербальна оригінальність	1,02	1,30	1036*	1,47	1,36	938*	1,48	1,42	822
Креативність	10,52	11,72	997*	10,6	11,46	956*	11,2	12,12	923*

Примітка: УВ – українська вибірка, КВ – китайська вибірка.

Результати, одержані в роботах молодших підлітків 11 років двох вибірок свідчать, що рівень розвитку таких показників творчих здібностей як продуктивність, конструктивна активність та вербальна оригінальність вище у молодших підлітків української вибірки в порівнянні з представниками китайської ($X_{cp}=0,65$ та $X_{cp}=0,56$; $X_{cp}=1,87$ та $X_{cp}=1,6$; $X_{cp}=1,47$ та $X_{cp}=1,36$). Але рівень розвитку таких компонентів як категоріальна гнучкість та візуальна оригінальність вище у молодших підлітків китайської вибірки, в порівнянні з молодшими підлітками української вибірки ($X_{cp}=0,35$ та $X_{cp}=0,62$; $X_{cp}=0,76$ та $X_{cp}=0,82$). Також, одержані результати підтверджені

наявністю статистично значущих відмінностей в роботах досліджуваних китайської та української групи за показниками продуктивності ($U=967$, при $p<0,05$), категоріальної гнучкості ($U=937$, при $p<0,05$), візуальної ($U=997$, при $p<0,05$) та вербальної оригінальності ($U=938$, при $p<0,05$).

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня розвитку структурних компонентів творчих здібностей у підлітків 12 років дозволив встановити, що в роботах досліджуваних виявлені різниці в рівнях розвитку таких структурних компонентів творчих здібностей як продуктивність ($X_{cp}=0,71$ та $X_{cp}=0,65$), конструктивна активність ($X_{cp}=2,0$ та $X_{cp}=1,8$), вербальна оригінальність ($X_{cp}=1,48$ та $X_{cp}=1,42$), тобто рівень розвитку означених показників вище у представників української вибірки.

Це свідчить про те, що українські досліджувані виявилися більш активними і ефективними в своїй творчій діяльності та в знаходженні рішень для творчих проблем або завдань. Вони спроможні до креативної комунікації, використовуючи нові підходи у цьому процесі. Вони можуть генерувати більше ідей, брати участь у більшому числі творчих проектів та бути більш налаштованими на вирішення творчих задач. Вони можуть добре працювати в команді, ділитися ідеями та співпрацювати з іншими для досягнення спільних творчих цілей. Вербальна оригінальність досліджуваних допомагає молодшим підліткам формулювати унікальні та нестандартні ідеї у словах.

За такими показниками як категоріальна гнучкість ($X_{cp}=0,35$ та $X_{cp}=0,65$), візуальна оригінальність ($X_{cp}=0,86$ та $X_{cp}=0,89$), рівень розвитку вище у представників китайської вибірки, в порівнянні з українською вибіркою. Також, було нами було виявлено статистично значущі відмінності в оцінках за показниками візуальної оригінальності та категоріальної гнучкості у досліджуваних китайської та української групи 12 років ($U=1004$, $U=942$ при $p<0,05$), тобто рівень розвитку означених показників вище у представників китайської вибірки.

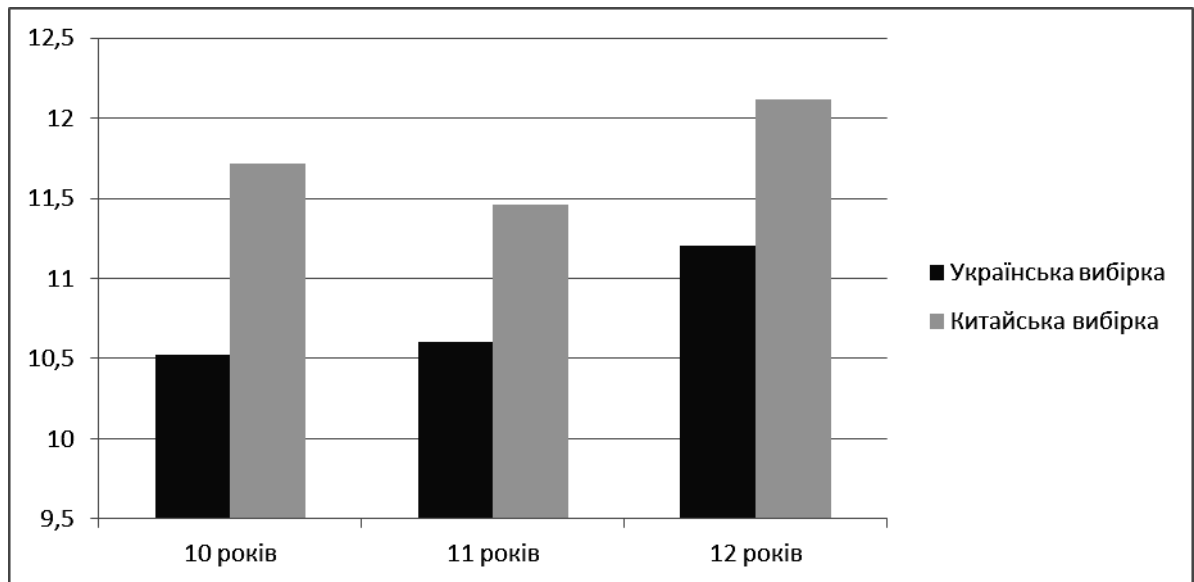

Рис. 2.10 Порівняльний аналіз рівня креативності як якості особистості у молодших підлітків української та китайської вибірок (за методикою Г. Девіса).

Порівняльний аналіз рівня розвитку структурних компонентів креативності у молодших підлітків української та китайської вибірок представлено на рис. 2.11.

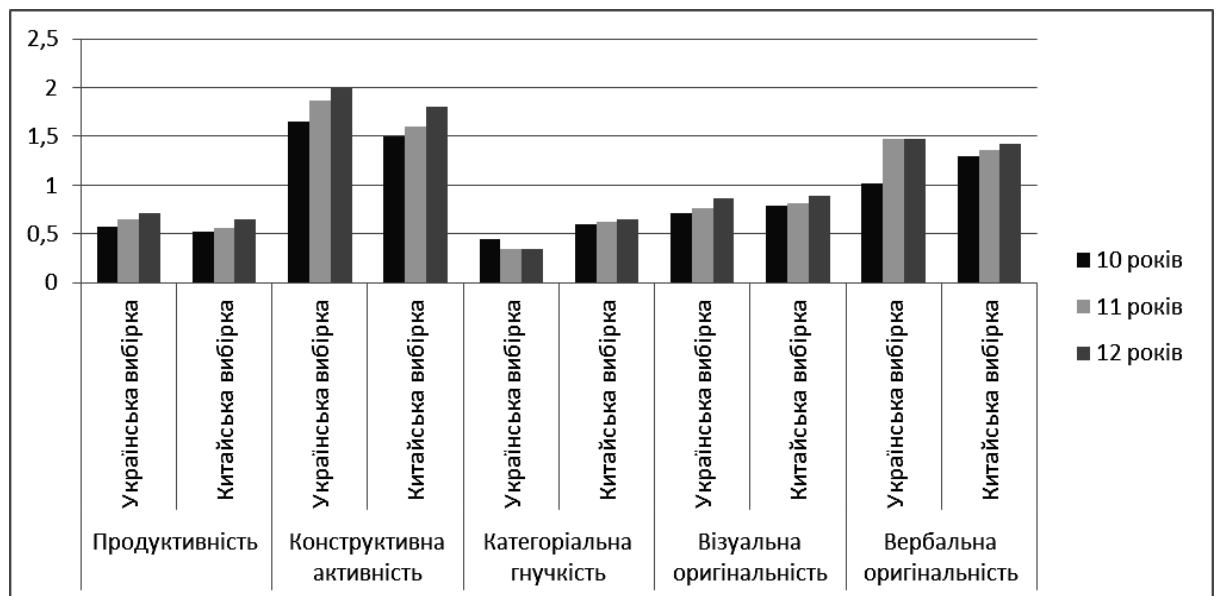

Рис. 2.11 Порівняльний аналіз рівня розвитку структурних компонентів креативності у молодших підлітків української та китайської вибірок (за методикою П. Торренса).

За даними рис. 2.11 ми можемо спостерігати, що протягом досліджуваного віку у молодших підлітків 10-12 років вище рівень розвитку

таких структурних компонентів творчих здібностей як продуктивність, конструктивна активність та вербальна оригінальність, в порівнянні з результатами у досліджуваних китайської вибірки. Проте, у досліджуваних китайської вибірки 10-12 років рівень розвитку таких структурних компонентів як візуальна оригінальність та категоріальна гнучкість вище.

З'ясовано особливості прояву тривожності у молодших підлітків 10-12 років української та китайської вибірки (див. табл. 2.32 та рис. 2.12). Встановлено, що у молодших підлітків української вибірки рівень шкільної тривожності нижче ніж у представників китайської вибірки (10 років $X_{cp}=4,12$ та $X_{cp}=6,1$, 11 років – $X_{cp}=4,84$ та $X_{cp}=5,5$, 12 років – $X_{cp}=4,56$ та $X_{cp}=5,4$). Також виявлені різниці в рівні прояву самооціночної та міжособистісної тривожності у представників двох вибірок, а саме рівень означених видів тривожності вище у представників китайської вибірки.

Таблиця 2.32.

Порівняльний аналіз результатів вивчення рівня тривожності за методикою Г.М. Прихожан у молодших підлітків української та китайської вибірок

Групи досліджуваних	Шкільна тривожність			Самооціночна тривожність			Міжособистісна тривожність			Загальна тривожність		
	УВ	КВ	U	УВ	КВ	U	УВ	КВ	U	УВ	КВ	U
10 років	4,12	6,1	993*	5,04	5,7	756	4,84	6,3	1089*	4,8	6,0	765
11 років	4,84	5,5	1201*	5,52	5,8	810	5,51	6,1	1125*	5,68	5,8	901
12 років	4,56	5,4	1095*	4,56	6,2	853	3,6	5,8	1020*	3,64	5,8	807

Порівняльний аналіз результатів вивчення рівня прояву тривожності у досліджуваних дозволив встановити, що для українських молодших підлітків 10 років найбільш вираженою є самооціночна тривожність, а у молодших підлітків 10 років китайської вибірки вона є найменш вираженою. Проте, у 10-річних досліджуваних китайської вибірки найбільш вираженою є міжособистісна тривожність. В роботах 11-річних досліджуваних виявлено, що у представників української вибірки найбільш вираженою є самооціночна тривожність, а у представників китайської вибірки – міжособистісна тривожність. Найменш вираженою у представників обох вибірок є шкільна тривожність.

Результати аналізу робіт у молодших підлітків 12 років двох вибірок свідчать, що у них найбільш вираженою є самооціночна тривожність, але різняться результати в найменш вираженому виді тривожності: в українській вибірці – міжособистісна тривожність, у китайській вибірці – шкільна тривожність.

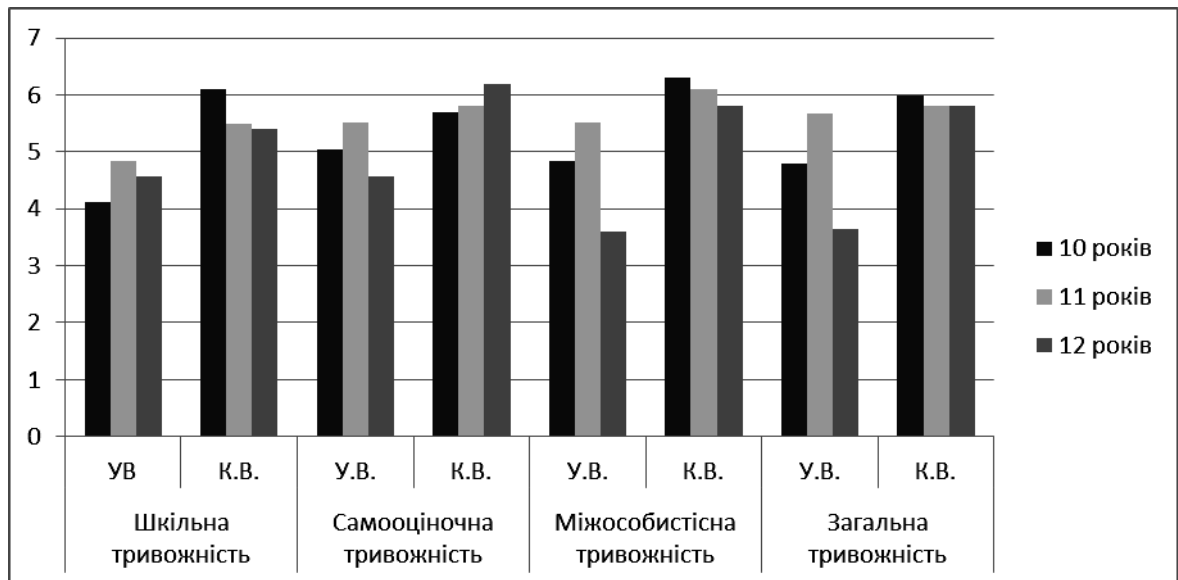

Рис. 2.12. Порівняльний аналіз рівня прояву видів тривожності у молодших підлітків української та китайської вибірок

За даними рис. 2.12 ми можемо спостерігати, що існують значні різниці в прояві тривожності у представників української та китайської вибірок. А

саме, у молодших підлітків найбільш вираженою є самооціночна тривожність, а найменш вираженою – міжособистісна тривожність. У молодших підлітків китайської вибірки навпаки, найбільш вираженою є міжособистісна тривожність, а найменш вираженою – самооціночна тривожність. Також виявлено статистично значущі відмінності в роботах досліджуваних китайської та української групи в оцінках за показниками міжособистісної тривожності ($U=1089$, $U=1125$, $U=1020$, при $p<0,05$), шкільної тривожності ($U=993$, $U=1201$, $U=1095$ при $p<0,05$). Це свідчить про те, що рівень міжособистісної та шкільної тривожності вище у досліджуваних китайської вибірки, в порівнянні з українською вибіркою. Це можна пояснити особливостями шкільного навчання в країнах. Китайські діти навчаються більше 10 годин на день і мало часу мають на спілкування з однолітками, що призводить до непорозумінь між ними.

Вивчено особливості прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків української та китайської вибірки. Так, було з'ясовано, що найбільш вираженими бар'єрами у молодших підлітків є невпевненість у собі, обмежені можливості, страх зробити помилку, небажання ризикувати, а у молодших підлітків китайської вибірки найбільш вираженими є страх погано навчатися у школі, небажання ризикувати, страх втратити друзів, обмежені можливості. Але ми можемо спостерігати, що в обох вибірках є однакові бар'єри, що пов'язано з особливостями розвитку в даному віці та провідною діяльністю.

Висновки до розділу 2

1. Відповідно до мети емпіричного дослідження була створена загальна методика вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 10-12 років. Серед методів діагностики були використані бесіда, спостереження, аналіз продуктів діяльності та конкретні методики: для вивчення рівня розвитку структурних компонентів творчих

здібностей молодших підлітків використані методики П. Торренса, методика С. Медника, методика Г. Девіса, методика О.Є. Тунік; для вивчення індивідуально-психологічних характеристик та психологічних бар'єрів були використані методики «Неіснуюча тварина», методика Р. Кеттелла (підлітковий варіант), методика діагностики тривожності Г.М. Прихожан, методика самооцінки впевненості в собі, авторський опитувальник для вивчення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків.

2. Визначено, що 26% досліджуваних молодших підлітків 10-12 років мають психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей, які обумовлені особистісними факторами: невпевненість у собі, страх зробити помилку, небажання ризикувати, обмежені можливості, не зацікавленість.

3. Проведений аналіз результатів дозволив виявити взаємозалежність між показниками творчих здібностей та такими індивідуально-особистісними характеристиками молодших підлітків 10 років як екстраверсія, впевненість у собі, емоційна стійкість, розсудливість, сміливість, нервова врівноваженість. Перешкодами в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків 10 років виступають психологічні бар'єри, які часто виникають під впливом таких властивостей особистості як сумлінність, безпечність, шкільна та загальна тривожність. У молодших підлітків 11 років є тісні зв'язки між показниками творчих здібностей та самоконтролем, практичністю, оптимізмом, екстраверсією, впевненістю у собі, сміливістю, креативним середовищем. Психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей у підлітків 11 років пов'язані з їх сумлінністю, невпевненістю у собі, мрійливістю, шкільною, самооціночною, міжособистісною та загальною тривожністю. У підлітків 12 років при домінуванні нервової врівноваженості, самоконтролю, емоційної стійкості буде зростати рівень розвитку творчих здібностей. Бар'єри в розвитку творчих здібностей у підлітків 12 років пов'язані з емоційною нестійкістю, розсудливістю, інтроверсією, невпевненістю у собі, песимізмом.

4. Вивчено особливості розвитку структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків 10-12 років та виявлено, що у молодших підлітків 10-12 років серед структурних компонентів креативності на першому місці стоїть показник продуктивності висунення візуальних гіпотез, на другому місці – конструктивна активність, третім за результатами є вербальна оригінальність. На четвертому місці знаходиться візуальна оригінальність, найнижчі оцінки виявлені за показником категоріальної гнучкості. Аналіз результатів дослідження вербальної креативності встановив, що у досліджуваних 10-12 років найвищі оцінки виявлені за показником вербальної продуктивності, середні оцінки за показником вербальної оригінальності та нижче середнього результати за показником унікальності. Доведено, що протягом досліджуваного віку відбувається зростання показників креативності.

5. Досліджені індивідуально-психологічні характеристики молодших підлітків та встановлено, що досліджуваних 10 років найбільш високі значення є за показниками сміливість, практичність, оптимізм, найнижчі результати виявлені за показниками впевненість у собі, емоційна стійкість, незалежність, сумлінність, самоконтроль. У досліджуваних 11 років високі значення за показниками сумлінності, практичності, оптимізму, низькі значення за показниками впевненості у собі, незалежності, розсудливості. У досліджуваних 12 років було виявлено достатньо високі значення за показниками сміливості та практичності, достатньо низькі значення за показниками емоційної стійкості, незалежності та самоконтролю.

6. Досліджено особливості прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків китайської вибірки та встановлено, що серед молодших підлітків 10-12 років у 20,5% досліджуваних наявні психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей, які пов'язані з особистісними характеристиками, а саме недостатня зацікавленість, страх погано навчатися у школі, небажання ризикувати, страх втратити друзів, обмежені можливості.

У другому розділі використано літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [4, 10, 40, 63, 64, 81, 86, 114, 119, 132, 185, 226].

Матеріали другого розділу дисертації висвітлено в публікаціях автора: [71, 74, 75, 76, 78].

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ З РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТА РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЧНИМИ БАР'ЄРАМИ ДЛЯ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

3.1. Теоретичне обґрунтування системи психологічного тренінгу з розвитку творчих здібностей та роботи з психологічними бар'єрами у молодших підлітків в умовах рекреаційного закладу

Відповідно до мети роботи нами було обґрунтовано та розроблено психологічний тренінг з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Проведений теоретичний аналіз літератури дозволив визначити, що існує достатньо робіт в психології, в яких вивчалися різні аспекти проблеми психологічних бар'єрів в творчій діяльності, однак вони присвячені більше вивченню проблем в юнацькому та дорослому віці. Також було встановлено, що в уявленнях ролі особистісних особливостей суб'єкта в подоланні психологічних бар'єрів в творчій діяльності існують протиріччя, які пов'язані з визначенням впливу особистісних характеристик на успіх подолання психологічного бар'єру [15, 150, 129, 207]. В роботах вчених було доведено, що в розвитку особистості провідна роль відводиться психологічним бар'єрам. Якраз розвиток творчого мислення відбувається під час рішення виникаючих проблем, які виступають перешкодами при досягненні мети [137, 119, 16, 164]. Все що відбувається у людини під впливом психологічного бар'єру переживається нею як стан стресу, дискомфорту, напруги, що призводить до відхилення від нормального функціонування. Проте, психічний розвиток призводить до відновлення рівноваги та зниженню стресу [129]. Так, успіх творчої діяльності залежить від звільнення від шаблону в діяльності та подолання бар'єру стереотипів. Але, за

дослідженнями Я.О. Пономарьова, однією з найважливіших функцій бар'єру є забезпечення стійкості особистості [119]. В своїх роботах Я.О. Пономарьов вказує на необхідність дослідження шляхів подолання психологічних бар'єрів, відзначаючи, що замість вишукування окремих прийомів та алгоритмів, що ведуть до створення нового, необхідно розробити систему заходів, покликаних унеможливити помилки інерції, що не допускають її виникнення, і направляються, якщо вона вже з'явилася, на руйнування шаблонних принципів та рутинних прийомів. [119]. Успіх творчого вирішення залежить від можливості людини позбутися шаблону в рішенні проблеми та зрозуміти, що методи, які використовувались раніше, є недійсними.

Психологічний бар'єр являє собою характеристику неадекватного впливу сформованого досвіду людини на рішення нових (творчих) завдань. Психологічні бар'єри при рішенні творчих задач виникають у людини коли вона не вірить в себе, орієнтується лише на визначених авторитетів, проте подолання перешкоди відбувається завдяки отриманню підказки, випадкової асоціації, або «трампліну» (Я. О. Пономарьов [119]), та в цьому процесі задіяні всі сторони особистості, а саме емоційно-вольова, пізнавальна та операційно-поведінкова (Р. Х. Шакуров [172]).

Як зазначають психологи, при виникненні психологічних бар'єрів актуалізуються та задіюються три важливих рівня психічного стану: емоційний, когнітивно-аналітичний, операційно-поведінковий. Зустрічаючись з психологічними бар'єрами, люди відчують складнощі не лише в емоційній сфері, коли проявляється емоційний компонент, але і в когнітивній та поведінковій, так як психологічний бар'єр являє собою триєдину структуру, яка проявляється в комплексі та в різних поєднаннях даних структур. Одночасно з емоційним компонентом психологічних бар'єрів діє когнітивно-аналітичний, тобто люди проводять аналіз та оцінку навчально-професійної діяльності, на підставі своїх власних, суб'єктивних критеріїв. У подальшому поєднання емоційного та когнітивно-аналітичного

компонентів призводять до відмови від діяльності, або до реалізації своїх можливостей у ній, тобто психологічні бар'єри починають проявлятися в поведінці людини. Закріплення психологічного бар'єру та вибір стратегії подолання психологічного бар'єру пов'язані з когнітивно-аналітичним компонентом. В залежності від того, яка оцінка процесу навчально-професійної діяльності та усвідомлення своїх мотивів поведінки, люди вибирають ту чи іншу стратегію поведінки: конструктивну чи деструктивну. На вибір стратегії впливають зовнішні та внутрішні чинники, тому вектор емоцій, в тому числі й агресивність, ригідність, тривожність, імпульсивність будуть направлятися або на самого себе, або на інших, в залежності від цього будуть виражені або емоційні бар'єри, або смислові бар'єри, бар'єри соціальні, кризи та творчості. Конструктивна стратегія буде вибиратися в разі усвідомлення емоційних переживань, прийняття ситуації та раціональної дії в ній. Деструктивна стратегія буде використовуватися людьми, якщо будуть виражені негативні емоційні переживання, завищена складність навчально-професійної діяльності, виражені мотиви уникнення або компенсації. Внаслідок цього починає знижуватися задоволеність життям, що призводить до відмови або ухилення від навчально-професійної діяльності, тобто до деструкції. Для конструктивного подолання психологічних бар'єрів необхідний ряд психологічних умов, які будуть забезпечувати успішність їх подолання. До психологічних умов у навчальній діяльності в юнацькому віці вчені відносять: формування емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта навчальної діяльності через усвідомлення власних емоційних переживань та зниження значущості ситуації невдачі в навчальній діяльності, прийняття «Образу-Я» як суб'єкта навчальної діяльності; формування адекватного уявлення про навчальну діяльність за допомогою зниження суб'єктивно завищеної складності навчальної діяльності, розвиток адекватної оцінки своїх можливостей, раціональної інтерпретації мотивів навчання; оволодіння засобами навчальної діяльності за допомогою активної взаємодії з суб'єктами навчальної діяльності, розвиток саморегуляції і самоконтролю.

Серед соціально-психологічних бар'єрів креативності особистості при роботі в групі вчені виокремлюють психологічну інерцію (звичка вирішувати завдання шаблоном шляхом), слабку асоціативність, низьку самооцінку творчих можливостей групи, тиск авторитетних творчих робіт в тій же області та конформізм членів групи з остраху критики і засудження [218]. Схиляння перед авторитетом, страх осуду та критичних зауважень підсилюють конформність й знижують рівень креативності групи. Рівень креативності групи буде вище та мати тенденцію до зростання при умові, що всі її члени будуть приймати, обговорювати та розділяти думки та позиції меншості. Так, вчені серед соціально-психологічних внутрішніх бар'єрів значну увагу приділяють саме виховним бар'єрами творчості, які характеризуються відсутністю мотивації розв'язувати творчу задачу, відсутністю бажання змагатися для досягнення високих результатів в творчій діяльності, страх робити щось нове.

О.О. Андронікова у своїй роботі виділяє перелік умов для формування стратегій конструктивного подолання психологічних бар'єрів, що виникають у навчальній діяльності [1]:

- створення умов для розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта діяльності за допомогою більшого розуміння своїх емоційних переживань і зниження важливості ситуації невдачі;
- твердження «Образу-Я» як суб'єкта активної соціально-корисної діяльності;
- формування правильного уявлення про саму діяльність з допомогою зменшення суб'єктивного уявлення про її складності;
- розвиток адекватного розуміння власних можливостей та доцільного трактування мотивів навчання;
- оволодіння способами та методами даної діяльності за допомогою активної взаємодії з суб'єктами;
- формування і розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю [1].

Розглядаючи підходи до вивчення проблеми роботи з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей слід зупинитися і на вивченні саме умов розвитку творчих здібностей у підлітків. В роботах С.М. Симоненко, Е.Б. Лебединського та ін. доведено, що саме оздоровчий період в дитячих рекреаційних закладах є найсприятливішим періодом для розвитку творчих здібностей у молодших підлітків [139, 68, 91, 143]. Це пов'язано з тим, що в новому середовищі молодші підлітки отримують нові враження, стають більш самостійними [72]. Саме в умовах рекреації у підлітків з'являється ситуація вільного вибору дій та вчинків, форм творчої діяльності, змінюється звичний спосіб життя і діяльності, що сприяють саморозвитку особистості та вимагає створення необхідних умов в рекреаційних закладах для творчого саморозвитку підлітка при мінімальному емоційно-психологічному дискомфорті. Активне спілкування дозволяє розкрити особистість в повній мірі. Саме під час відпочинку зменшується кількість регламентацій та створюється більше умов для стимулювання творчого розвитку дитини. Як зазначає С.М. Симоненко, саме в рекреаційний період школяр має можливість не тільки відпочити, набратися сил, оздоровитися, але й отримати нові стимули і настанови для свого саморозвитку, переосмислити певні етапи свого життєвого шляху, поставити перед собою нові завдання і відкрити нові перспективи своєї подальшої діяльності [143].

Сучасне інформаційне суспільство стимулює запит на прояв креативності. Креативність стає одним з найважливіших ресурсів протистояння викликам зовнішнього середовища [62]. Кроскультурні дослідження ставлять різні завдання, наприклад, виявлення співвідношення рівня розвитку культури і розвитку креативності дітей [215, 217, 232], вікових періодів розвитку і спаду креативності в різних культурах [194, 214, 224, 239].

Серед характеристик сімейного середовища, що сприяє розвитку креативності, найчастіше згадуються: гнучке структурування сімейних відносин, різні неузгоджені вимоги до дитини, і в той же час – увага, довіра,

у вигляді відсутності сильного контролю ззовні, заохочення творчої поведінки та нестандартності у вирішенні завдань [63, 216, 10, 120]. Крім сімейної ситуації креативним середовищем мікрорівня може стати простір навчання та діяльності.

Також, багато психологів вважають, що однією з головних перешкод для розкриття творчого потенціалу людини є стрес. Якщо нервова система людини перебуває у постійній напрузі, то творчі імпульси просто не можуть подолати цей потік турбот та переживань. Тому, перш ніж взятися за посилену роботу з розвитку творчих здібностей потрібно розслабитися.

Виділяються наступні психологічні бар'єри у творчій діяльності [111, 127, 72, 75, 128 та ін.]:

- конформізм – прагнення людини бути схожою на інших. Людина побоюється висловлювати власні ідеї через страх здатися смішною чи дурною. У проблемних ситуаціях вона воліє погоджуватися з іншими, йти слідом за їх ідеями, але не вступати з ними в конфронтацію;
- цензура – це другий бар'єр творчості, яка є як зовнішньою, так і внутрішньою. При цьому, внутрішня цензура більш сильно впливає на творчість в порівнянні із впливом зовнішньої. В цьому випадку людина свідомо або несвідомо пригнічує нетрадиційні або незвичайні думки;
- ригідність, або стереотипність думки, яка формується найчастіше під час навчання в школі або в процесі життєвого досвіду. Тобто, людина прагне вирішувати задачі звичним способом;
- егоцентризм думки, тобто нездатність людини перейти від однієї точки зору до іншої, більш широкої.

На нашу думку, стійкості до утворення психологічних бар'єрів особистості сприяє її психологічна захищеність, що пов'язується з визнанням безумовної цінності особистості, створенням середовища, в якому немає зовнішнього оцінювання, а також з розумінням та прийняттям особистості такою, якою вона є, співпереживанням їй. До того ж подолання психологічних бар'єрів потребує постійної роботи над собою та оволодіння

методами продуктивного мислення, які дозволяють вийти за рамки стереотипів та розвинути здібності до активного творчого пошуку.

Структура психологічного бар'єру, згідно з А.В. Массановим [87], охоплює психічні стани, які пов'язані з пасивністю мотиву, емоціями, несприятливими для перетворення мотиву у дієвий, браком раціональних доводів для активізації мотиву, неспроможністю вольовим зусиллям досягти дієвості мотиву. Означена структура дозволяє визначити напрямки для подолання і профілактики виникнення небажаних психологічних бар'єрів. Варіанти цих напрямків: посилити мотив, подолати страх, підвищити рівень необхідних знань, зробити вольове зусилля. Цінним є те, що для подолання бар'єру досить позитивної зміни навіть в одному з названих напрямів.

Отже, ми можемо говорити про те, що при розробці програми по роботі з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей молодших підлітків треба враховувати наступні їх групи.

1. Бар'єри, пов'язані з набутим досвідом (вузькість картини світу).
2. Індивідуальні творчі бар'єри (рівень інтелекту, розвиток критичного мислення, низька здатність до саморегуляції, неадекватна самооцінка, загальна пасивність).
3. Психологічні бар'єри у творчій діяльності (тривожність, страхи, сумніви, невпевненість, здивування та ін.).

З огляду на першу групу бар'єрів, завданням у тренінгу буде розширення картини світу для подальшого розкриття творчого потенціалу. В підлітковому віці розвиток переважно протікає в системі «дитина – суспільний дорослий», у якій відбуваються суттєві зміни мотиваційно-потребової сфери особистості. А також, провідна діяльність у цьому віці сприяє переходу до нової системи відносин із дорослими і однолітками [138], тобто підліток засвоює нові системи норм, цінностей, способів поведінки. І це призводить до того, що підліток намагається усвідомити власні особистісні якості та характерологічні особливості однолітків, усвідомити систему соціальних відносин, взаємодії та уміння враховувати соціальні

відносини [138]. Однак, як зазначають вчені у своїх дослідженнях, сучасні підлітки характеризуються недостатньою допитливістю, відсутністю ідеалів, фрагментарністю, небажанням отримувати нові знання про світ [138], не використовують засоби самопізнання, особливо рефлексію [34], сприйняттям світу як джерела насильства, постійним зануренням у віртуальну реальність, психічною напруженістю, яка пов'язана з негативною трансформацією сучасної сім'ї (зростання числа матерів-одиначок, неповних сімей, відсутність взаєморозуміння та спілкування в сім'ї), почуттям самотності, непотрібності в цьому світі [149, 66]. Все вищевказане впливає на формування картини світу в підлітковому віці та призводить до почуття тривоги та невпевненості.

Щодо другої групи бар'єрів у розвитку творчих здібностей у молодших підлітків, то завданням у тренінгу буде створення умов для розвитку творчих здібностей, розвитку адекватної самооцінки, формування активного ставлення до діяльності, розвиток здатності саморегулювання, самоврядування, самоконтролю, оволодіння прийомами самоорганізації. Так, К. Роджерс, П. Торренс та інші вказують на те, що для розвитку творчих здібностей необхідно створення креативного середовища, що стимулює їх розвиток та перешкоджає появі бар'єрів. Формування самооцінки у підлітковому віці значною мірою залежить від соціального середовища, насамперед – від середовища однолітків. Здатність підлітка до саморегуляції впливає на його характер [112].

Щодо третьої групи бар'єрів – психологічні бар'єри у творчій діяльності – то завданням тренінгу буде зниження рівня тривожності та страхів, сумнівів, підвищення впевненості та ін. Це зумовлено тим, що (за П. Торренсом [232]) негативний вплив на розвиток креативності та творчих здібностей мають прагнення підлітка досягти успіху та уникнути ризику, відповідати думці однолітків, а також впевненість дорослих, що прояв креативності – це відхилення від норми та, в свою чергу, батьки та оточуючі дорослі не дають можливість проявити ініціативу.

Отже, враховуючи результати дослідження, які представлені в розділі 2, а саме вивчення наявності психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків, які свідчать про можливість попередження та усунення психологічних бар'єрів у досліджуваних за умов покращення особистісних якостей. А також теоретичне вивчення природи психологічних бар'єрів та їх вплив на розвиток творчих здібностей дозволили визначити основні завдання програми роботи з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків :

1. Робота з емоційними бар'єрами у творчості (зниження рівня тривожності і страху, підвищення самооцінки і розвиток впевненості в собі, робота з сумнівами);

2. Робота з креативними бар'єрами (розвиток творчого мислення, розвиток адекватної самооцінки, підвищення почуття відповідальності);

3. Створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного та інтелектуального потенціалу молодшого підлітка [72].

Під час організації тренінгу були враховані: система психолого-педагогічного супроводу підлітків у рекреаційному закладі, напрямки діяльності педагогів-організаторів, які створюють також умови для розвитку творчих здібностей рекреантів. До таких умов відносяться відвідування підлітками творчих гуртків, конкурсів, різноманітних ігор, участь в концертах, дебатах.

В тренінгу були використані вправи з арт-терапії. Арт-терапія в роботі з підлітками використовується з метою подолання емоційних та поведінкових недоліків, а також в роботі з фізичними порушеннями.

Так, в рамках нашої програми по роботі з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків ми будемо використовувати такі форми і методи роботи: групова робота; елементи індивідуальної роботи; «Мозковий штурм»; групова дискусія; ігрова діяльність; тренінгові вправи; арт-терапія, казкотерапія, спільна творча діяльність.

Враховуючи все вищевикладене та виходячи з результатів емпіричного дослідження, розробка програми роботи з профілактики та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків відбувалась в чотири етапи:

1) *підготовчий етап* – вирішення організаційних питань, а саме: склад групи, її чисельність та вікові обмеження; кількість занять та їх тривалість. Нами була сформована група підлітків (18 досліджуваних), які мають низький рівень самооцінки впевненості у собі, високий рівень самооціночної та загальної тривожності, емоційно нестійкі, конфліктні, піддаються впливу оточуючих, низький та нижче середнього рівень розвитку творчих здібностей, а також високий рівень прояву психологічних бар'єрів. Розроблений тренінг відповідає віковій категорії – молодші підлітки 10-12 років. Чисельність тренінгової групи – не більше 12 рекреантів. Тренінг налічує 6 занять, тривалість кожного заняття 90-120 хвилин. Тренінг проводиться практичним психологом з групою молодших підлітків в рамках психологічного супроводу школярів в умовах рекреаційного закладу.

2) *діагностичний етап* – визначення рівня розвитку творчих здібностей у молодших підлітків та особливості прояву психологічних бар'єрів в їх розвитку. Підбір методів та методик корекційно-розвивальної програми, які відповідають меті дослідження. Основними напрямками роботи в рамках рекреаційного закладу є: підвищення самооцінки та впевненості в собі підлітка; вплив на зниження рівня самооціночної та загальної тривожності, а також робота зі страхами і сумнівами; робота з емоційною сферою і зняття емоційної напруги; розвиток творчих здібностей. Основними формами та методами роботи є «Мозковий штурм»; групова дискусія; ігрова діяльність; тренінгові вправи; психогімнастика, арт-терапія, казкотерапія, спільна творча діяльність. Тренінгові заняття розроблені з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей молодших підлітків.

3) *корекційно-розвивальний етап* – проведення розробленого тренінгу з молодшими підлітками, які мають психологічні бар'єри в розвитку творчих

здібностей, а саме: підвищення рівня самооцінки та впевненості в собі, зниження рівня тривожності, робота зі страхами і сумнівами; робота з емоційною сферою і зняття емоційної напруги; розвиток творчих здібностей.

4) *завершальний етап* – визначення ефективності розробленої програми і визначення рівня творчих здібностей та зменшення рівня прояву психологічних бар'єрів у молодших підлітків.

Розроблена програма роботи з профілактики та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків розрахована на українську вибірку. Проте, в подальшому перспективою виступає адаптація даної програми по роботі з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей з молодшими підлітками китайської вибірки з урахуванням одержаних результатів вивчення рівня розвитку творчих здібностей та психологічних бар'єрів. Адже рекреаційні заклади в КНР останнім часом є актуальними.

Так, під час розробки означеної схеми психологічного тренінгу було обрано спочатку більше 80 психологічних вправ. Для визначення їх ефективності щодо усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей та визначення найефективніших було проведено всі вправи з групами молодших підлітків 10-12 років. В первинній апробації тренінгових занять брали участь 72 молодші підлітки, які були поділені на шість груп: 1 група експериментальна – 12 молодших підлітків 10 років (6 хлопчиків та 6 дівчат); 2 група експериментальна – 12 молодших підлітків 11 років (6 хлопчиків та 6 дівчат); 3 група експериментальна – 12 молодших підлітків 12 років (6 хлопчиків та 6 дівчат); 4 група контрольна – 12 молодших підлітків 10 років (6 хлопчиків та 6 дівчат); 5 група контрольна – 12 молодших підлітків 11 років (6 хлопчиків та 6 дівчат); 6 група контрольна – 12 молодших підлітків 12 років (6 хлопчиків та 6 дівчат). З досліджуваними експериментальних груп було проведено протягом 21 дня всі вправи та після кожного заняття проводилась рефлексія з метою визначення ефективності та неефективності виокремлених вправ.

Після визначення сукупності найефективніших вправ для зниження рівня психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей було проведено розроблений тренінг з досліджуваними контрольних груп, а також діагностику до та після проведення тренінгу та визначено ефективність розробленого тренінгу.

Схему психологічного тренінгу з роботи щодо психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації подано в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Схема тренінгових занять

№ вправи	Структура заняття	Мета вправи	Час
Заняття 1. Мета: знайомство з учасниками тренінгової групи; створення правил групи та позитивної атмосфери в групі. Ознайомлення з планом тренінгових занять та формами і методами роботи.			
1.	Знайомство в групі	Знайомство, розвиток довіри та навичок спілкування	10 хв.
2.	Вправа «Правила групи»	Складання правил групи для продуктивної роботи під час тренінгу	10 хв.
3.	Вправа «Зустріч поглядами».	Розвиток навичок соціальної перцепції.	5 хв.
4.	Вправа «Наша група»	Установка на взаєморозуміння	20 хв.
5.	Вправа «Арка» (за А. Г. Грецовим).	Розвиток навичок генерації ідей в командній роботі, згуртування учасників тренінгу.	20 хв.
7.	Рефлексія. Ритуал прощання.		15 хв.
Заняття 2. Мета: згуртування групи, робота зі страхами та тривожністю, розвиток адекватної самооцінки, структурних компонентів творчих здібностей, робота з труднощами та бар'єрами креативності.			
1.	Ритуал привітання.		5 хв.

Продовження таблиці 3.1

№ вправи	Структура заняття	Мета вправи	Час
2.	Вправа «Крестворд» (за К. Фопелем).	Згуртування групи, прояв ініціативи, організаторській талант та сила уяви.	15 хв.
3.	Релаксаційна гра «Кульки».	Зняття тілесних зажимів.	10 хв.
4.	Вправа «Чудо-стіл».	Стимуляція творчої роботи в групі з допомогою гри та імпровізації; заохочення невимушеності; розвиток творчих здібностей.	15 хв.
5.	Вправа «Картки на спині». (за Н.В. Старинською).	Аналіз труднощів та бар'єрів у прояві креативності.	20 хв.
6.	Рефлексія Ритуал прощання.		10 хв.
Заняття 3. Мета: розвиток почуття прийняття себе та інших, розвиток адекватної самооцінки, зниження рівня тривожності, розвиток впевненості, розвиток структурних компонентів творчих здібностей.			
1.	Ритуал привітання.		5 хв.
2.	Вправа «Комплімент»	Розвиток комунікативних навичок	10 хв.
3.	Вправа «Самого себе любити»	Підвищення самооцінки, розвиток навичок поважати та приймати себе.	20 хв.
4.	Вправа «Формула мене» (за Н.В. Старинською).	Розвиток творчого мислення, формування навичок творчої самопрезентації.	15 хв.
5.	Вправа «Захисний амулет» (Е.С Бекетова., Ю.О Сердюк, Л.В. Шапка).	Зниження психоемоційної напруги.	20 хв.
6.	Рефлексія Ритуал прощання.		10 хв.

Продовження таблиці 3.1

№ вправи	Структура заняття	Мета вправи	Час
Заняття 4. Мета: зниження рівня тривожності та страхів, розвиток впевненості у собі, розвиток структурних компонентів творчих здібностей.			
1.	Ритуал привітання. «Якого кольору твій настрій зараз?»		5 хв.
2.	Вправа «Стаканчик».	Зняти емоційну напругу; полегшити входження в груповий тренінг; підтримати відкрите вираження позитивних емоцій; сприяти розвитку нестандартного творчого мислення учасників.	15 хв.
3.	Вправа «Дюжина». (за А.Г. Грецовим)	Тренування навичок впевненої поведінки в ситуаціях, коли треба швидко реагувати.	15 хв.
4.	Вправа «Рефреймінг»	Зниження рівня тривожності, сумніву, подолання залежної поведінки. Розвиток творчого мислення	25 хв.
5.	Вправа «Плутанина».	Засвоїти активний стиль спілкування та розвинути в групі відносини партнерства.	10 хв.
6.	Рефлексія Ритуал прощання.	Обмін в колі емоціями, почуттями, враженнями, побажаннями.	10 хв.
Заняття 5. Мета: підвищення самооцінки та розвиток впевненості у собі, розвиток структурних компонентів творчих здібностей.			

Продовження таблиці 3.1

№ вправи	Структура заняття	Мета вправи	Час
1.	Ритуал привітання.		5 хв.
2.	Вправа «Багатоніжка» (за А.Г. Грецовим).	Розминка, тренування впевненої поведінки при необхідності координувати діяльність	15 хв.
3.	Вправа «Ситуації».	Тренувати рухливість мислення як фактор креативної поведінки; стимулювати нестандартний підхід до вирішення проблеми.	15 хв.
4.	Вправа «Проблеми, проблеми».	Розвинути в учасників тренінгу спонтанну та органічну реакцію на подію; стимулювати нестандартний підхід до вирішення проблеми.	15 хв.
5.	Вправа «Друкарська машинка».	Розвиток уваги членів групи один до одного, зосередження всіх учасників на одній колективній меті.	15 хв.
6.	Рефлексія Ритуал прощання.	Обмін в колі емоціями, почуттями, враженнями, побажаннями.	10 хв.
Заняття 6. Мета: розвиток творчих здібностей та подолання психологічних бар'єрів; закріплення навичок, набутих під час тренінгу та можливість їх використання в інших умовах.			
1.	Ритуал привітання.		5 хв.
2.	Вправа «Чомучки».	Інтелектуальна розминка, тренування швидкості мислення.	15 хв.
3.	Вправа «Корона впевненості».	Розвиток творчих здібностей, впевненості та вміння демонструвати себе.	15 хв.

Продовження таблиці 3.1

№ вправи	Структура заняття	Мета вправи	Час
4.	Вправа «Малюнки з продовженням».	Отримання зворотного зв'язку.	20 хв.
5.	Завершення тренінгу.	Обмін в колі емоціями, почуттями, враженнями, побажаннями. Підведення підсумків всіх минулих занять. Прощання.	20 хв.

Після проведення корекційно-розвивальної роботи з молодшими підлітками 10-12 років в умовах рекреаційного закладу проводиться повторна діагностика для визначення змін в рівні прояву показників психологічних бар'єрів та рівня розвитку творчих здібностей у рекреантів.

3.2. Аналіз результатів діагностики після апробації психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків української вибірки

З метою вивчення ефективності використання розробленої програми психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації нами було проведено апробацію даного тренінгу. В апробації брали участь молодші підлітки, у яких був виявлений високий рівень вираженості психологічних бар'єрів, що проявляється в невпевненості в собі, високому рівні самооціночної та загальної тривожності, наявності різних страхів, емоційній напрузі, конфліктності, низький рівень розвитку творчих здібностей. Було виділено дві групи досліджуваних: контрольна та експериментальна. В кожную групу входила однакова кількість досліджуваних – 12 молодших підлітків. Групи: 1 група (експериментальна)

– 12 молодших підлітків 10-12 років; 2 група (контрольна) – 12 молодших підлітків 10-12 років.

У повторній діагностиці були використані наступні методики: методика самооцінки впевненості в собі, методика Г.М. Прихожан, методика «Неіснуюча тварина», методика П. Торренса (див. табл. 3.2).

Результати порівняльного аналізу за методикою Г.М. Прихожан та самооцінки впевненості в собі у молодших підлітків до і після проведення тренінгу представлені в таблиці 3.2 та на рис. 3.1.

Таблиця 3.2.

Загальний рівень показників тривожності та самооцінки впевненості в собі у молодших підлітків експериментальної та контрольної груп до і після проведення тренінгу

Групи досліджуваних (n=12)		Шкільна тривожність		Самооціночна тривожність		Міжособистісна тривожність		Загальна тривожність		Самооцінка впевненості у собі	
		До	Після	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після
Експериментальна група	X_{cp}	6,9	6,5	7,5	6,7	7,3	6,8	7,2	6,5	9,2	10,3
	t	1,8		2,65*		2,3*		2,78*		2,9**	
Контрольна група	X_{cp}	5,7	5,7	6,2	6,1	6,0	6,2	5,96	5,8	11,3	11,2
	t	1,24		1,56		1,3		1,4		0,95	

Результати таблиці 3.2 свідчать про зміни в оцінках показників тривожності у молодших підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу на рівні X_{cp} . Так, за методикою Г.М. Прихожан у досліджуваних експериментальної групи ми можемо спостерігати зниження

оцінок за показниками самооціночної тривожності (з $X_{\text{ср}} = 7,5$ до $X_{\text{ср}} = 6,7$), міжособистісної тривожності (з $X_{\text{ср}} = 7,3$ до $X_{\text{ср}} = 6,8$) та загальної тривожності (з $X_{\text{ср}} = 7,2$ до $X_{\text{ср}} = 6,5$) після проведення психологічного тренінгу. У повторній діагностиці рівня тривожності у досліджуваних контрольної групи відмінності в оцінках видів тривожності не виявлено.

Для визначення достовірності відмінності оцінок за показниками тривожності нами був використаний t-критерій Стюдента.

Визначено статистично значущі відмінності між оцінками в роботах молодших підлітків експериментальної групи за показниками самооціночної тривожності ($t = 2,65$, при $t_{\text{кр}} = 2,18$, $p < 0,05$), міжособистісної тривожності ($t = 2,3$, при $t_{\text{кр}} = 2,18$, $p < 0,05$), загальної тривожності ($t = 2,78$, при $t_{\text{кр}} = 2,18$, $p < 0,05$), тобто ми можемо говорити про зниження рівня самооціночної та міжособистісної тривожності, а також загальної тривожності після проведення розробленого тренінгу. Це виступає умовою зниження вираженості психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей досліджуваних.

В роботах підлітків статистично незначущими є різниці між оцінками за показником шкільної тривожності експериментальної групи ($t = 1,8$, при $t_{\text{кр}} = 2,05$, $p < 0,05$), тобто не відбулося зниження рівня шкільної тривожності, що обумовлено не використанням завдань у тренінгу на роботу з даним показником.

Вивчено результати впливу розробленого тренінгу на розвиток впевненості в собі у молодших підлітків експериментальної групи за допомогою методики самооцінки впевненості в собі (див. табл. 3.2). Виявлено, що у досліджуваних експериментальної групи відбулися зміни в рівні показника впевненості у собі, а саме відбулося зростання оцінок цього показника (з $X_{\text{ср}} = 9,2$ до $X_{\text{ср}} = 10,3$). Однак, таких змін не спостерігається в оцінках підлітків контрольної групи (з $X_{\text{ср}} = 11,3$ до $X_{\text{ср}} = 11,2$), що вказує на відсутність змін даного показника.

Для підтвердження отриманих результатів було використано критерій Стюдента і виявлено статистично значущі відмінності в оцінках за показником впевненості в собі у представників експериментальної групи ($t = 1,8$, при $t_{кр} = 2,18$, $p < 0,05$), чого не спостерігається у представників контрольної групи ($t = 1,8$, при $t_{кр} = 2,18$, $p < 0,05$).

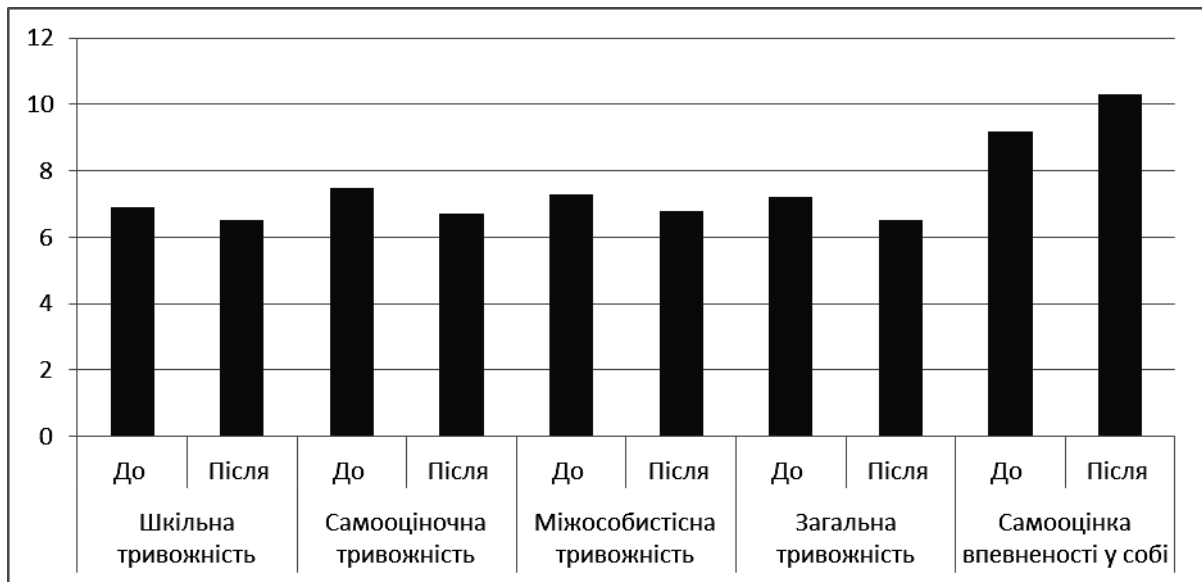

Рис. 3.1. Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня тривожності та самооцінки впевненості в собі у молодших підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу.

Також, після проведення тренінгу нами було використано проєктивну методику «Неіснуюча тварина» в роботі з молодшими підлітками експериментальної та контрольної груп. Порівняльний аналіз одержаних робіт до і після проведення тренінгу у досліджуваних експериментальної групи дозволив виявити підвищення рівня впевненості у собі, рівня самооцінки, зниження рівня страху та легкості їх виникнення, недовіри та тривоги, деяке зниження конформізму та банальності, збільшення рішучості та прояв творчого підходу до вирішення завдання після проведення тренінгу. Про це свідчать зміни таких показників методики як: 1) положення рисунка на листі: до тренінгу у 75% молодших підлітків експериментальної групи

зображення неіснуючої тварини були розміщені внизу листа та й зміщені вліво, після тренінгу таке розташування рисунків виявлено лише у 43% досліджуваних; 2) у 90% досліджуваних експериментальної групи в первинній діагностиці голови тварин були повернуті вліво, після тренінгу – такі показники залишились у 52% досліджуваних; 3) знизилась кількість досліджуваних, в яких у малюнках у тварин були відкриті роти та затушовані (з 83% до 49%); 4) після тренінгу в малюнках досліджуваних спостерігається різноманіття в створенні опорної частини тварин (до тренінгу – у 22%, після тренінгу – у 57%); 5) зменшилась кількість використання шипів в малюнках, захисту, який спрямований донизу; 6) відбувся перехід від інфантильних назв до більш нестандартних та творчих.

Проте виявлені деякі зміни в малюнках у досліджуваних контрольної групи, які пов'язані зі зниженням рівня тривоги та тривожності, рівня прояву страхів та побоювань, підвищення рівня самооцінки та впевненості. Але це пов'язано з тим, що всі школярі, які відпочивають у таборі отримують психологічний супровід з боку кваліфікованих психологів.

Для визначення змін в показниках творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної та контрольної групи було використано методику П.Торренса (див. табл.3.3 та рис. 3.2).

З результатів таблиці 3.3. видно, що є зміни в оцінках показників структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної групи в порівнянні з оцінками молодших підлітків контрольної групи, а саме: у досліджуваних експериментальної групи відбувається зростання рівня розвитку візуальної продуктивності (з $X_{cp}=0,41$ до $X_{cp}=0,56$), конструктивної активності (з $X_{cp}=1,20$ до $X_{cp}=1,34$), вербальної (з $X_{cp}=0,81$ до $X_{cp}=0,87$) та візуальної оригінальності (з $X_{cp}=0,45$ до $X_{cp}=0,51$). Проте значних змін в оцінках за даними показниками в роботах молодших підлітків контрольної групи не виявлено (з $X_{cp}=0,45$ до $X_{cp}=0,47$; з $X_{cp}=1,30$ до $X_{cp}=1,32$; з $X_{cp}=0,79$ до $X_{cp}=0,80$; з $X_{cp}=0,42$ до $X_{cp}=0,40$).

Одержані результати, які представлені на рис 3.3, за показниками структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу свідчать про зростання рівня розвитку структурних компонентів означених здібностей.

Таблиця 3.3.

Загальний рівень показників структурних компонентів творчих здібностей молодших підлітків експериментальної та контрольної групи до і після проведення тренінгу

Групи підлітків (N=12)		Показники									
		Продуктивність висунення візуальних гіпотез		Конструктивна активність		Категоріальна гнучкість		Вербальна оригінальність		Візуальна оригінальність	
		До	Після	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після
Контрольна група	X_{cp}	0,41	0,56	1,20	1,34	0,32	0,33	0,81	0,87	0,45	0,51
	t	2,34*		3,72**		0,65		2,03		2,06	
Експериментальна група	X_{cp}	0,45	0,47	1,30	1,32	0,30	0,30	0,79	0,80	0,42	0,40
	t	1,04		1,72		0,05		0,40		0,36	

Встановлено, що є статистично значущі відмінності між оцінками за показниками продуктивності висунення візуальних гіпотез ($t=2,34$, при $t_{кр}=2,18$, $p<0,05$) та конструктивної активності ($t=3,72$, при $t_{кр}=3,06$, $p<0,01$) у молодших підлітків експериментальної групи. Також відмінності в оцінках спостерігаються за показниками вербальної та візуальної оригінальності ($t=2,03$, $t=2,06$, при $t_{кр}=2,18$, $p<0,05$), проте вони не значущі.

Отже, проведений порівняльний аналіз отриманих результатів діагностики молодших підлітків контрольної та експериментальної груп дозволяє говорити про зниження рівня тривожності та страхів, недовіри та конформізму; підвищення рівня самооцінки та впевненості й, відповідно, невіліюванню психологічних бар'єрів, рішучості та прояву творчого підходу до вирішення завдання; зростання рівня продуктивності та оригінальності в експериментальній групі після проведення розробленого нами тренінгу.

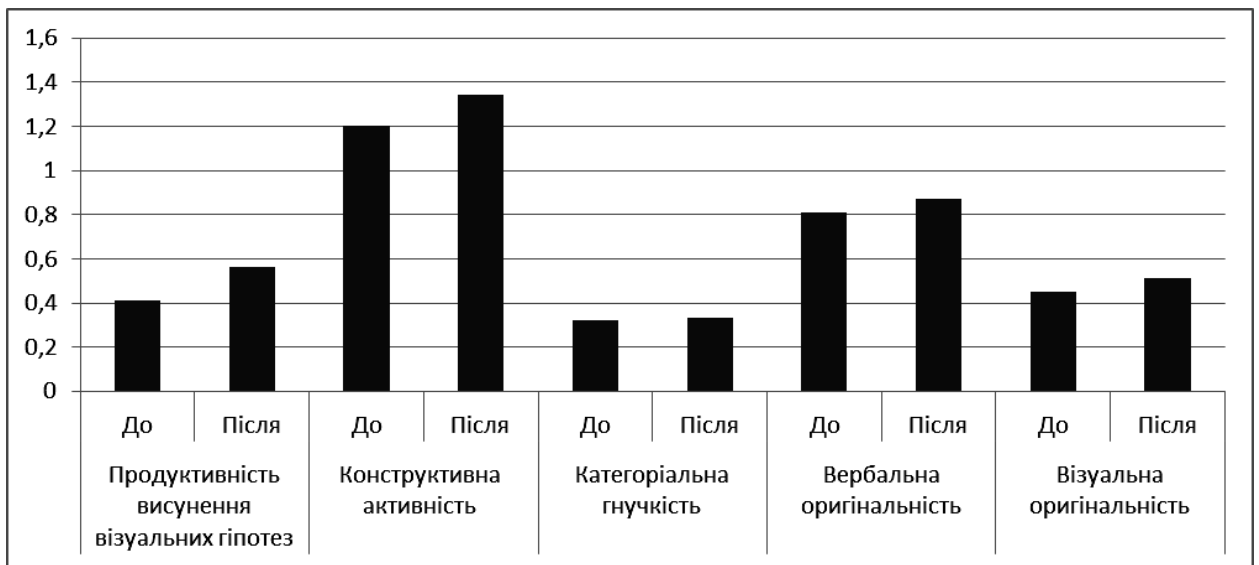

Рис. 3.2. Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня розвитку структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу.

Висновки до розділу 3

1. Розроблено та апробовано програму психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації. Розроблений тренінг спрямований на підвищення самооцінки та впевненості в собі підлітка; вплив на зниження рівня самооціночної та загальної тривожності, а також робота зі страхами та сумнівами; робота з емоційною сферою та зняття емоційної напруги; розвиток творчих здібностей. Тренінг складається з 6

занять, тривалість кожного 90-120 хвилин, що відповідає умовам рекреаційної установи.

2. Проведено порівняльну діагностику рівнів прояву тривожності та страхів, впевненості у собі та самооцінки, а також особливостей розвитку структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу. Виявлено, що відбулося зниження рівня самооціночної, міжособистісної та загальної тривожності, зниження рівня прояву страхів та невпевненості, конформізму та недовіри, підвищення рівня впевненості в собі та самооцінки, а також зростання рівня розвитку структурних компонентів творчих здібностей у молодших підлітків експериментальної групи після проведення тренінгу. Встановлені статистично значущі відмінності в оцінках показників самооціночної, міжособистісної та загальної тривожності, а також впевненості в собі, продуктивності висунення візуальних гіпотез та конструктивної активності у молодших підлітків експериментальної групи до і після тренінгу, що підтверджує положення про ефективності використання розробленої програми психологічного тренінгу з профілактики виникнення та усунення психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації.

У третьому розділі використано літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [4, 10, 15, 16, 18, 28, 34, 60, 62, 63, 66, 68, 70, 85, 87, 91, 107, 108, 119, 120, 129, 132, 137, 139, 143, 150, 165, 169, 194, 207, 214, 215, 217, 224, 232, 239, 240].

Матеріали третього розділу дисертації висвітлено в публікаціях автора: [71, 72, 77, 78].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведені теоретичні узагальнення, а також емпіричне вирішення проблеми подолання психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків на рівні уточнення теоретико-методологічних підходів до пізнання предмету дослідження; порівняння українських молодших підлітків з китайськими за особливостями прояву психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей; створення та впровадження системи розвивально-тренінгових вправ для подолання психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей молодших підлітків.

1. Встановлено, що психологічний бар'єр у розвитку творчих здібностей молодших підлітків є складним психічним станом особистості, що блокує можливість подолання певних як зовнішніх так і внутрішніх перешкод під час пошуку та здійснення необхідних креативних дій в тій чи іншій творчій діяльності. Серед чинників які ускладнюють цей пошук є: недостатня зацікавленість у розвитку творчих здібностей, емоційний стан, який заважає розвитку цих здібностей, стан розгубленості, викликаний відсутністю необхідної інформації, а також стан, пов'язаний зі слабкістю вольової саморегуляції.

2. Показано, що творчі здібності можуть детермінуватися когнітивними особливостями особистості. А саме такими проявами креативності як продуктивність, конструктивність, активність, категорійна гнучкість, візуальна оригінальність та вербальна оригінальність. Крім цього, творча діяльність може також залежати від особистісних характеристик, серед яких особливо важливими для прояву творчих здібностей є спрямованість на творчість та емоційно-вольові особливості особистості.

3. Виявлено, що цілеспрямоване дослідження психологічних бар'єрів, які гальмують розвиток творчих здібностей у молодших підлітків, може бути розбито на три етапи: підготовчий, психодіагностичний та розвивальний. Крім того, для отримання поглибленого розуміння творчих здібностей,

психологічних бар'єрів у їх розвитку та індивідуально-особистісних характеристик молодших підлітків використовуються три комплекси методів

4. Виявлено, що рівень розвитку креативності як якості особистості є вищим у молодших підлітків з китайської вибірки порівняно з молодшими підлітками з української вибірки. Серед структурних компонентів творчих здібностей вищий рівень продуктивності, конструктивної активності та вербальної оригінальності у молодших підлітків з української вибірки. Однак, у досліджуваних молодших підлітків китайської вибірки віком 10-12 років спостерігається вищий рівень розвитку візуальної оригінальності та категоріальної гнучкості.

5. Встановлено, що 26% досліджуваних молодших підлітків з української вибірки мають психологічні бар'єри, що заважають розвитку їх творчих здібностей, які обумовлені особистісними особливостями. Водночас, у китайських досліджуваних цей показник склав 20,5%. Серед найбільш виражених в українській вибірці виступили невпевненість у собі, незацікавленість, різні види страху, небажання ризикувати та інші. У китайських молодших підлітків це незацікавленість, страх невдачі у школі, небажання ризикувати та інші.

6. Встановлено взаємозв'язок між показниками творчих здібностей та індивідуально-особистісних особливостей молодших підлітків у віці 10 років, зокрема, з екстраверсією, впевненістю у собі, емоційною стійкістю, розсудливістю, сміливістю та нервовою врівноваженістю. Виявлено, що психологічні бар'єри, які часто зустрічаються у молодших підлітків у віці 10 років, можуть виникати внаслідок високої сумлінності, шкільної та загальної тривожності. У молодших підлітків у віці 11 років виявлено тісний зв'язок між показниками творчих здібностей та самоконтролем, практичністю, оптимізмом, екстраверсією, впевненістю у собі, сміливістю та креативним середовищем. Психологічні бар'єри, які перешкоджають розвитку творчих здібностей у молодших підлітків у віці 11 років, пов'язані з їх сумлінністю, невпевненістю у собі, мрійливістю, шкільною, самооціночною,

міжособистісною та загальною тривожністю. У підлітків у віці 12 років спостерігається зростання рівня розвитку творчих здібностей при вираженій нервовій врівноваженості, високому рівні самоконтролю та емоційній стійкості. Зазначено, що особистісні особливості, які заважають розвитку творчих здібностей у підлітків у віці 12 років, включають емоційну нестійкість, розсудливість, інтроверсію, невпевненість у собі та песимізм.

7. Встановлено, що у розвитку творчих здібностей молодших підлітків існують психологічні бар'єри, що проявляються у низькій зацікавленості, негативних емоційних станах, сумнівах, недостатній вольовій саморегуляції поведінки.

8. Розроблено та апробовано систему психологічних тренінгів з метою подолання психологічних бар'єрів, що перешкоджають розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. Апробація запропонованої системи в певній мірі сприяла зниженню негативних проявів особистісних особливостей, що пов'язані з виникненням психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей. Крім того, вона допомогла підвищити рівень креативності досліджуваних. Ця система спрямована на підвищення мотивації розвитку, адекватного емоційного та раціонального оцінювання ситуацій, а також на поліпшення рівня вольової саморегуляції. Виявлено, що застосування визначених заходів призвело до зниження різних страхів, пов'язаних із залученням до творчої діяльності, що сприяє розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. Перспективною на майбутнє є розробка системи психологічного супроводу для китайських молодших підлітків, які зазнають психологічних бар'єрів у розвитку творчих здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андронникова О. О. Психолого-педагогическая поддержка межличностного взаимодействия подростков, направленная на преодоление психологических барьеров в общении. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskaya-podderzhka-mezhlichnostnogo-vzaimodeystviya-podrostkov-napravlenная-na-preodolenie-psihologicheskikh>
2. Анохін Є. В. Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток : монографія / Є. В. Анохін, В. О. Бедлінський, О. І. Бедлінський, М. Й. Боришевський, С.В. Гальцова; ред.: Г. Є. Улунова; Сум. держ. пед. ун-т ім. А.С. Макаренка. Суми : Мрія, 2014. 402 с.
3. Балл Г. О., Бастун М. В., Видра О. Г., Волошко Н. І., Гридковець Л. М. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: навч.-метод. посібник / ред. В. В. Рибалка. Київ: ІПППО АПН України, 2005. 298 с.
4. Балл Г.О., Бастун М.В., Гордієнко В.І., Красильникова Г.В., Красильников С.Р. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навч. посіб. Хмельницький: ТУП, 2001. 330 с.
5. Барко В. І., Тютюнников А. М. Як визначити творчі здібності дитини? Київ: Україна, 1991. 76 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: навч. метод, посіб. : У 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 342 с.
7. Бех И. Д. Нравственность личности: стратегия становления. Ровно : РИО управления по печати, 1991. 146 с.
8. Беленька Г. Творчо спрямована особистість народжується в грі. *Дошкільне виховання* : наук.-метод. журнал МОН України для педагогів і батьків. 2020. № 4. С. 3-6.
9. Боднар О. С. Психологічні бар'єри та інерційність в організації контролю у загальноосвітньому навчальному закладі. *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з

- міжнар. участю / уклад. В. Є. Кавецький, А. В. Вихрущ, О. Я. Жизномірська [та ін.]. Тернопіль: Тайп, 2017. С. 24-28.
- 10.Божок Т. В. Творче самовираження як процес розкриття духовно-творчого потенціалу підлітків. Музична та хореографічна освіта в контексті культурного розвитку суспільства : матеріали і тези III Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студ., (13-14 жовт. 2017 р.). Т. 2. С. 18-20.
 - 11.Боришевский М. И. Психологические особенности самосознания подростков. Киев: 1980. 168 с.
 - 12.Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения. школьников : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / КГПИ им. М.П.Драгоманова. Київ, 1992. 77 с.
 - 13.Бурлачук Л. Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження. *Психологія і суспільство* : укр. теорет.-методол. соціогуманіт. часопис. 2014. № 4. С. 85-105.
 - 14.Буш Г. Диалектика и творчество. Рига: Автос, 2005. 318 с.
 - 15.Ватанабе К. Учимся решать проблемы: простая книга для умных людей. К.: Companion Group, 2013. 144 с.
 - 16.Вдовіченко О. В. Корегування стресових станів в умовах рекреаційних закладів у підлітків. *Наука і освіта*. 2016. №9. 23-28.
 - 17.Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія як аналогова модель психологічного супроводу. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2013. № 7-8. С. 136-145.
 - 18.Власова О. І. Соціальна креативність як феномен буденної та наукової психології. *Наука і освіта*. 2007. № 4-5. С. 21-24.
 - 19.Вовк Н.П. Детермінанти бар'єрів професійного саморозвитку курсантів – майбутніх працівників ДСНС України в умовах ВНЗ. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 2. С. 31–36.
 - 20.Воронюк І. В. Психологічні і методичні аспекти підготовки учнів до творчої життєдіяльності та активної взаємодії з вчителем. *Практична психологія та соціальна робота* : наук.-практ. та освіт.-метод. журнал. 2013. № 4. С. 12-21.

21. Воспитание гуманных чувств у детей / под ред.: Л.Н. Лроколиенко, В. К. Котырло. К. : Рад. школа, 1987. 174 с.
22. Гера Т.І. Діагностика творчих ресурсів особистості педагога. *Психологія і особистість*. 2012. № 2. С. 128-141.
23. Гергель Є. Л. Вікова динаміка розвитку креативних здібностей. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / За ред. академіка С. Д. Максименка. К.: Главник, 2005. Вип. 26: У 4 томах. Т. 1. С. 342-349.
24. Гергель Є. Л. Креативність як проблема творчості. *Вісник Харківського університету*. Харків, 1999. № 460. С. 29-33.
25. Гергель Є. Л. Розвиток креативних здібностей у підлітків. *Проблеми загальної і педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка. АПН України* / За ред. академіка С. Д. Максименка. К., 2001. Т. 4. Ч. 2. С. 80-85.
26. Гергель Є. Л. Сучасний стан вивчення проблеми креативності в зарубіжній та вітчизняній психології. *Вісник Харківського університету*. Харків, 2001. № 517. С. 26-31.
27. Гільбух Ю. З. Розумово обдарована дитина: психологія, діагностика, педагогіка / пер. з рос. Київ: Віпол, 1993. 75 с.
28. Гірняк А., Васильків О. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Психологічні перспективи*. Вип. 33. 2019. С. 79-90.
29. Гнатко М. М., Тракало М. І. Проблема формування цінностей та ціннісних орієнтацій молоді. *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (04 черв. 2021 р.). Львів : Львів. ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2021. С. 11-15.
30. Гнатко М. М., Стасишин Г. Г. Теоретико-психологічні засади профорієнтаційної роботи психолога в школі. *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовт. 2020 р.). Львів : Львів. ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2020. С. 32-37.

- 31.Гнатко М. М., Яворівська Ю. І. Психологічні шляхи формування самоставлення в контексті психологічної адаптації особистості. *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовт. 2020 р.). Львів : Львів. ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2020. С. 66-73.
- 32.Грек О. М., Нестерова О. В. Особливості психологічного супроводу тривожних молодших школярів із неповних сімей в умовах рекреації. *Наука і освіта*. 2016. № 9. 47-51.
- 33.Грись А. М. Психологічні бар'єри студентів у процесі їх підготовки до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми. Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка]. Т. XVI. Ч. 2. К. : Гнозис, 2014. С. 289–298.
- 34.Грись А.М. Теоретико-методологічні засади підготовки психологів до роботи з дезадаптованими неповнолітніми : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2014. 448 с.
- 35.Губенко О. В. Формування у старшокласників готовності до вибору професій у сфері творчої технічної діяльності (психологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1998. 24 с.
- 36.Губенко О.В. Інтегративний підхід до вивчення і розвитку творчих здібностей школярів: методичний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2020. 161 с.
- 37.Гуляєва А.С. Роль системи переконань у житті особистості. Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН Україн. Випуск 36. Кам'янецьПодільський: Аксіома, 2017. С. 31–40.
- 38.Дардан Т. С. Комплексні, інтегровані уроки як засіб розвитку креативності школярів. Урок читання та театрального мистецтва в початковій школі. Обдарована дитина : наук.-попул. освіт.-попул. журнал. 2013. № 5. С. 17-21.

- 39.Дегтяренко Т.Психофізіологія індивідуальних відмінностей. Історичні концепції. *Наука і освіта*. 2020. № 3. С. 64 -73.
- 40.Диагностика личностной креативности (Е.Е.Туник) / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М., 2002. С.59 - 64.
- 41.Дмитрієва С. М., Король Л. М., Максимець С. М., Бутузова Л. П., Дубравська Н. М., Мачушник О. Л., Сидоренко Н. І. Особистість: практичні засади вивчення. Навчально-методичний посібник. Житомир, 2011. 378 с.
- 42.Донченко Е. А. Личность, конфликт, гармония / Е.А.Донченко, Т. М. Титаренко. К., 1987. 85 с.
- 43.Дружинин В. Н. Психология творчества. *Психологический журнал*. Т. 26, №5. 2005. С. 101-109.
- 44.Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
- 45.Зінченко О.В. Розвиток поняттєвого мислення підлітків у процесі інтернет-спілкування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2016. 239 с.
- 46.Истратова О. Н., Эксакусто Т. В. Тест вербальной креативности (RAT) С. Медника. Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 82-91.
- 47.Іваницька Л. Я. Спілкування людей. Типи спілкування. *Основи здоров'я : наук.-метод. журнал*. 2014. № 5. С. 31-34.
- 48.Казанжи М.Й. Значення фасилітації в успішній адаптації. *Наука і освіта*. 2017. №7. 142-146.
- 49.Кайзерова А. Психологічні бар'єри тренувальної та змагальної діяльності спортсменів з художньої гімнастики. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія, № 3 (52). 2022. С. 51-55. URL: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.3.7>
- 50.Кадиевская И. А. Девиантность творчества в образовании : монография / И. А. Кадиевская, Е. В. Каранфилова ; Одес. гос. акад. стр-ва и архитектуры. Одеса : ВМВ, 2013. 199 с.

- 51.Каранфилова Е. В. Креативные стратегии в моделировании творческой деятельности как базис личностного саморазвития. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. № 1. С. 67-71.
- 52.Карпенко В. В. Психологічні засоби стимуляції творчості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна: зб. наук. праць; гол. ред. М. Й. Варій. Львів: ЛьвДУВС, 2010. Вип. 2. С. 66–79.
- 53.Карпенко Н. А. Зміст та структура творчого потенціалу особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна: зб. наук. праць; гол. ред. В. Середа. Львів: ЛьвДУВС, 2014. Вип. 1. С. 52–65.
- 54.Керол Дук. Налаштуйся на зміни. Нова психологія успіху / перекл. з англ. Юлії Кузьменко. Київ: «Наш формат», 2017. 304 с.
- 55.Коваленко А. Б. Психологія розуміння. Київ: Геропринт, 1999. 84 с.
- 56.Когут О. О. Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Ун-т Григорія Сковороди. Переяслав, 2021. 47 с.
- 57.Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей. *На вчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. К.: Радянська школа, 1989. С. 307–373.
- 58.Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /За ред. Л. М.Проколієнко. К.: Рад. Школа, 1989. 608 с.
- 59.Котляр Н.П. Діагностика і розвиток особистості учня в ліцеї. *Обдарована дитина*. 2007. № 2. С. 13-14.
- 60.Креативные стратегии в моделировании творческой деятельности как базис личностного саморазвития. *Наукове пізнання: методологія та технологія* : наук. журнал. 2014. № 1. С. 67-71.
- 61.Кузнецова О.В. Ціннісні орієнтації інноваційної особистості. *Габітус*. 2020. №19/20. С. 133-139.
- 62.Кузикова С. Б. Основы возрастной психокоррекции. Сумы : СДПУ, 2001. 316 с.

- 63.Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Е. И. Кульчицкая, В. А. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 316 с.
- 64.Кульчицька О. І. Складові біографії творця. *Обдарована дитина*. 1998. № 3. С. 27-32.
- 65.Кучеренко М. Обдарованість - виявити, зрозуміти, підтримати. *Музичний керівник* : щомісяч. спеціаліз. журнал. 2018. № 2. С. 4-13.
- 66.Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків. *Психологія і особистість*. 2013. № 1. С. 59-75.
- 67.Левус Н. І. Креативність осіб з різним рівнем саморегуляції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки», 2020. Випуск 2. С. 29–36.
- 68.Лебединський Е. Б. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу особистості школяра в умовах рекреації : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2016. 214 с.
- 69.Ліпатнікова С. В. Творча діяльність учнів у навчальному процесі - шлях до розкриття обдарованості. *Зарубіжна література в школах України* : всеукр. щомісяч. наук.-метод. журнал. 2014. № 2. С. 21-28.
- 70.Ломброзо Ч. Геніальність і божевільня: Паралель між великими людьми і божевільними. К.: Україна, 1995. 276 с.
- 71.Лю Янь. До проблеми дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. *Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства* : збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (9 - 10 вересня 2016 року). Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович. 2016. С. 151-154.
- 72.Лю Янь. До проблеми роботи з психологічними бар'єрами в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості*. Зб. наук. праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 26-27 вересня 2019 р.) [Електронний ресурс] / ред. колегія: О. Є. Блинова, Н. І.

- Тавровецька (відп. за випуск). Херсон: ФОП Вишемирський В. С. 2019. С. 180-184.
73. Лю Янь. Личностная основа общих творческих способностей. *Наука і освіта*. 2018. №1. С. 71-76.
74. Лю Янь. Особливості прояву психологічних бар'єрів в розвитку креативності молодших підлітків. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022, № 4 (48). С. 229-234. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/jornal/74>
75. Лю Янь. Порівняльний аналіз розвитку творчих здібностей і вираженості психологічних бар'єрів у молодших підлітків України та Китаю. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології: Т. 12. Психологія творчості». 2019. Випуск 26. С. 157-166.
76. Лю Янь. Проблема дослідження психологічних бар'єрів в розвитку творчих здібностей у молодших підлітків в умовах рекреації. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. Том 39. № 1. С. 77-83.
77. Лю Янь. Психологические барьеры в развитии творческих способностей младших подростков в рекреационный период. *Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конференції 14-15 вересня 2018. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович. 2018. С. 65-68.
78. Лю Янь. Психологічні бар'єри в розвитку творчих здібностей молодших підлітків. *Paradigm of Knowledge*. 2019. № 1(33). Р. 63-73.
79. Максименко С. Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід [Текст]: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2013. 592 с.
80. Максименко С. Д. Теоретико-методологічні засади визначення предмету і методу сучасної генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського*: зб. наук. праць: статті / за ред. С. Д. Максименка, Н.О.Євдокимової. Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. Т.2, Вип. 10 (91). С. 6-16. (Серія «Психологічні науки»).

- 81.Максименко С. Д. Загальна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 272 с.
- 82.Максименко С. Д. Метод дослідження особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 7. С. 1 - 9.
- 83.Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010.
- 84.Максименко Ю.Б., Фурман А.А. Майбутнє проєктивних методик: рефлексія прихованих можливостей. *Психологія і суспільство*. №3 (69). 2017. С. 51-58.
- 85.Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект профілактики адитивної поведінки підлітків та молоді / Н.Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. К., 2000. 200 с.
- 86.Маралов В.Г. Проблема барьеров саморазвития личности в отечественной психологии. *Альманах современной науки и образования*. 2015. № 1 (91). С. 72–76.
- 87.Массанов А. В. О природе психологических барьеров личности. *Наука і освіта*. 2005. № 5– 6. С. 93–97.
- 88.Массанов А. В. Психологические барьеры в деятельности человека. *Наука і освіта*. 2009. № 4. С. 21–26.
- 89.Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. Одеса: видавець Черкасов Микола Петрович, 2010. 400 с.
- 90.Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. Одеса: ПНЦ АПН України, 2010. 400 с.
- 91.Массанов А. В. Связь творческого потенциала и психологических барьеров личности. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 108–112.
- 92.Массанов А. В. Связь творческого потенциала и психологических барьеров личности. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 108–112.
- 93.Массанов А.В. Неприятливі емоційні стани та їх подолання в діяльності особистості. *Психологія особистості*. 2011. №1 (2) 24. С. 24-30.

94. Міщик Т. О. Психологічні бар'єри та афект неадекватності як один із факторів образу світу девіантних підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, 2016. № 9 (52). URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2016/9/07.pdf>
95. Моляко В. А. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия. *Психологический журнал*. М., 1992. Т. 13. № 2. С. 66–73.
96. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). К.: «Освіта України», 2007. 388 с.
97. Моляко В. А., Смутьсон М. Л. Психологическая готовность к труду на современном производстве. К. : о-во «Знание» УССР, 1985. 14 с.
98. Моляко В. О. Актуальні соціально-психологічні аспекти проблеми обдарованості. *Обдарована дитина*. 1998. № 1. С. 3–5.
99. Моляко В. О. Творча діяльність в ускладнених умовах : Наук.-метод. посібник / АПН України; Інститут психології ім. Г. С. Костюка / В. О. Моляко, Н. А. Ваганова, Ю. А. Гулько, [та ін.] ; за заг. ред. В.О. Моляко. К., 2007. 308 с.
100. Моляко В. А., Кульчицкая Е. И., Литвинова Н. И. Психология детской одарённости. К.: Знание, 1995. 315 с.
101. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу людини. *Наука і освіта*. 2007. № 4 – 5. С. 115 – 118.
102. Музика О. Л. Цінності обдарованої особистості. *Обдарована дитина*. 1998. С. 6-10.
103. Музика О. Л. Інвенційно-стратегіальна модель розвитку творчо обдарованої особистості. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. №12 (37). С. 130-136.
104. Музика О. Л. Криза творчої особистості: суб'єктивно-ціннісний підхід до типології. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*, 2001. С. 63 – 72.

105. Негус К. Креативность. Коммуникация и культурные ценности / К. Негус, М. Пикеринг. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. 300 с.
106. Немеш В. І. Сутнісна характеристика емоційних бар'єрів і їх вплив на психологічне благополуччя підлітка. *Габітус*. 2021, Вип. 26. С. 103-106.
URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/26-2021/20.pdf>
107. Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. 4-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 640 с.
108. Ніколаєв Л.О. Асертивність як риса особистості сучасного підлітка. *Особистість у різних умовах соціалізації: колективна монографія* / за ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. К. : Слово, 2016. С. 77–99.
109. Нолиу З. А. Психологические особенности возникновения когнитивных барьеров в педагогическом общении: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Ташкент, 1993. 223 с.
110. Олах А. Творческий потенциал и личностные перемены. *Общественные науки за рубежом*. 1968, № 4. С. 69–73.
111. Оніпко З. С. Особливості психологічних бар'єрів саморозвитку особистості студента: *Габітус*. Випуск 22. 2021. С. 90-95.
112. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне : Волин. обереги, 2004. 248 с.
113. Павленко В. В. Бар'єри розвитку креативності. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ*. 2021. URL : <https://doi.org/10.36074/logos-09.04.2021.v2.05>
114. Павленко В. В. Розвиток креативності молодших школярів: [монографія] / за ред. проф. О.Є. Антонової. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 158 с.
115. Підбуцька Н.В. Особливості вольової саморегуляції професійних баскетболістів. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2017. № 1 (57). С. 235–244.

116. Плохих В.В. Темпоральний параметр психологічної готовності до екстрених дій. *Актуальні проблеми психології*. Т. 12. Психологія творчості. Вип. 20. 2014. С. 274 - 283.
117. Поліщук О.М. Ресурси саморозвитку особистості. *Психологія саморозвитку особистості : збірник наукових праць / за ред. Н.В. Чепелевої, Я.Ф. Андрєєвої*. Чернівці ; Київ, 2016. С. 64–82.
118. Полякова І. В. Подолання бар'єрів розвитку креативності у процесі професійного навчання майбутніх учителів початкової школи. *Наука і освіта*. 2011. № 4. С. 317–320.
119. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика. М., 1976. 280 с.
120. Потапов Д. А. Креативная парадигма в исследовании творческих способностей личности. *Искусство и образование*. 2013. № 2. С. 78-84.
121. Практическая психология конфликта : учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель / Межрегион. Акад. упр. персоналом. К., 2000. 256 с.
122. Прахова С. А. Психологічні детермінанти подолання фрустраційних станів учнів різних вікових груп: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка. Київ, 2017. 241 с.
123. Рагозіна В. В. Теоретичний аспект проблеми творчих здібностей. *Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти: зб.доповідей науково-практичної конф.* Вінниця: Універсум-Вінниця, 1998. С. 127–132.
124. Рагозіна В. Розвиток творчих здібностей у сім'ї. *Українська родина*. Київ. 1998. С. 908-914.
125. Рагозіна В. Феномен творчих здібностей в психолого-педагогічних дослідженнях. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 1999. № 2. С. 78–80.
126. Радченко О. Б. Психологічні бар'єри, що виявляються у директорів шкіл на шляху опанування професією менеджера [Електронний ресурс]. 2004. Режим доступу : [http ://www.rapdon.org.ua/](http://www.rapdon.org.ua/).
127. Регуліч І.В., Науменко М.О. Психологічні бар'єри та шляхи їх подолання у процесі диригентської та вокально-хорової підготовки

- здобувачів вищої освіти. Академічні студії. Серія «Педагогіка», Вип. 4, ч. 1, 2021. С. 158-163.
128. Регуліч І. В., Степанюк А. В. Філософське осмислення музики як необхідна умова формування творчої особистості. *Інноваційна педагогіка: наук. журнал*. 2018. № 8. Т. 1. С. 114-118.
 129. Рєпнова Т. П. Подолання наслідків впливу екстремальних умов на поведінку старших підлітків. *Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освіт.-метод. журнал*. 2014. № 10. С. 59-63.
 130. Рибалко В.В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: АПН України, ІПППО, 1996. 236 с.
 131. Рибалко В. В. Теоретичний потенціал індивіда у психологічній теорії потенційності особистості І. П. Манохи. *Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освіт.-метод. журнал*. 2011. № 1. С. 28-33.
 132. Ригель О. Психологічний супровід підлітка в кризовій ситуації. *Практичний психолог: школа : щомісяч. спеціаліз. журнал*. 2015. № 3-4. С. 26-31.
 133. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти : навч.-метод. посібник / АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти / [Балл Г. О., Бастун М. В., Видра О. Г., Волошко Н. І., Гридковець Л. М.] ; под. ред. В. В. Рибалка. К. : ІПППО АПН України, 2005. 298 с.
 134. Розіна І.В. Психологічні особливості взаємозв'язку між креативністю та інтелектом у підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2007. № 4 – 5. С. 140 – 142.
 135. Роменець В. А. Психологія творчості. Київ: Либідь, 2001. 288 с.
 136. Рорджерс К. Творчество как усиление себя. *Вопр. психол.* 1990. № 1. С. 164 – 168.
 137. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Издательская группа Прогресс, Универс, 1994. 480 с.
 138. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. К. : Академвидав, 2006. 360 с.

139. Саннікова О.П., Белоусова Р.В. Оценка показателей коммуникативной креативности с помощью оригинальной методики. *Наука і освіта*, 2001. № 6. С. 52 – 54.
140. Саннікова О.П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. Одеса: СМІЛ, 2003. 256 с.
141. Саннікова О.П., Санніков О.І. Авантюризм і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. 2018. №9-10. 111-119.
142. Сидоренко Н. І. Розвиток усвідомленої саморегуляції довільної активності майбутніх вчителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2005. 20 с.
143. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2005. 38 с.
144. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення : стратегічно-семантичний підхід. Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. 320 с.
145. Симоненко С.М. Візуальна креативність та її механізми. *Обдарованість та її розвиток*. Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 2003. С. 112 – 115.
146. Симоненко С. М., Лебединський Е. Б. Творчий потенціал особистості школяра: досвід дослідження та розвитку в умовах дитячого рекреаційного закладу «Молода Гвардія». *Наука і освіта*. 2016. №9. 140-147.
147. Ситнік С.В., Чебикін О.Я. Спрямованість у спілкуванні як особистісний ресурс ефективної міжособистісної взаємодії. *Наука і освіта*. 2021. № 3. 22-29.
148. Смульська А.В. Негативний вплив бар'єрів саморозвитку на формування акмеологічної культури майбутніх правознавців. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2012. Вип. 30. С. 136–143.
149. Снігур Л. А. Психологічна складова громадянського виховання в рекреаційний період. *Наука і освіта*. 2011. № 11. С. 152-156.

150. Стеценко І. Дивовижні перетворення аркуша паперу. Винахідницькі заняття для дітей середньої групи. *Дошкільне виховання* : наук.-метод. журнал МОН України для педагогів і батьків. 2017. № 12. С. 8-9.
151. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / за заг. ред. В. О. Моляко. К.: «Освіта України», 2008. 702 с.
152. Субота М.В. Розвиток музичної психології як науки. *Актуальні проблеми психології*. Т. 12. Психологія творчості. Вип. 22. 2016. С. 288–295.
153. Терещенко Р. Н. Эмоциональная креативность как способность. *Психология обучения*. 2013. № 3. С. 134-142.
154. Ткаченко Л. І. Креативність і творчість: сучасний контент. *Освіта та розвиток обдарованої особистості* : щомісяч. наук.-метод. журнал. 2014. № 9-10. С. 32-35.
155. Токарева Н. М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка. Київ, 2016. 529 с.
156. Туник Е. Опросник креативности Рензулли. *Школьный психолог*. 2008 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psy.1september.ru/articlef.php?ID=200400406>.
157. Ульянова А. А. Понятие психологического барьера и его виды. *Academy*. 2018. № 1. С. 92–95.
158. Ухтомский А. А. О зависимости кортикальных двигательных эффектов от побочных центральных влияний. Юрьев: тип. К. Маттисена, 1911. 239 с.
159. Ушинский К. Д. Избр. пед. соч.: в 2 т. М., 1953. Т. 2. 659 с.
160. Федан О. В. Теоретичні підходи до проблеми саморозвитку особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. № 2. С. 201–210.
161. Феноменологія морального розвитку особистості : детермінація, механізми, генезис : монографія / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. Рівне : Вол. береги, 2009. 368 с.

162. Фурман А. А. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання. *Наука і освіта*. 2017. №1. С. 16-20.
163. Фурман А. А. Проективні методи у психодіагностичних обстеженнях. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали 9-ої міжнародної науково-практичної конференції*. Одеса, 2017. С. 48–50.
164. Холодная М. А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности. *Психологический журнал*, 1993, № 1. Т. 13. С. 84 - 93.
165. Хупавцева Н. О. Психологія фасилітативної взаємодії в педагогічному процесі закладів середньої освіти : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди». Переяслав, 2021. 44 с.
166. Цзін У. Психологічні особливості переживання страху молодшими школярами і підлітками із повних та неповних сімей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 /ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2016. 20 с.
167. Чебикін О. Я. Емоційний інтелект, його пізнавально-мисленнєві ознаки та функції. *Наука і освіта*. 2020. №1. 19-28.
168. Чебикін О. Я., Вдовіченко О.В. Специфіка схильності до ризику у вікові кризові періоди онтогенезу. *Наука і освіта*. 2020. № 2. 5-13.
169. Чебикін О.Я., Косьянова О.Ю., Ірина Волошина І.В. Дослідження агресивності зі ставленням до свого і чужого обману в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2019. №3. 14-20.
170. Черножук Ю. Г. Креативна особистість: індивідуальне й типове. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 106-110.
171. Чудакова В. іагностично-інтерпретаційний компонент дослідження «рівня суб'єктивного локусу контролю» параметра сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності конкурентоздатності особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 8. С. 48-65.
172. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности. *Вопросы психологии*. 2001. №1. С. 3-18.

173. Шакуров Р. Х. Теория формирования межличностных отношений. *Образование и саморазвитие*: Центр инновац. технологий, 2006. № 1. С.127-142.
174. Шамне А. В. Теорія і практика психосоціального розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психол. імені Г.С. Костюка. Київ, 2015. 502 с.
175. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 357 с.
176. Шевченко Н. Ф., Горбань Г. О. Особливості розвитку креативності в учнів підліткового віку в умовах дистанційного навчання. *Журнал сучасної психології*, 2023. № 1. С. 131–138.
177. Шульце Г. Барьеры как риск и шанс в педагогической работе. *Психология и школа* : науч.-метод. журнал. 2010. № 2. С. 94-102.
178. Юхименко П. Інтелектуальна безпека держави та її внутрішні й зовнішні загрози. *Вища школа* : наук.-практ. видання. 2019. № 9. С. 20-31.
179. Ямницький В.М. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія. Одеса: СВД Черкасов М.П., Рівне: РДГУ, 2004. 360 с.
180. Янкевич С. М. Психологічні чинники готовності фахівців освітньої галузі до роботи із соціально дезадаптованими підлітками : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2014. 19 с.
181. Яременко Л. Вікові особливості формування творчих здібностей особистості. *Вісник Інституту розвитку дитини* : зб. наук. праць. 2011. Вип. 15. С. 137-145.
182. Яцюрник А. О. Психологічні чинники розвитку креативності підлітків в діяльності з читання поетичних творів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2014. 22 с.
183. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler. H. L. Ansbacher and R. R. Ansbacher (Eds.). New York: Harper Torchbooks.1956. 287 p.

184. Allport G. The use of personal documents in psychological science. Social science research council. New York. Bulletin 49. 1942. 210 p.
185. Amabile T. M. A model of creativity and innovation in organizations. *Research in Organizational behavior*, 1988. 10. P. 123–167.
186. Assagioli R. Transpersonal Development. London : Paperback. 2008. 311 p.
187. Bandura A. Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 1999. 3 (3). P. 193–209.
188. Barron F. Putting creativity to work. In R.J. Sternberg (Ed.). *The Nature of Creativity*. New York : Cambridge University Press, 1988. P. 76–98.
189. Bühler C. Basic Tendencies of Human Life. In *The Course of Human Life*, ed. Charlotte Bühler and Fred Massarik. New York: Springer, 1968. P. 289.
190. Cao C., Dong G. Retrospective of the century and perspectives of Chinese psychology. *Guangxi, Social sciences*. 2014. P. 17–19.
191. Chen P. Reading Pan Zhe about the intention to explore a new reading of Psychological notes on psychology by Professor Pan Yi. *Innovation of psychology*, 1984. № 4. P. 1–7.
192. Coone J. A Cross–Cultural Study of Sex Differences in Development of Creative Thinking Abilities. *Dissertation Abstracts*. 1969. P. 29.
193. Daniel Bar-Tal, Eran Halperin. Socio-psychological barriers for peace making and ideas to overcome them. *International Journal of Social Psychology*, 2014. V. 29:1. P. 1–30.
194. Dembo T. Der arger als dynamisches problem. – psychol / T. Dembo. – Forsch, 1931. Bd. 15. 144 p.
195. Duncker K. Productive problems with beautiful solutions. In G. A. Kimble & M. Wertheimer (Eds.). *Portraits of pioneers in psychology*, 1988. Vol. 3. P. 163–178.
196. Eysenck H. J. Uses and Abuses of Psychology. London : Penguin Books. 1954. 340 p.
197. Fang G., Tian, S., Bee, H. Children's Logarithmic Cognition and Strategies. *Acta Psychologica Sinica*, 2001. № 1. P. 30–36.

198. Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford University Press. 1962. 291 p.
199. Freud S. Psychopathology Of Everyday Life. CreateSpace Independent Publishing Platform. 2017. 144 p.
200. Fromm E. The Pathology of Normalcy Kindle Edition. Open Road Media. 2023. 231 p.
201. Ge L. New interpretations and new ways of using the terms of traditional Chinese psychology. *Journal of Shandong Normal University* (humanities and social sciences edition), 2004. № 3. P. 3-8.
202. Gong H., Huang, S. Classroom Collective Building and Student Personality Development. Guangzhou: Guangdong Education Press. 1999. 127 p.
203. Guilford Y. P. The nature of human intelligence. N. Y.: Mc-Gaw Hill. 1967. 145 p.
204. Hall A. A Methodology for Systems Engineering. *Research Management*. Taylor & Francis, Ltd, 1965. Vol. 8, № 1. P. 56–58.
205. Horney K. Our Inner Conflicts. W. W. Norton & Company. 1988. 254 p.
206. Jung C. Analytical Psychology: Its Theory and Practice. Taylor & Francis. 2014. 186 p.
207. Kruteleva L. Ju., Abakumova I. V., Kara Zh. Ju. Characteristic Features of Transformation of Life-sense Orientations of Emigrants. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2013. 86. P. 267–270.
208. Leibniz G. New essays concerning the human understanding. Chicago: Scott, Foresman And Company. 1902. 272 p.
209. Lewin K. The dynamic theory of personality. N.Y. : McGraw Hill. 1935. 286 p.
210. Liang Q. A simple test of Buddhist psychology. *Selected Psychology magazine, Zhonghua Book Company*, 1922. № 1. P. 1 –6.
211. Lin C. Educational research to accelerate the sinization of psychological research. *Pedagogy researching*, 2019. № 10. P. 155 –159.

212. Liu C. Chinese psychology: what is possible? How to install it? *Journal of Nanjing Normal University* (social science edition), 2018. 4. № 5 –13.
213. Lozhkin G., Volyanyuk N. Ways of overcoming psychological barriers. *International journal of psychology*, 2008. Vol.: 43, Issue: 3–4. P. 323–323.
214. MacKinnon D.W. The personality correlates of creativity: a study of American architects. / In Vernon P.E. (ed.) *Creativity*. Middlesex, England: Penguin. 1970. 213 p.
215. Mar'i S. Toward A Cross–Cultural Theory of Creativity. *Journal of Creative Behavior*, 1976. № 10. P. 108–116.
216. Maslow A. *Motivation and Personality*. New York, NY: Harper & Row Publishers. 1954. 478 p.
217. Mearig J. Sex and Cultural Differences in Performance of Certain Verbal Creativity Measures. *Journal of Educational Research*, 1967. № 61. P. 114–117.
218. Nikolaiev L. Assertiveness as a part of adolescents' socialization. *European Humanities Studies: State and Society*. Slupsk: Academia Pomorska, 2015. № 4. P. 21–39.
219. Nuttin J. *Psychoanalysis and personality. A dynamic theory of normal personality*: Transl. N. Y.: Sheed & Ward. 1953. 310 p.
220. Pan S. *Collection of psychology of Pan Shu*. Nanjing: Jiangsu Education Publishing House. 1987. 179 p.
221. Peng K, Zhong N. *Psychology and Development of China: Where is Chinese Psychology Going?* Beijing: China Light Industry Press. 2010. 467 p.
222. Peng Y. Another Voice: Modern Neo-Confucianism and Chinese Humanistic Psychology. *Psychological Journal*, 2007. № 4. P. 754 –760.
223. Peng Y. Creation and construction of the system of the Chinese journal of the psychology of mind and nature. *North-Western Pedagogical University* (social science edition), 2020. № 4. P. 54 –62.
224. Repucci L.C. Definitions of Creativity. *The nature of creativity: contemporary psychological perspectives*. Cambridge University Press, 1988. P. 118.

225. Rogers C.R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1957. № 21. P. 95-103.
226. Scheie K. W. The impact of longitudinal studies on understanding development from young adulthood to old age. *International Journal of Behavioral Development*. 2000 № 24. P. 267-275.
227. Shao B., Chen W. The Godfather of Chinese Physiological Psychology: Wang Jingxi. *Popular Psychology*, 2016. № 7. P. 45 –46.
228. Shu Yu. Construction of schools and the future of Chinese psychology. *Assessment of social sciences in China*, 2016. № 3. P. 54 –62.
229. Suzuki S., Nagata M. Ability Development from Age Zero. Alfred Music. 2014. 108 p.
230. Szmidt K. J. ABC kreatywności. Kontynuacje. Difin. 2019. 400 p.
231. Terman L. M. The Measurement of Intelligence. Boston. 1937. 269 p.
232. Torrance E.P. Scientific views of creativity and factors affecting its growth. *Daedalus: Creativity and learning*, 1965. P. 663–679.
233. T aylor C. W. Cultivating multiple creative of the Giften. 1985. Vol 8. P. 187–198.
234. Van G. The current state of Russian psychology in the post-Soviet period of the dawn of psychological science. *Development of psychological science*, 2012. №6. P. 944 –948.
235. Varvarigou M, Durrant C. Theoretical perspectives on the education of choral conductors: A suggested framework. *British Journal of Music Education*, 2011. № 28. P. 325–338.
236. Wang A. Theory and practice of Chinese psychology in the field of education of indigenous people. *Theory and practice of pedagogy*, 2007. № 1, P. 45-51.
237. Wang S., Zhang Y. Psychology of the indigenous people of China and its features. *Digest of Social Sciences*, 2017. № 4. P. 68-70.

238. Wehner L., Csikszentmihalyi M., Magyari-Beck I. Current approaches used in studying creativity ... *Creativity Research Journal*, 1991. V. 4 (3). P. 25–38.
239. Wollach M.A., Kogan N.A. A new look at the creativity – intelligence distinction. *Journal of personality*, 1965. V. 33. P. 348–369.
240. Zhao Yong. Who's Afraid of the Big Bad Dragon?: Why China Has the Best (and Worst) Education System in the World. Jossey-Bass. 2014. 272 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А1

Результати молодших підлітків 10 років за методикою Р. Кеттелла

№ з/п	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1	6	6	1	2	4	7	7	5	6	5	5
2	0	1	6	3	4	6	3	7	7	3	7
3	8	4	4	3	5	3	6	4	3	8	2
4	9	4	4	3	4	3	6	6	2	4	2
5	8	5	2	7	5	2	5	6	6	4	4
6	4	2	2	4	4	3	5	7	10	2	8
7	9	5	6	4	5	4	6	5	5	2	6
8	5	5	6	8	7	7	7	5	6	2	3
9	4	7	3	7	6	5	6	5	8	7	3
10	6	6	6	4	7	4	6	9	4	6	6
11	6	7	5	5	5	5	8	8	9	1	7
12	5	3	1	3	4	3	8	7	3	4	5
13	4	0	5	3	3	7	7	6	8	7	5
14	10	9	6	3	8	5	8	7	5	4	4
15	9	9	5	7	7	4	8	6	6	7	9
16	5	4	2	3	4	5	7	7	5	5	3
17	3	0	8	5	4	4	5	6	8	3	3
18	5	1	3	3	5	4	5	4	7	3	8
19	5	5	4	4	7	5	5	5	8	3	6
20	5	6	5	4	4	4	7	6	7	6	7
21	1	1	5	4	4	5	3	7	7	4	4
22	2	1	5	4	4	4	4	6	7	7	6
23	6	4	7	4	4	1	3	6	5	3	3
24	6	6	1	2	4	7	7	5	6	5	5
25	9	9	5	7	7	4	8	6	6	7	9
26	6	6	1	2	4	7	7	5	6	5	5
27	0	1	6	3	4	6	3	7	7	3	7
28	8	4	4	3	5	3	6	4	3	8	2
29	9	4	4	3	4	3	6	6	2	4	2
30	8	5	2	7	5	2	5	6	6	4	4
31	4	2	2	4	4	3	5	7	10	2	8
32	9	5	6	4	5	4	6	5	5	2	6
33	5	5	6	8	7	7	7	5	6	2	3
34	4	7	3	7	6	5	6	5	8	7	3
35	6	6	6	4	7	4	6	9	4	6	6

36	6	7	5	5	5	5	8	8	9	1	7
37	5	3	1	3	4	3	8	7	3	4	5
38	4	0	5	3	3	7	7	6	8	7	5
39	10	9	6	3	8	5	8	7	5	4	4
40	9	9	5	7	7	4	8	6	6	7	9
41	5	4	2	3	4	5	7	7	5	5	3
42	3	0	8	5	4	4	5	6	8	3	3
43	5	1	3	3	5	4	5	4	7	3	8
44	5	5	4	4	7	5	5	5	8	3	6
45	5	6	5	4	4	4	7	6	7	6	7
46	1	1	5	4	4	5	3	7	7	4	4
47	2	1	5	4	4	4	4	6	7	7	6
48	6	4	7	4	4	1	3	6	5	3	3
49	6	6	1	2	4	7	7	5	6	5	5
50	9	9	5	7	7	4	8	6	6	7	9
X _{cp}	5,6	4,4	4,28	4,24	5	4,44	6	6,04	6,16	4,48	5,2

Результати молодших підлітків 10 років за методикою О. Тунік

№ з/п	Ризик	Допитливість	Складність	Уява	Σ	Рівень
1	11	11	1	4	27	н
2	3	9	1	3	16	н
3	3	4	12	9	28	н
4	10	10	13	12	45	с
5	12	13	14	13	52	с
6	10	10	13	12	45	с
7	19	9	14	12	54	с
8	9	13	10	1	33	н
9	6	14	13	9	42	с
10	16	17	10	16	59	с
11	14	17	13	9	53	с
12	3	4	12	9	28	н
13	16	24	16	16	72	в
14	21	12	20	16	69	с
15	16	17	12	14	59	с
16	8	15	11	5	39	н
17	1	13	7	6	27	н
18	17	18	14	12	61	с
19	9	17	15	15	56	с
20	10	12	16	18	56	с
21	7	9	6	11	33	н
22	9	13	11	10	43	с
23	15	15	9	16	55	с
24	11	11	1	4	27	н
25	16	17	12	14	59	с
26	11	11	1	4	27	н
27	3	9	1	3	16	н
28	3	4	12	9	28	н
29	10	10	13	12	45	с
30	12	13	14	13	52	с
31	10	10	13	12	45	с
32	19	9	14	12	54	с
33	9	13	10	1	33	н
34	6	14	13	9	42	с
35	16	17	10	16	59	с
36	14	17	13	9	53	с
37	3	4	12	9	28	н
38	16	24	16	16	72	в
39	21	12	20	16	69	с

40	16	17	12	14	59	с
41	8	15	11	5	39	н
42	1	13	7	6	27	н
43	17	18	14	12	61	с
44	9	17	15	15	56	с
45	10	12	16	18	56	с
46	7	9	6	11	33	н
47	9	13	11	10	43	с
48	15	15	9	16	55	с
49	11	11	1	4	27	н
50	16	17	12	14	59	с
X _{ср}	10,88	12,96	11,04	10,64	45,52	с

Результати молодших підлітків 10 років за методикою

Г. М. Прихожан

№ з/п	Шкільна тривожність	Стени	Самооціночна тривожність	Стени	Міжособистіс на тривожність	Стени	Магічна тривожність	Стени	Загальна тривожність	Стени
1	8	1	5	1	11	4	7	31	1	8
2	18	5	14	4	9	1	19	60	5	18
3	1	1	3	1	3	1	1	8	1	1
4	5	1	11	4	10	4	5	31	2	5
5	27	10	20	9	15	8	20	82	10	27
6	24	9	17	7	20	10	27	88	10	24
7	19	7	14	6	9	3	9	51	5	19
8	25	8	14	4	19	10	8	66	6	25
9	5	1	11	2	5	1	6	27	1	5
10	34	10	37	10	29	10	18	118	10	34
11	27	10	14	6	16	9	28	85	10	27
12	15	5	14	6	15	8	14	58	6	15
13	13	4	8	2	16	9	7	44	4	13
14	5	1	9	1	8	2	10	32	1	5
15	6	1	18	6	12	5	10	46	3	6
16	20	6	19	9	14	7	22	75	9	20
17	13	4	26	10	9	3	13	61	7	13
18	16	5	17	7	16	9	16	65	7	16
19	12	3	20	9	9	3	22	63	7	12
20	4	1	9	1	3	1	3	19	1	4
21	1	1	0	1	4	1	2	7	1	1
22	17	5	16	5	9	2	24	66	6	17
23	8	2	18	8	7	1	5	38	3	8
24	8	1	5	1	11	4	7	31	1	8
25	6	1	18	6	12	5	10	46	3	6
26	8	1	5	1	11	4	7	31	1	8
27	18	5	14	4	9	1	19	60	5	18
28	1	1	3	1	3	1	1	8	1	1
29	5	1	11	4	10	4	5	31	2	5
30	27	10	20	9	15	8	20	82	10	27
31	24	9	17	7	20	10	27	88	10	24
32	19	7	14	6	9	3	9	51	5	19
33	25	8	14	4	19	10	8	66	6	25

34	5	1	11	2	5	1	6	27	1	5
35	34	10	37	10	29	10	18	118	10	34
36	27	10	14	6	16	9	28	85	10	27
37	15	5	14	6	15	8	14	58	6	15
38	13	4	8	2	16	9	7	44	4	13
39	5	1	9	1	8	2	10	32	1	5
40	6	1	18	6	12	5	10	46	3	6
41	20	6	19	9	14	7	22	75	9	20
42	13	4	26	10	9	3	13	61	7	13
43	16	5	17	7	16	9	16	65	7	16
44	12	3	20	9	9	3	22	63	7	12
45	4	1	9	1	3	1	3	19	1	4
46	1	1	0	1	4	1	2	7	1	1
47	17	5	16	5	9	2	24	66	6	17
48	8	2	18	8	7	1	5	38	3	8
49	8	1	5	1	11	4	7	31	1	8
50	6	1	18	6	12	5	10	46	3	6
X _{cp}	13,48	4,12	14,28	5,04	11,64	4,84	12,52	51,92	4,8	13,48

**Результати молодших підлітків 10 років за методиками Г. Девіса та
самооцінки впевненості у собі**

№ з/п	Методика Г. Девіса		Методика самооцінки впевненості у собі	
1	11	н	15	с
2	7	н	14	с
3	8	н	10	н
4	10	н	18	в
5	5	н	16	с
6	8	н	13	с
7	14	с	6	н
8	15	с	14	с
9	13	с	15	с
10	11	н	12	с
11	6	н	7	н
12	9	н	7	н
13	13	с	13	с
14	13	с	15	с
15	15	с	18	в
16	6	н	14	с
17	13	с	13	с
18	12	с	6	н
19	9	н	17	в
20	11	н	20	в
21	11	н	10	н
22	6	н	5	н
23	11	н	10	н
24	11	н	15	с
25	15	с	18	в
26	11	н	15	с
27	7	н	14	с
28	8	н	10	н
29	10	н	18	в
30	5	н	16	с
31	8	н	13	с
32	14	с	6	н
33	15	с	14	с
34	13	с	15	с
35	11	н	12	с
36	6	н	7	н
37	9	н	7	н

38	13	с	13	с
39	13	с	15	с
40	15	с	18	в
41	6	н	14	с
42	13	с	13	с
43	12	с	6	н
44	9	н	17	в
45	11	н	20	в
46	11	н	10	с
47	6	н	5	н
48	11	н	10	н
49	11	н	15	с
50	15	с	18	в
X _{ср}	10,52	н	12,84	с

Результати молодших підлітків 11 років за методикою Р. Кеттелла

№ з/п	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1	3	7	3	4	3	8	5	8	9	5	4
2	4	2	5	4	7	2	4	7	7	5	5
3	5	3	8	7	6	5	8	5	6	4	7
4	4	5	2	2	5	6	6	9	7	3	8
5	9	5	5	3	5	6	7	7	7	5	5
6	6	5	5	6	5	5	5	9	6	4	8
7	9	5	9	2	5	7	7	6	4	1	3
8	6	6	5	5	6	8	5	7	7	7	4
9	1	4	5	3	4	8	5	6	5	8	7
10	4	5	5	5	6	8	4	5	6	9	5
11	6	4	2	2	3	8	4	8	5	5	3
12	5	5	9	6	7	4	8	3	6	6	5
13	5	5	6	4	3	8	5	6	7	9	3
14	6	5	7	5	6	5	5	5	6	7	5
15	8	5	3	4	3	8	7	7	7	10	5
16	6	5	5	5	4	6	5	8	5	3	9
17	2	4	5	5	4	6	6	6	9	4	4
18	4	5	8	6	5	6	6	7	6	3	6
19	5	5	6	4	7	6	4	6	6	5	4
20	4	3	5	5	6	7	8	5	7	2	7
21	7	9	7	5	6	5	6	4	3	6	4
22	7	5	5	4	5	7	7	8	6	5	5
23	7	6	3	3	4	6	6	6	5	6	4
24	9	4	5	2	3	6	7	8	7	4	5
25	4	3	5	5	6	7	8	5	7	2	7
26	3	7	3	4	3	8	5	8	9	5	4
27	4	2	5	4	7	2	4	7	7	5	5
28	5	3	8	7	6	5	8	5	6	4	7
29	4	5	2	2	5	6	6	9	7	3	8
30	9	5	5	3	5	6	7	7	7	5	5
31	6	5	5	6	5	5	5	9	6	4	8
32	9	5	9	2	5	7	7	6	4	1	3
33	6	6	5	5	6	8	5	7	7	7	4
34	1	4	5	3	4	8	5	6	5	8	7
35	4	5	5	5	6	8	4	5	6	9	5
36	6	4	2	2	3	8	4	8	5	5	3
37	5	5	9	6	7	4	8	3	6	6	5
38	5	5	6	4	3	8	5	6	7	9	3

39	6	5	7	5	6	5	5	5	6	7	5
40	8	5	3	4	3	8	7	7	7	10	5
41	6	5	5	5	4	6	5	8	5	3	9
42	2	4	5	5	4	6	6	6	9	4	4
43	4	5	8	6	5	6	6	7	6	3	6
44	5	5	6	4	7	6	4	6	6	5	4
45	4	3	5	5	6	7	8	5	7	2	7
46	7	9	7	5	6	5	6	4	3	6	4
47	7	5	5	4	5	7	7	8	6	5	5
48	7	6	3	3	4	6	6	6	5	6	4
49	9	4	5	2	3	6	7	8	7	4	5
50	4	3	5	5	6	7	8	5	7	2	7
X _{cp}	5,44	4,8	5,32	4,24	4,96	6,32	5,92	6,44	6,24	5,12	5,28

Результати молодших підлітків 11 років за методикою О. Тунік

№ з/п	Ризик	Допитливість	Складність	Уява	Σ	Рівень
1	3	10	6	8	27	н
2	11	20	12	9	52	с
3	17	16	17	15	65	с
4	18	15	13	15	61	с
5	14	18	18	18	68	с
6	13	19	17	18	67	с
7	14	18	18	18	68	с
8	9	21	3	4	37	н
9	2	1	8	5	16	н
10	13	13	13	11	50	с
11	11	9	11	11	42	с
12	5	9	13	16	43	с
13	9	21	3	4	37	н
14	5	9	13	16	43	с
15	14	18	18	18	68	с
16	9	21	3	4	37	н
17	17	15	8	13	53	с
18	9	21	3	4	37	н
19	9	21	3	4	37	н
20	13	12	7	9	41	с
21	5	9	13	16	43	с
22	8	18	14	7	47	с
23	9	21	3	4	37	н
24	14	18	18	18	68	с
25	13	12	7	9	41	с
26	3	10	6	8	27	н
27	11	20	12	9	52	с
28	17	16	17	15	65	с
29	18	15	13	15	61	с
30	14	18	18	18	68	с
31	13	19	17	18	67	с
32	14	18	18	18	68	с
33	9	21	3	4	37	н
34	2	1	8	5	16	н
35	13	13	13	11	50	с
36	11	9	11	11	42	с
37	5	9	13	16	43	с
38	9	21	3	4	37	н
39	5	9	13	16	43	с

40	14	18	18	18	68	с
41	9	21	3	4	37	н
42	17	15	8	13	53	с
43	9	21	3	4	37	н
44	9	21	3	4	37	н
45	13	12	7	9	41	с
46	5	9	13	16	43	с
47	8	18	14	7	47	с
48	9	21	3	4	37	н
49	14	18	18	18	68	с
50	13	12	7	9	41	с
X _{ср}	10,56	15,4	10,48	10,96	47,7	с

Результати молодших підлітків 11 років за методикою

Г. М. Прихожан

№ з/п	Шкільна тривожність	Стени	Самооціночна тривожність	Стени	Міжособистіс на тривожність	Стени	Магічна тривожність	Стени	Загальна тривожність	Стени
1	17	5	17	6	13	5	4	1	51	4
2	22	7	23	9	23	10	20	8	88	9
3	12	3	12	4	7	1	21	10	52	4
4	22	7	28	10	11	4	26	10	87	9
5	8	1	12	3	16	8	13	5	49	4
6	23	8	21	8	28	10	28	10	100	10
7	10	2	7	1	5	1	2	1	24	1
8	18	6	21	10	8	2	17	9	64	7
9	15	4	20	8	10	3	9	3	54	4
10	26	10	26	10	25	10	35	10	112	10
11	19	7	13	5	22	10	14	7	68	8
12	17	6	7	1	8	2	1	1	33	3
13	29	10	22	10	25	10	27	10	103	10
14	10	2	17	7	22	10	21	10	70	8
15	11	3	15	6	11	5	14	7	51	5
16	29	10	23	9	27	10	20	8	99	10
17	6	1	5	1	7	1	17	7	35	2
18	3	1	3	1	5	1	2	1	13	1
19	4	1	6	1	3	1	11	5	24	1
20	8	1	11	2	11	4	6	1	36	2
21	7	1	4	1	4	1	12	5	27	2
22	22	8	27	10	22	10	28	10	99	10
23	15	5	15	6	16	9	10	4	56	6
24	11	2	14	4	6	1	11	4	42	3
25	27	10	13	5	16	9	20	10	76	9
26	17	5	17	6	13	5	4	1	51	4
27	22	7	23	9	23	10	20	8	88	9
28	12	3	12	4	7	1	21	10	52	4
29	22	7	28	10	11	4	26	10	87	9
30	8	1	12	3	16	8	13	5	49	4
31	23	8	21	8	28	10	28	10	100	10
32	10	2	7	1	5	1	2	1	24	1
33	18	6	21	10	8	2	17	9	64	7

34	15	4	20	8	10	3	9	3	54	4
35	26	10	26	10	25	10	35	10	112	10
36	19	7	13	5	22	10	14	7	68	8
37	17	6	7	1	8	2	1	1	33	3
38	29	10	22	10	25	10	27	10	103	10
39	10	2	17	7	22	10	21	10	70	8
40	11	3	15	6	11	5	14	7	51	5
41	29	10	23	9	27	10	20	8	99	10
42	6	1	5	1	7	1	17	7	35	2
43	3	1	3	1	5	1	2	1	13	1
44	4	1	6	1	3	1	11	5	24	1
45	8	1	11	2	11	4	6	1	36	2
46	7	1	4	1	4	1	12	5	27	2
47	22	8	27	10	22	10	28	10	99	10
48	15	5	15	6	16	9	10	4	56	6
49	11	2	14	4	6	1	11	4	42	3
50	27	10	13	5	16	9	20	10	76	9
X _{cp}	15,64	4,84	15,28	5,52	14,04	5,52	15,56	6,28	60,52	5,68

**Результати молодших підлітків 11 років за методиками Г. Девіса та
самооцінки впевненості у собі**

№ з/п	Методика Г. Девіса		Методика самооцінки впевненості у собі	
1	9	н	13	с
2	12	с	13	с
3	11	н	11	н
4	8	н	6	н
5	10	н	11	н
6	10	н	12	с
7	9	н	11	н
8	13	с	16	с
9	12	с	4	н
10	7	н	11	с
11	8	н	16	с
12	14	с	17	в
13	8	н	10	н
14	13	с	13	с
15	12	с	14	с
16	11	н	7	н
17	14	с	12	с
18	11	н	12	с
19	9	н	16	с
20	12	с	11	н
21	13	с	17	в
22	9	н	14	с
23	10	н	9	н
24	10	н	15	с
25	10	н	15	с
26	9	н	13	с
27	12	с	13	с
28	11	н	11	н
29	8	н	6	н
30	10	н	11	н
31	10	н	12	с
32	9	н	11	н
33	13	с	16	с
34	12	с	4	н
35	7	н	11	н
36	8	н	16	с
37	14	с	17	в

38	8	н	10	н
39	13	с	13	с
40	12	с	14	с
41	11	н	7	н
42	14	с	12	с
43	11	н	12	с
44	9	н	16	с
45	12	с	11	н
46	13	с	17	в
47	9	н	14	с
48	10	н	9	н
49	10	н	15	с
50	10	н	15	с
X _{ср}	10,6	н	12,24	с

Результати молодших підлітків 12 років за методикою Р. Кеттелла

№ з/П	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1	6	5	6	6	4	5	5	8	7	5	6
2	5	5	3	3	6	2	6	6	4	2	3
3	7	5	5	5	5	7	7	6	5	6	4
4	7	4	2	5	6	7	5	6	5	3	5
5	5	5	1	3	4	5	7	9	7	3	5
6	1	5	6	5	6	7	6	7	6	4	4
7	5	5	5	2	3	5	7	4	4	2	7
8	5	4	9	7	6	6	5	7	7	5	7
9	4	7	4	6	6	5	5	9	8	3	7
10	1	6	5	7	4	4	5	6	7	3	8
11	-	8	4	6	2	6	7	6	3	8	4
12	7	5	5	7	7	7	6	5	7	6	6
13	9	7	7	5	4	5	9	7	5	4	5
14	3	1	5	2	3	7	4	7	8	5	6
15	5	6	6	4	7	8	5	5	7	5	5
16	7	5	2	5	3	6	5	5	5	6	7
17	1	3	7	5	3	7	3	5	7	2	7
18	4	3	5	4	4	7	8	6	9	8	6
19	7	5	8	7	7	4	5	6	3	3	3
20	5	3	5	2	6	7	7	9	7	6	6
21	6	6	9	6	6	5	8	6	4	6	6
22	6	5	3	3	6	5	10	3	3	3	4
23	10	8	3	4	5	6	8	4	2	7	4
24	5	4	2	2	6	5	8	8	6	4	5
25	6	5	3	3	6	5	10	3	3	3	4
26	6	5	6	6	4	5	5	8	7	5	6
27	5	5	3	3	6	2	6	6	4	2	3
28	7	5	5	5	5	7	7	6	5	6	4
29	7	4	2	5	6	7	5	6	5	3	5
30	5	5	1	3	4	5	7	9	7	3	5
31	1	5	6	5	6	7	6	7	6	4	4
32	5	5	5	2	3	5	7	4	4	2	7
33	5	4	9	7	6	6	5	7	7	5	7
34	4	7	4	6	6	5	5	9	8	3	7
35	1	6	5	7	4	4	5	6	7	3	8
36	0	8	4	6	2	6	7	6	3	8	4
37	7	5	5	7	7	7	6	5	7	6	6
38	9	7	7	5	4	5	9	7	5	4	5

39	3	1	5	2	3	7	4	7	8	5	6
40	5	6	6	4	7	8	5	5	7	5	5
41	7	5	2	5	3	6	5	5	5	6	7
42	1	3	7	5	3	7	3	5	7	2	7
43	4	3	5	4	4	7	8	6	9	8	6
44	7	5	8	7	7	4	5	6	3	3	3
45	5	3	5	2	6	7	7	9	7	6	6
46	6	6	9	6	6	5	8	6	4	6	6
47	6	5	3	3	6	5	10	3	3	3	4
48	10	8	3	4	5	6	8	4	2	7	4
49	5	4	2	2	6	5	8	8	6	4	5
50	6	5	3	3	6	5	10	3	3	3	4
X _{ср}	5,29	5	4,8	4,56	5	5,72	6,44	6,12	5,56	4,48	5,36

Результати молодших підлітків 12 років за методикою О. Тунік

№ з/п	Ризик	Допитливість	Складність	Уява	Σ	Рівень
1	17	15	14	14	60	с
2	16	9	14	7	46	с
3	10	13	11	8	42	с
4	17	22	20	15	74	в
5	11	16	11	18	56	с
6	18	14	9	10	51	с
7	18	20	16	7	61	с
8	11	15	15	15	56	с
9	13	16	11	10	50	с
10	15	14	16	16	61	с
11	17	21	18	14	70	в
12	4	9	5	5	23	н
13	13	6	3	6	28	н
14	16	17	20	16	69	с
15	9	10	7	0	26	н
16	11	15	8	12	46	с
17	12	18	8	12	50	с
18	16	17	20	16	69	с
19	12	11	8	10	41	с
20	9	16	12	12	49	с
21	16	17	13	11	57	с
22	16	13	13	10	52	с
23	16	10	11	8	45	с
24	11	17	8	10	46	с
25	16	13	13	10	52	с
26	17	15	14	14	60	с
27	16	9	14	7	46	с
28	10	13	11	8	42	с
29	17	22	20	15	74	в
30	11	16	11	18	56	с
31	18	14	9	10	51	с
32	18	20	16	7	61	с
33	11	15	15	15	56	с
34	13	16	11	10	50	с
35	15	14	16	16	61	с
36	17	21	18	14	70	с
37	4	9	5	5	23	н
38	13	6	3	6	28	н
39	16	17	20	16	69	с

40	9	10	7	0	26	н
41	11	15	8	12	46	с
42	12	18	8	12	50	с
43	16	17	20	16	69	с
44	12	11	8	10	41	с
45	9	16	12	12	49	с
46	16	17	13	11	57	с
47	16	13	13	10	52	с
48	16	10	11	8	45	с
49	11	17	8	10	46	с
50	16	13	13	10	52	с
X _{ср}	13,6	14,56	12,16	10,88	51,2	с

Результати молодших підлітків 12 років за методикою

Г. М. Прихожан

№ з/п	Шкільна тривожність	Стени	Самоцінна тривожність	Стени	Міжособистіс на тривожність	Стени	Магічна тривожність	Стени	Загальна тривожність	Стени
1	12	4	15	8	7	1	2	36	3	13
2	15	6	17	9	7	1	1	40	4	10
3	17	8	14	7	15	6	4	50	5	10
4	3	2	8	1	11	3	3	25	1	8
5	20	9	23	8	20	10	15	78	10	9
6	26	10	26	9	29	10	11	92	9	12
7	6	3	10	2	9	2	6	31	1	11
8	16	7	16	9	7	1	0	39	4	9
9	17	7	13	3	18	7	8	56	4	9
10	8	4	13	3	16	6	25	62	5	9
11	6	1	5	1	7	1	6	24	1	15
12	7	3	6	1	2	1	3	18	1	11
13	14	6	9	1	6	1	13	42	2	14
14	14	6	6	1	7	1	12	39	2	11
15	10	3	12	5	5	1	10	37	3	13
16	11	5	21	7	25	10	3	60	5	13
17	20	8	29	10	29	10	28	106	10	13
18	9	4	18	5	13	4	4	44	3	12
19	1	1	1	1	6	1	0	8	1	10
20	1	1	3	1	1	1		5	1	11
21	15	6	14	7	12	4	6	47	5	14
22	10	3	9	4	6	1	11	36	3	12
23	5	1	7	2	3	1	3	18	1	10
24	12	4	12	5	12	4	2	38	3	10
25	9	2	9	4	9	2	14	41	4	11
26	12	4	15	8	7	1	2	36	3	13
27	15	6	17	9	7	1	1	40	4	10
28	17	8	14	7	15	6	4	50	5	10
29	3	2	8	1	11	3	3	25	1	8
30	20	9	23	8	20	10	15	78	10	9
31	26	10	26	9	29	10	11	92	9	12
32	6	3	10	2	9	2	6	31	1	11
33	16	7	16	9	7	1	0	39	4	9

34	17	7	13	3	18	7	8	56	4	9
35	8	4	13	3	16	6	25	62	5	9
36	6	1	5	1	7	1	6	24	1	15
37	7	3	6	1	2	1	3	18	1	11
38	14	6	9	1	6	1	13	42	2	14
39	14	6	6	1	7	1	12	39	2	11
40	10	3	12	5	5	1	10	37	3	13
41	11	5	21	7	25	10	3	60	5	13
42	20	8	29	10	29	10	28	106	10	13
43	9	4	18	5	13	4	4	44	3	12
44	1	1	1	1	6	1	0	8	1	10
45	1	1	3	1	1	1		5	1	11
46	15	6	14	7	12	4	6	47	5	14
47	10	3	9	4	6	1	11	36	3	12
48	5	1	7	2	3	1	3	18	1	10
49	12	4	12	5	12	4	2	38	3	10
50	9	2	9	4	9	2	14	41	4	11
X _{cp}	11,36	4,56	12,64	4,56	11,28	3,6	7,91	42,88	3,64	11,2

**Результати молодших підлітків 12 років за методиками Г. Девіса та
самооцінки**

№ з/п	методика Г. Девіса		методика самооцінки впевненості у собі	
1	13	с	13	с
2	10	н	12	с
3	10	н	8	н
4	8	н	15	с
5	9	н	12	с
6	12	с	12	с
7	11	н	13	с
8	9	н	11	с
9	9	н	13	с
10	9	н	11	с
11	15	с	16	с
12	11	н	12	с
13	14	с	12	с
14	11	н	18	в
15	13	с	14	с
16	13	с	10	н
17	13	с	6	н
18	12	с	12	с
19	10	н	8	н
20	11	н	14	с
21	14	с	13	с
22	12	с	14	с
23	10	н	14	с
24	10	н	10	н
25	11	н	13	с
26	13	с	13	с
27	10	н	12	с
28	10	н	8	н
29	8	н	15	с
30	9	н	12	с
31	12	с	12	с
32	11	н	13	с
33	9	н	11	с
34	9	н	13	с
35	9	н	11	с
36	15	с	16	с
37	11	н	12	с

38	14	с	12	с
39	11	н	18	в
40	13	с	14	с
41	13	с	10	н
42	13	с	6	н
43	12	с	12	с
44	10	н	8	н
45	11	н	14	с
46	14	с	13	с
47	12	с	14	с
48	10	н	14	с
49	10	н	10	н
50	11	н	13	с
X _{ср}	11,2	н	12,24	с

Додаток Б

Таблиця Б1

Показники кореляційних зв'язків між показниками творчих здібностей у молодших підлітків 10 років (за методиками П. Торренса, С. Медника, Г. Девіса, О. Тунік)

Показники особистісних характеристик		Показники за методикою П. Торренса					Показники за методикою С. Медника			Методика Г. Девіса
		Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
Методика	Продуктивність	-0,06	0,26	0,53*	0,25	0,23	1	0,47*	0,48*	-0,18
	Оригінальність	0,02	0,13	0,24	0,12	0,16	0,47*	1	0,48*	0,006
	Унікальність	0,04	0,08	0,33*	0,09	0,17	0,48*	0,47*	1	-0,001
Методика Г. Девіса		0,03	0,07	-0,28*	0,03	-0,03	-0,18	0,006	-0,001	1
Методика О. Тунік	Р	-0,10	-0,25	-0,12	-0,17	-0,03	-0,15	0,07	0,11	0,39*
	Д	-0,11	-0,08	-0,35*	-0,006	-0,03	-0,07	-0,01	-0,02	0,24
	С	0,03	-0,06	-0,06	-0,02	-0,07	0,01	-0,05	-0,07	0,07
	У	-0,2	-0,17	-0,06	-0,08	-0,17	-0,04	0,02	0,001	0,19

**Показники кореляційних зв'язків між показниками творчих здібностей
у молодших підлітків 11 років (за методиками П. Торренса, С. Медника,
Г. Девіса, О. Тунік)**

Показники особистісних характеристик		Показники за методикою П. Торренса					Показники за методикою С. Медника			Методика Г. Девіса
		Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
Методика С. Медника	Продуктивність	0,37*	0,17	0,87**	0,31*	0,73**	1	0,56*	0,48*	0,06
	Оригінальність	0,16	0,08	0,49*	0,15	0,72**	0,56*	1	0,91*	-0,05
	Унікальність	0,14	0,23	0,42*	0,20	0,66**	0,48*	0,91**	1	-0,01
Методика Г. Девіса		0,15	0,13	0,11	-0,08	0,03	0,06	-0,05	-0,01	1
Методика О. Тунік	Р	-0,08	-0,26	-0,19	-0,02	-0,15	-0,17	-0,11	-0,19	-0,19
	Д	-0,12	-0,19	-0,09	0,14	-0,14	0,07	-0,03	-0,13	-0,19
	С	0,07	-0,02	0,12	0,10	0,14	0,04	-0,06	-0,06	-0,02
	У	0,10	0,02	0,11	0,12	0,12	0,006	-0,07	-0,03	0,11

**Показники кореляційних зв'язків між показниками творчих здібностей
у молодших підлітків 12 років (за методиками П. Торренса, С. Медника,
Г. Девіса, О. Тунік)**

Показники особистісних характеристик		Показники за методикою П. Торренса					Показники за методикою С. Медника			Методика Г. Девіса
		Продуктивність	Конструктивна активність	Категоріальна гнучкість	Візуальна оригінальність	Вербальна оригінальність	Продуктивність	Оригінальність	Унікальність	
Методика С. Медника	Продуктивність	0,41*	0,20	0,75*	0,30*	0,58*	1	0,52*	0,34*	0,11
	Оригінальність	-0,01	-0,10	0,25	-0,02	0,20	0,52*	1	0,34	-0,11
	Унікальність	-0,13	-0,16	0,09	-0,03	0,05	0,34*	0,52*	1	-0,14
Методика Г. Девіса		0,34*	0,16	0,06	0,19	-0,07	0,11	-0,11	-0,14	1
Методика О. Тунік	Р	-0,10	0,10	-0,10	0,19	-0,08	-0,07	0,01	-0,006	0,17
	Д	0,13	0,30*	0,01	0,35*	-0,03	0,06	0,0007	-0,015	0,01
	С	-0,05	0,11	-0,003	0,20	0,004	0,06	0,07	0,03	-0,19
	У	0,22	0,38*	0,17	0,36*	0,11	0,26	0,12	0,13	-0,17

Показники кореляційних зв'язків між показниками особистісних характеристик у молодших підлітків 10 років (за методиками Р. Кеттелла, Г. М. Прихожан, самооцінка впевненості у собі, психологічні бар'єри)

Показники		Методика Г. М. Прихожан				Методика самооцінки впевненості у собі	Психологічні бар'єри	
		Шкільна тривожність	Самооціночна тривожність	Міжособистісна тривожність	Загальна тривожність		1	2
Методика Р. Кеттелла	I	-0,15	0,02	0,04	-0,13	0,31*	0,12	-0,15
	II	-0,16	-0,01	-0,01	-0,12	0,52*	0,19	-0,23
	III	0,04	0,21	-0,21	0,05	0,39*	0,01	-0,04
	IV	0,19	0,47	0,08	0,29*	0,14	0,009	-0,17
	V	0,04	0,29	0,08	0,18	0,22	0,14	-0,26
	VI	0,01	-0,38*	0,06	-0,11	0,14	-0,03	0,22
	VII	-0,08	-0,18	0,28*	-0,08	0,31*	0,22	-0,20
	VIII	0,30*	0,21	0,25	0,36*	-0,09	-0,05	0,09
	IX	0,13	0,05	0,07	0,19	-0,01	0,06	-0,09
	X	-0,48*	-0,22	-0,24	-0,43*	0,28*	0,43*	-0,38*
	XI	0,23	0,23	0,33*	0,32*	0,01	0,13	-0,14
Методика впевненості у собі		-0,37*	0,01	-0,12	0,28*	1	0,004	-0,01
Психологічні бар'єри	1	-0,05	0,11	0,08	-0,009	0,004	1	-0,9**
	2	0,14	-0,20	0,07	0,01	-0,01	-0,9*	1

Показники кореляційних зв'язків між показниками особистісних характеристик у молодших підлітків 11 років (за методиками Р. Кеттелла, Г. М. Прихожан, самооцінка впевненості у собі, психологічні бар'єри)

Показники		Методика Г. М. Прихожан				Методика самооцінки впевненості у собі	Психологічні бар'єри	
		Шкільна тривожність	Самооціночна тривожність	Міжособистісна тривожність	Загальна тривожність		1	2
Методика Р. Кеттелла	I	-0,11	-0,06	-0,02	-0,08	0,22	0,14	-0,32*
	II	-0,05	0,06	-0,06	-0,07	0,10	0,26	-0,29*
	III	-0,33*	-0,48*	-0,40*	-0,39*	0,15	0,18	-0,12
	IV	-0,01	-0,21	0,01	-0,005	0,17	0,19	-0,04
	V	-0,11	-0,16	-0,17	-0,10	0,29*	0,09	0,04
	VI	0,22	0,25	0,12	0,17	-0,13	0,14	-0,17
	VII	-0,25	-0,39*	-0,36*	-0,38*	0,03	-0,01	-0,09
	VIII	0,28*	0,46*	0,29*	0,29*	-0,12	0,20	-0,26
	IX	0,03	0,13	0,06	0,06	0,06	-0,05	0,05
	X	0,10	0,27	0,19	0,23	0,15	-0,21	0,08
	XI	0,22	0,26	0,22	0,26	-0,35*	0,05	-0,004
Методика впевненості у собі		-0,19	-0,35*	-0,30*	-0,30*	1	0,13	-0,16
Психологічні бар'єри	1	-0,16	-0,16	-0,25	-0,26	0,13	1	-0,81*
	2	-0,03	0,006	0,11	0,10	-0,16	-0,81*	1

Показники кореляційних зв'язків між показниками особистісних характеристик у молодших підлітків 12 років (за методиками Р. Кеттелла, Г. М. Прихожан, самооцінка впевненості у собі, психологічні бар'єри)

Показники		Методика Г. М. Прихожан				Методика самооцінки впевненості у собі	Психологічні бар'єри	
		Шкільна тривожність	Самооціночна тривожність	Міжособистісна тривожність	Загальна тривожність		1	2
Методика Р. Кеттелла	I	-0,36*	-0,39*	-0,43*	-0,44*	0,05	-0,18	-0,15
	II	-0,05	-0,14	-0,12	0,002	0,16	-0,39*	0,02
	III	0,16	0,05	-0,14	0,03	-0,21	0,27	-0,15
	IV	0,03	0,05	0,07	0,08	-0,31*	0,20	-0,35*
	V	-0,12	-0,23	-0,38*	-0,31*	-0,01	0,02	-0,08
	VI	0,007	-0,005	-0,03	-0,04	0,20	0,35*	0,08
	VII	-0,15	-0,17	-0,20	-0,13	0,15	-0,19	0,34*
	VIII	0,35*	0,13	0,15	0,15	-0,05	0,18	-0,26
	IX	0,33*	0,33*	0,24	0,33*	-0,10	0,44*	-0,09
	X	-0,19	-0,17	-0,25	-0,23	0,19	0,15	0,09
	XI	0,10	0,27*	0,30*	0,28*	-0,13	0,21	-0,08
Методика впевненості у собі		-0,37*	-0,51**	-0,45*	-0,48*	1	-0,26	0,17
Психологічні бар'єри	1	0,18	0,28*	0,13	0,22	-0,26	1	-0,56*
	2	-0,28*	-0,11	-0,03	-0,16	0,17	-0,56*	1

Додаток В

Таблиця В1

**Результати молодших підлітків 10 років за анкетною психологічних
бар'єрів**

№ з/п	Вік		
	10 років	11 років	12 років
	Рівень в балах		
1	15	32	31
2	22	44	33
3	11	34	43
4	20	56	65
5	17	37	34
6	32	54	38
7	44	67	46
8	34	45	34
9	56	34	56
10	37	47	37
11	54	61	54
12	67	15	67
13	45	22	45
14	34	11	34
15	47	20	47
16	61	17	76
17	62	62	77
18	31	31	85
19	33	33	91
20	43	43	71
21	65	65	73
22	34	34	75
23	38	38	61
24	46	59	62
25	45	60	45
26	58	61	58
27	70	75	54
28	55	74	55
29	63	88	63
30	70	85	35
31	55	91	43
32	58	71	58
33	59	46	44

34	60	45	60
35	61	58	61
36	75	54	79
37	74	55	74
38	88	63	75
39	85	35	85
40	91	43	91
41	71	58	71
42	73	73	73
43	75	75	75
44	76	76	15
45	77	77	22
46	85	85	11
47	91	99	20
48	71	92	17
49	73	81	32
50	75	88	44
X _{cp}	55,64	55,38	53,9

п/п	Психічні стани	Бали
1	Невпевненість у собі.	
2	Нерішучість.	
3	Страх зробити помилку.	
4	Страх відповідальності.	
5	Стан незацікавленості.	
6	Страх перед труднощами.	
7	Небажання ризикувати.	
8	Відчуття обмежених власних можливостей.	
9	Побоювання бути невстигаючим у школі.	
10	Острах втратити друзів.	

Шкала оцінок:

1 2 3 4 5 6 7 8 9

«10» балів –
майже завжди
переживав.